مەملىكەت بويىچە 100 ئوقتىسلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈردىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

美拉斯

MIRAS

ميراس

2
2017

ISSN 1004-3829

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىملىرى

قوش ئايلىق ژۇرنال 2017 ـ يىل 2 ـ سان

(ئومۇمىي 160 ـ سان)

ئادەت قىرىماس

قىز ـ ئاياللارنىڭ تارىنىش ئادەتلىرى ۋە بۈگۈنكى دەۋردىكى ئۆزگىرىشى - - -
.... نۇرىمانگۈل تۇرغۇن (1)
تاجىكلارنىڭ سوقۇم ئاپىرىش ئادەتلىرى .... ۋارىسجان ئاتاخان (48)
ئەنئەنىۋى تۆشۈك جابدۇقى ــــ ئەلگەك ...... مۇھەممەدجان تىلۋالدى (49)
تونۇر .... ئابدۇۋەلى مەتقۇربان (55)
جۇۋازچىلىق توغرىسىدا .... مەھمۇدجان سىدىق بېلگىيار (59)
ئويتاغلىقلارنىڭ مال سويۇش، مېھمانلارغا گۆش تارتىش ئادىتى ....
.... داۋۇتجان سەيدىن (68)
مېھماندارچىلىق ئادەتلىرىمىزدىكى ئۆم ـ ئىناقلىق ....
.... ئەلقەمجان رۇستەم ئەلقۇت (72)
خەلقىمىزدە ئەنئەنىۋى ساپالچىلىق .... ئەلقەمجان رۇسۇل ئەلشات (73)
قومۇل قىيقاس بېيىتلىرى ھەققىدە .... پاتىگۈل نىياز (76)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

تەۋەككۇلدا فولكلور ۋە تىل تەكشۈرۈش ... مەتسەئىدى مەتقاسىم، گۈلباھار مەتتوختى (5)

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇز توندۇر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى ...... ئابدۇخېلىل مىرخېلىل (17)
خەلقىمىزدە تۇماقچىلىق .... غەيرەتجان رۇسۇل سابىت (53)

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا

گۈلقىز .... (24)

باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
(قانۇنىي ۋەكىل، ئالىي مۇھەررىر)
جاۋابكار مۇھەررىر: **نۇرنىسا باقى**
(كاندىدات ئالىي مۇھەررىر)
مۇھەررىرلەر: **نۇرنىسا باقى**
خۇرسەنئاي مەتىمىن
ئەزىزەم تۇيغۇن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 ـ نومۇر، 14 ـ قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 _ 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 _ 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 ـ 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: **mirasuyghur@126.com**
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
باھاسى 6.00 يۈەن
جۈپ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئويۇنلىرىمىز

خەلقىمىزنىڭ قىزىقارلىق ئويۇنلىرى .... سابىرجان سېيىت (32)
ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت ئويۇنى ــ كۆيەك توپ ...... دۆلەت ئاقنىياز (45)

ماكانىمىز

موللاتوختىيۈزى ھەققىدە .... جامالىدىن جالالىدىن (37)

يېمەكلىرىمىز

زاغرا نان توغرىسىدا .... مۇھەممەدجان تىلىۋالدى (40)

ئايدىڭ كېچىلەر

قىزىل گۈلۈم .... (70)

بۇ يىل «مىراس» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغانلىقىغا 34 يىل بولدى. بۇ مۇبارەك ژۇرنال ئۆزىنىڭ 34 يىللىق شانلىق تارىخىدا160 سان نەشر قىلىندى، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ ھەر بىر سانى، ھەر بىر پارچىسى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق تارىخىدىن، ئەنئەنىلىرىمىزدىن، ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزدىن دەۋرىمىزگە مول ۋە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى تەقدىم قىلدى. «مىراس» ژۇرنىلى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ شانلىق نامايەندىلىرىدىن تۈزۈلگەن گۈزەل مەنىۋى گۈلىستان!

بىز ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنغانلىقىنىڭ 34 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ژۇرنىلىمىزنى سۆيۈپ ئوقۇپ كېلىۋاتقان ئوقۇرمەنلىرىمىزگە ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىمىز!

ژۇرنىلىمىزنى ئېسىل ئەمگەك نەتىجىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كېلىۋاتقان ئاپتورلىرىمىزغا چىن قەلبىمىزدىن تەشەككۇر ئېيتىمىز!

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: نەۋبەت
كوررېكتور: نۇرنىسا باقى
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەريەمگۈل ئىدرىس
مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: «چىنتۆمۈر باتۇر» مىنىياتۇر رەسىم روزىتوختى تۇرسۇنىياز
نەۋبەت سىزغان
مۇقاۋىنىڭ 4 ـ بېتىدە «تەخسە ئۇسسۇلى» ئەنۋەر ئوسمان سىزغان
ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى ئېلىجان ئىسمائىل، ھۆسەنجان قاسىملار تەمىنلىگەن

Chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Nurnisa Baki

保护文化遗产
捍卫精神家园

主编：
木合塔尔·买买提
(编审，法人代表)
本期责任编辑：
努尔尼沙·巴克 (副编审)
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪
主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联 14 层)
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：**58—60**
E-mail：mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 - 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 - 3829
PostCode : 58 - 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

قىز-ئاياللارنىڭ تارىنىش ئادەتلىرى ۋە بۈگۈنكى دەۋردىكى ئۆزگىرىشى

نۇرىمانگۈل تۇرغۇن

ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپلا گۈزەللىككە ئىنتىلىپ كەلگەن. سۇمبۇل چاچ، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىكىنىڭ سىمۋولىدۇر. ئۇيغۇر خانىم-قىزلىرىنىڭ تارىنىش، پەرداز قىلىش ئادەتلىرى تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم ئۆلگىلىرىنىڭ بىرى.

تارىنىش قىز-ئاياللارنىڭ چاچ تاراش، چاچ شەكلى چىقىرىش، چاچ ئۆرۈش، چاچ پەرۋىش قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەردازلىنىش ئادىتى ھەمدە ئاياللارنىڭ گۈزەللىكى ۋە مىللىي خاسلىقىنى نامايان قىلىدىغان بەلگىلەرنىڭ بىرى. بۇنىڭدىن چاچ گۈزەللىكىنىڭ قىز-ئاياللار گۈزەللىكىنىڭ مۇھىم بىر ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، شىنجاڭ رايونىدىكى بىر قىسىم مەدەنىيەت ئىزنالىرىدىن ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ تارىنىش مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مول ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇشتىن سىرت يەنە غەربىي يۇرت قىز-ئاياللىرىنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن بۇيان داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئېستېتىك قاراشلىرى ۋە ئىنتىلىشلىرىنى ھېس قىلالايمىز.

بىز ئۇيغۇرلارنىڭ 11-ئەسىردىكى ئۇلۇغ تىلشۇناس ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەشھۇر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۇرك»تىكى مەزمۇنلارغا نەزەر سالساق، ئۇنىڭدا قىز-ئاياللارنىڭ تارىنىش ئادىتىگە مۇناسىۋەتلىك كۆپ مەلۇماتلارنىڭ بارلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز. بۇ بىزنىڭ

ئۇيغۇرلاردىكى ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنىڭ مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى قىممەتلىك يازما ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە ئۆرۈمە چاچقا دائىر سۆز-ئاتالغۇلار مۇنداق ئىزاھلانغان:

ئۆرمە ساچ— ئۆرۈمە چاچ (1-توم، 175-بەت).

ئۆرچۈك— ئۆرۈلگەن چاچ (1-توم، 140-بەت).

ئۆرگۈچ— ئۆرۈمە چاچ. خوتۇنلارنىڭ ئۆرۈمە چېچى (1-توم 129-بەت).

ئۆڭلك— چۇپۇر چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۇپۇرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى (1-توم 182-بەت).

ئۆڭكلەندى— چاچ سالدى. خوتۇن چاچ سالدى، يەنە ئۆچكە چۇپۇرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ تاقىۋالدى. (1-توم، 409-بەت).

«دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىكى يۇقىرىقى سۆز-ئاتالغۇلار بىزگە قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنى ئىنتايىن روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. بولۇپمۇ «ئۆڭلك— چۇپۇر چاچ، خوتۇنلارنىڭ ئۆچكە چۇپۇرىدىن قىلىنغان ياسىما چېچى؛ ئۆڭكلەندى— چاچ سالدى. خوتۇن چاچ سالدى، يەنە ئۆچكە چۇپۇرىدىن ياسالغان ماڭلاي چاچ تاقىۋالدى» دېگەن سۆزلەر قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىنىڭ ياسىنىشقا، جۈملىدىن چاچلىق بولۇشقا، چاچ شەكىللىرىگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەنلىكىنى، سۇمباتلىق گۈزەل بولۇش ئۈچۈن چېچى يوق ياكى چېچى ئاز خوتۇن-قىزلارنىڭ ياسالما چاچلارنى سېلىپ، چاچلىق، يەنى بوستان چاچ بولۇش ئارزۇسىنى قاندۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

رىۋايەت شەكلىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن تارىخىي داستان «ئۇرغۇزنامە»دە، ئوغۇزخاننىڭ كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆسكەن بىر تۈپ دەرەخنىڭ كاۋىكىدا ئولتۇرغان ئىنتايىن ساھىبجامال، كۆزى ئاسماندەك كۆك، چېچى ئېقىن سۇدەك، چىشى ئۈنچىدەك گۈزەل بىر قىزنى ئۆز نىكاھىغا ئالغانلىقى ھېكايە قىلىنىدۇ. دەرەخلەر تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى دەۋرىدە ئىلاھىي ئانىلارنىڭ سىمۋولى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاياللار گۈزەللىكىنىڭ مەنبەسى ۋە گۈزەللىكىنىڭ تىمسالى بولۇشىمۇ تەبىئىي. دېمەك، ئۇيغۇر خوتۇن-قىزلىرىدىكى ئۇزۇن ئۆرۈمە چاچ قويۇش ئادىتىنى قەدىمكى ئەجدادلار تۇرمۇشىدىكى ئانىمىزملىق قاراش ئاساسىدىكى ئېستېتىك ئاڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىش ئەقىلگە مۇۋاپىق.

ئەنئەنىمىز بويىچە ئاياللارنىڭ چېچى ھەم ئۇزۇن، ھەم كۆپ بولىدۇ. چاچنىڭ توختاۋسىز ئۆسۈپ بېرىشى خۇددى ئۆسۈملۈكلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بۇ تەبىئىي يوسۇندا كىشىلەرنى چاچنى ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇلۇغلىغاندەك ئۇلۇغلاش، خاسىيەتلىك بىلىشكە ئېلىپ بارغان. شۇ ۋەجىدىن، چاچ— ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك نەرسە سانىلىدۇ. ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ تارىنىش مەدەنىيىتىنى ئالتۇن ئۈزۈككە تىمسال قىلساق، ئۇزۇن چاچ ئۇنىڭ ياقۇت كۆزىدۇر. ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ شەكلى، ئۆرۈمە سانى مەدەنىيەت مەنىسىگە ئىگە بولغان ھالدا، مەلۇم پەرھىزلەرگە رىئايە قىلىنغان ھالدا ياسىلىدۇ. دېمەك، ئۇزۇن چاچ— ئۇيغۇر ئاياللىرى ئۈچۈن گۈزەللىك ئەلچىسى بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۇ ئاياللارنىڭ ياش قۇرامى، جەمئىيەتتىكى ئورنى، ئىجتىمائىي سالاھىيىتى قاتارلىقلارنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى 15، 17، 21، ھەتتا 41 تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ. ھەرگىز جۈپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كۇكۇلا چېچى بولىدۇ. قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ پاتاڭ (شىللە) قىسمىدىكى چاچ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ. توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىر قانچە كۈندىن كېيىن سۇمبۇل چاچلىرى چۇۋۇلۇپ، ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلىدۇ. بۇ يەردە چاچنى جۈپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار جۇۋان دېيىلىپ، ئۇلار ياڭاق سېكىلەك قويۇش بىلەن بىللە، چېچىنى بەش، يەتتە، توققۇز تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ تۇللۇقنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ياشانغان (نەۋرىلىك بولغان ئاياللار) ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ ئۇنى چاچ تەڭگە بىلەن چۈپلىۋالىدۇ.

ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ چاچ شەكلى ئۆزىنىڭ گۈزەللىك ئېھتىياجىغا قاراپ قىرقى چاچ، ماڭلاي چاچ، كۇكۇلا چاچ، ئۇششاق چاچ، سېكىلەك چاچ، جۇۋان چاچ، ياڭاق سېكىلەك، گىجەك چاچ (بۇدرە چاچ)، ئەشمە

چاچ، يان ماڭلاي، چېكە ماڭلاي، ئارچا-قارىغاي شەكىل-
لىك تۇرمە چاچ، يۇملاق تۇگۈنچەك، ئېگىز تۇرمە چاچ
دېگەندەك بىر قانچە تۇرگە بۆلۈنىدۇ.

مۇتەپەككۇر ۋە ئۇلۇغ ھۆكۈما يۈسۈپ خاس
هاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىدە يېمەك-ئىچ-
مەكنىڭ ئېتىلىش جەريانىدىكى تازىلىق مەسىلىسگە ئالاھ-
دە ئورۇن بېرىپ شۇنداق يازغان:

2854. ئاشپەزنىڭ چىراي شەكلى كۆركەم، قىلىقلىرى
ئۇز بولۇشى، چاچ-ساقىلى قىرىلغان، قامەتلىك، دىلى
بىلەن تىلى بىردەك بولۇشى كېرەك.

2917. ئىدىشچىلار پاكىز، ساقالسىز بولۇشى، ئە-
چىملىككە قىل، تۈك، خەس چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىشى
لازىم①.

ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى چېچىنىڭ تومۇلۇقى، ئۇزۇنلۇ-
قى ھەم قارىلىقى بىلەن پەخىرلەنگەن ھەم باشقىلار تەرىپە-
دىن «سۇمبۇل چاچ»، «بوستان چاچ»، «قارا چاچ»
دېگەن گۈزەل سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەنگەن. شۇڭا
ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى چېچىنىڭ گۈزەللىكىنى ۋايىغا يەتكۈ-
زۈش ئۈچۈن، يەرلىك رېتسېپلاردىن — سىياھدان مېيى،
ئوسما سۈيى، شاپتۇل ۋە بادام مېغىزى، تۇخۇم، قۇيرۇق
ماي قاتارلىقلارنى چاچ ئوزۇقى سۈپىتىدە ئىشلەتكەن.
جىگدە يېلىمىنىڭ چاچقا ھېچقانداق زىيانلىق تەركىب،
ئىشقارلىق رولى بولمىغاچقا، چاچنى ياخشىلاش، نەملىكنى
ئاشۇرۇش، چاچنىڭ ماي تەركىبىنى نورماللاشتۇرۇشتىكى
رولى ئالاھىدە، ئەجدادلىرىمىز ئۇنى ئۇزاق زامانلاردىن
بۇيان ھەم ئوزۇقلاندۇرۇش ھەم پەردازلاش ئورنىدا ئە-
تىۋارلاپ ئىشلەتكەن. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرىدە
چاچ ئاسراشتىكى بەزى يەرلىك رېتسېپلار، تارىنىش ئادد-
تىمۇ سۆزلىنىدۇ. بىز بۇ ھېكمەت ئۈنچىلىرىدىن قەدىمكى
ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچقا بولغان گۈزەللىك چۈشەنچىسى-
نىڭ خېلى ئىلغار ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز. مەسىلەن،

چاچ چۈۋۈلماس يېلىم بىلەن،
ئادەم ئۇرۇلماس بىلىم بىلەن.

چاچنىڭ ئۇزۇنى ئۇلاق،
سۇنىڭ سۈزۈكى بۇلاق.

تارىمىغان چاچنىڭ زىنىنتى بولماس.

ئېنىقكى، ئۇزۇن بوستان چاچلىق بولۇش ئاياللار
گۈزەللىكىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ، ئۇ خوتۇن-قىزلارنى

ئەرلەردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان، ئۇلارنىڭ گۈزەللىكىنىڭ ۋايىغا يەتكەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئاساسلىق ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا كونىلارنىڭ نەزەرىدە چاچ خوتۇن-قىزلارنىڭ مۇھىم زىننىتى. خوتۇن-قىزلارنىڭ چېچى قانچە ئۇزۇن ۋە كۆپ بولسا كىشىلەر ئۇنىڭغا شۇنچە ھەۋەس قىلىدۇ.

سۇمبۇل چاچ مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاشىقلىق سەۋداسىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكى خەلق قوشاقلىرىدا، ناخشا تېكىستلىرىدە زوق-شوق بىلەن كۈيلەنگەن.

مەسىلەن،

قارا-قارا قاشلارىڭ،
يەلپۈنىدۇ ساچلىرىڭ.
ساڭا نېمە دەرد كەلدى،
تۆكۈلىدۇ ياشلارىڭ.

مەن ماڭدىم كېچە بىلەن،
ئېرىقنىڭ ئىچى بىلەن.
يىگىت كۆڭلى باغلاندى،
چوكاننىڭ چېچى بىلەن.

ئاتۇش خەلق ناخشىسى «ئاللا خالىدەم»دە مۇنداق گۈزەل مىسرالار بار:

ئالدىڭدىن قاراپ خالىدەم، قاشىڭغا كۆيدۈم،
كەينىڭدىن قاراپ خالىدەم، چاچىڭغا كۆيدۈم.

سوغۇق سۇدا چاچ تاراپ،
چېچى ئۆسمىگەن قىزلار.
نادانغا كۆڭۈل بېرىپ،
تەۋى ئۆسمىگەن قىزلار.

چاچىڭنىڭ ئۇزۇنى سەندە،
قاشىڭنىڭ قارىسى سەندە،
دەردى يوق دەمسەن مېنى،
دەردىنىڭ ھەممىسى مەندە.

ئوخشىمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەردە چاچقا قويىغان گۈزەللىك ئۆلچىمى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. غەرب دۆلەتلىرىدە كۆپىنچە سېرىق چاچ ياكى ئالتۇن رەڭلىك چاچلار گۈزەل دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا چاچنىڭ گۈزەللىكىگە قويۇلىدىغان تەلەپ بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، ئۇزۇن، قارا، پارقىراق، خۇشبۇي، يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان بولۇش ئەجدادلىرىمىز خوتۇن-قىزلىرىنىڭ چېچىغا قويۇلغان تۈپ ئۆلچەم. تارىختىن بۇيان نۇرغۇنلىغان يازغۇچى، شائىرلار ساھىبجامالىلارنى، گۈزەل يارلىرىنى «چېچى قۇندۇزدەك قارا»، «قاپقارا سۇمبۇل چاچ» دەپ زوق-شوق بىلەن تەسۋىرلىشىمۇ مۇشۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك.

گەرچە بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى چاچ مەدەنىيىتىگە يات بولغان ھەر خىل چاچ پاسونلىرى سىڭىپ كىرىپ، سۇمبۇل چاچلار يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچقا ئائىت پەرھىزلىرى، ئەنئەنىۋى چاچ پاسونلىرىغا بولغان تەلپۈنۈشى پۈتۈنلەي سۇسلاپ كەتكىنى يوق. كۆپلىگەن قىز - ئاياللىرىمىز ئادەت كۈچى ۋە ئەنئەنىنىڭ تەسىرىدە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىنى جىگدە يېلىمى، تۇخۇم، ناۋات، ئوسما، سىياھدان قاتارلىق چاچقا پايدىلىق نەرسەلەرنى ئىشلىتىپ چاچلىرىنى تېخىمۇ ئۇزۇن، توم ھەم كۆركەم بولۇشنى ئىزدىمەكتە. ئۇزۇن قارا چاچنىڭ كونىلىقنىڭ، قولايسىزلىقنىڭ مەنبەسى ئەمەس، بەلكى ئىلغار مەدەنىيەتنىڭ، مەڭگۈ قىممىتى ۋە ئەھمىيىتىنى يوقاتمايدىغان گۈزەل ئەنئەنىنىڭ بەلگىسى ئىكەنلىكىنىمۇ ھەقىقىي تونۇپ يەتمەكتە.

ئۇيغۇر خانىم-قىزلىرىنىڭ ئۇزۇن چاچ قويۇش ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇش ھەممىمىزنىڭ مەجبۇرىيىتى. ئېسىل ئەنئەنىلىرىمىز سەھنىلەردە، ئېكرانلاردا نامايان بولۇپلا قالماي، كۈندىلىك تۇرمۇشىمىزدىمۇ ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى چاقنىتالىسا بۇنى ھەقىقىي گۈزەللىك، تەبىئىيلىك، خاسلىق دېيىشكە بولىدۇ. شۇڭا ئۇزۇن چاچ قويۇشنى تەشەببۇس قىلىشىمىز، ئەجدادلارنىڭ روھى ۋە ئۆدۈملىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئەۋلادلارغا ئۇزۇن قارا چاچلىق ئېسىل قىزلىرىمىزنىڭ، گۈزەل ئانىلىرىمىزنىڭ سىماسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشىمىز كېرەك.

ئىزاھات:

① يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» نەسرىي يەشمىسى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى 6-ئاي، 2-نەشرى، 356-، 363-بەت.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت ئەدەبىياتى 2014-يىللىق ئاسپىرانتى)

تەۋەككۇلدا فولكلور ۋە تىل تەكشۈرۈش

(ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسى)

مەتسەئىدى مەتقاسىم، گۈلباھار مەتتوختى

ئۈچ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە

تەۋەككۇل ــــ سىۋىن ھېدىن، ستەيىن قاتارلىق چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە كۆپ تىلغا ئېلىنغان داڭلىق يۇرت بولۇپ، ئۇ يۇرۇڭقاش دەرياسى تۆۋەن ئېقىنىنىڭ غەربىي ساھىلىدىكى يەلپۈگۈچسىمان چوڭ بوستانلىق ھېسابلىنىدۇ. تەۋەككۇل بۇنىڭدىن 100 يىللار ئىلگىرى تەۋەككۇل كەنتى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ كەنتتىكى بىر قىسىم ئىشلەمچىلەر ئەينى ۋاقىتتا تەكلىماكاندىكى راۋاق، ئاقسىپىل، دەندان ئۆيلۈك (تەكلىماكان شەھىرى)، قارادۆڭ، ئۇزۇنتات (ئۇزۇنتېتىر) قاتارلىق قەدىمي ئىزلارنى بايقاش ۋە قېزىشقا قاتناشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە تەۋەككۇللۇق ئەخمەت مەرگەن ۋە ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن دېگەن كىشى سىۋىن ھېدىننىڭ تەكلىماكاننى جەنۇبتىن شىمالغا كېسىپ ئۆتۈش ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىدە مۇھىم رول ئويناپ، سىۋىن ھېدىننىڭ يۇقىرى باھاسى ھەم ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشكەن. تەۋەككۇلدىكى بۇ ئىشلەمچىلەر ۋە ئىزچىلار ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يەرلىك «ئارخېئولوگ»لار بولۇپ، ئۇلار چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى دىيارىمىزدا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشتىن خېلى بۇرۇنلا تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئىزلارنى بەش قولدەك پىششىق بىلەتتى. شۇڭا ئۇلارنى ئالدىراپلا «گۆھەر ئىزدىگۈچى»، «كېپەن ئوغرىسى» دەپ ئاتىماستىن، بەلكى «ئىزچى»، «يول باشلىغۇچى»، «بايقىغۇچى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتاشقا توغرا

كېلىدۇ. چۈنكى ئۇلار بولمىغان بولسا سېۋىن ھېدىن، ستەيىنلەر تارىم رايونىدا شۇنچە كۆپ بايقاشلارغا ئېرىشەلمىگەن بولاتتى. مەن تەۋەككۇلنىڭ ماددىي ھەم مەنىۋى ئەلبىلىگ (فولكلور) ئىنى قېزىش، ئاشۇ يەرلىك «ئارخېئولوگ»لارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى ئىزدەش، ئەخمەت مەرگەننىڭ تەزكىرىسىنى ئېنىقلاش مەقسىتىدە 2011 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنىگىچە، 2012 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 27 ـ كۈنىگىچە ۋە 2014 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن 8 ـ كۈنىگىچە تەۋەككۇل يېزىسىدا ئۈچ قېتىم ئېكسپېدىتسىيە قىلدىم.

2011 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئەتىگەن مەن خوتەن شەھىرىدىن كىرا ماشىنىسىغا ئولتۇرۇپ، يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى يول بىلەن تەۋەككۇلگە قاراپ ئاتلاندىم. تەلىيىمگە يارىشا ماشىنىدىكى شوپۇر ۋە ئۈچ يولۇچىنىڭ ھەممىسى تەۋەككۇللۇق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار مېنى يازغۇچى دەپ قاراپ، كۆڭلىدىكى گەپلىرىنى ئايانماي دەپ ماڭدى. مەنمۇ ئۇلاردىن تەۋەككۇل خەلقىنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى، ئۆيلىرىدە ساقلاپ كېلىۋاتقان مىراس بۇيۇملارنى سورىدىم. مېنى بەكمۇ قىزىقتۇرغىنى ئۇلارنىڭ تىل شىۋىسىدىكى ئۆزگىچىلىك بولدى. ئۇلار «ر» تاۋۇشىنى «ي» دەپ تەلەپپۇز قىلماستىن، بەلكى «ر» تاۋۇشى بويىچە تەلەپپۇز قىلاتتى. خېلى كۆپ ساندىكى سۆزلىرى خوتەن شىۋىسىگە يېقىن بولسىمۇ، لېكىن بەزى سۆزلىرى ئاقسۇ، قەشقەر ۋە كېرىيە شىۋىسىگە ئوخشاپ كېتەتتى. كېيىن مەن تەۋەككۇل يېزىسىدىكى خېلى كۆپ كىشىلەرنىڭ مانا مۇشۇنداق ئارىلاشما تىل شىۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. بۇ خىل تىل ئادىتى بولۇپمۇ 50 ياشلاردىن ئاشقان كىشىلەردە كۆپرەك ئىدى. مانا بۇ تەۋەككۇلدىكى كىشىلەرنىڭ ئەسلىدە خوتەن، ئاقسۇ، قەشقەر، كېرىيە قاتارلىق ئەتراپتىكى يەرلىك ئاھالىنىڭ يۇغۇرۇلمىسى ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى.

شۇ قېتىمقى سەپەردە ماڭا تەۋەككۇلدىن چىققان داڭلىق يازغۇچى تۇرسۇن غوجىئابدۇللا ھەمراھ بولدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن قوشنو (ئەسلىدىكى كېرىيە مەھەللىسى) دىكى 70 ياشلارغا يېقىنلاشقان ئىلەك بۇران دېگەن كىشى بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. ئۇ مەن سورىغان سوئاللارغا بىلگىنى بويىچە ئاددىيلا جاۋاب بەردى. ئۇ يەنە ئەقلىگە كەلگەندىن بۇيان تەۋەككۇلدە كۆرگەن، ئاڭلىغان، بىلگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسلىمە خاراكتېرىدە بايان قىلدى. بۇ بوۋاينىڭ بىر نەچچە چىشى چۈشۈپ كەتكەچكە، بەزى سۆزلەرنىڭ تاۋۇشى ئانچە ئېنىق ئەمەس ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ مەن قايتا ـ قايتا سوراش ئارقىلىق ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى خاتىرەمگە يېزىۋالدىم ھەم ئۇنىڭ بىلەن سۈرەتكە چۈشتۇم. شۇ قېتىمقى پاراڭدا ماڭا ئەڭ يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلغىنى ئىلەك بۇراننىڭ 50 نەچچە ياش ئەتراپىدا تەۋەككۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر پارچە چۆللۈكتىن بىر دانە توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەتنى ئۇچراتقانلىقى بولدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە بۇ جەسەت شامالدا ئېچىلىپ قالغان بولۇپ، 20 نەچچە ياشلار چامىسىدىكى ئەر كىشىنىڭ جەستى ئىكەن. ئۇ بۇ جەسەتنى ئۇچراتقاندىن كېيىن ئۇنى قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ قايتىپ كەپتۇ. مەن ئۇنىڭدىن توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەت تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ ئورنىنى كوچىلاپ سورىدىم ۋە ئۇنىڭ بىلەن شۇ يەرگە بىللە بېرىشنى ئۆتۈندۈم. ئۇ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ بېرىشنى رەت قىلدى ۋە ئۇ يەرنىڭ ئورنىنى ئېسىدە قالغىنى بويىچە ئېيتىپ بەردى. ئۇنىڭ ساددا، سەمىمىي ۋە ئاق كۆڭۈللۈكى ۋە جەسەتنىڭ ئەھۋالىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىگىچە قەدەر سۆزلەپ بەرگىنىدىن قارىغاندا توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى راست ئىدى. مەن بوۋاي بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن تۇرسۇن غوجىئابدۇللا بىلەن توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەت بار يەرگە ئاتلاندۇق. ئەمما ھەرقانچە قىلساقمۇ ئۇ جەسەتنى تاپالمىدۇق. چۈنكى ئۇ يەر چەكسىز كەتكەن بىر پارچە چۆل ـ جەزىرە ئىدى. بۇ خۇددى قۇملۇقتىن كېپەك ئالتۇن ئىزدىگەندەك قىيىن بىر ئىش بولدى خالاس. توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەت مېنىڭ تەۋەككۇلغا قىلغان ئېكسپېدىتسىيەمدىكى ئەڭ يېڭى بايقاش ھېسابلىناتتى. شۇڭا مەن بۇ ئىشقا ئالاھىدە قىزىقىپ كېيىنكى چاغلاردىمۇ شۇ جەسەت ھەققىدە يەنە ئىزدىنىش ئېلىپ باردىم، ئەمما نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولماي كۆڭلۈم تولىمۇ غەش بولدى، چۈنكى مەن ئۇ جەسەتنى تاپالمىغاندىم.

مەن سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق قوشنو كەنتىدە

مەرگەن دەپ ئاتىلىدىغان بىر جەمەتنىڭ بارلىقىنى بىلدىم. بۇ جەمەت ئەزالىرى ئىچىدە 73 ياشلار چامىسىدىكى مۇتەللىپ كېرەم دېگەن كىشى خېلىلا ئۇقۇمۇشلۇق كىشى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ كىشىنى ئەخمەت مەرگەننىڭ كېيىنكى ئەۋلادىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇ مېنىڭ ئەخمەت مەرگەننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلگەنلىكىمدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدى. تېخى بىر نەچچە يىل بۇرۇنلا ئۈرۈمچىدىن بىر زىيالىينىڭ ماڭا ئوخشاش مەقسەتتە تەۋەككۇلگە كېلىپ ئۆزى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى سۆزلەپ بەردى. مۇتەللىپ كېرەمنىڭ ئېيتىشىچە، ئەخمەت مەرگەننىڭ چوڭ ئانىسى ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئىككى تۇغقانىكەن. ئۇنىڭ بىلىدىغانلىرى پەقەت مۇشۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنگەچكە مەن ئۇنىڭغا بۇ ھەقتە داۋاملىق ئىزدىنىپ كۆرۈشنى، كېيىن يەنە كېلىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ تەلىپىمگە قوشۇلۇپ شۇنداق قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭغا سېۋىن ھېدىننىڭ ئەينى چاغدا سىزغان ئەخمەت مەرگەننىڭ سۈرىتىنى، سېۋىن ھېدىن، ستەيىنلەر تارتقان تەۋەككۇلدىكى ئىشلەمچىلەرنىڭ چوڭايتىلغان سۈرىتىنى پايدىلىنىش ئۈچۈن بەردىم. ئۇ بۇ سۈرەتلەرگە قاراپ بىر ھازا ئولتۇرۇپ كەتتى ۋە ئەخمەت مەرگەننىڭ تەۋەككۇلدىكى مەرگەن جەمەتى ئەزالىرىغا خېلىلا ئوخشايدىغانلىقىنى قىياس قىلىپ پەخىرلىك ھېسلارغا چۆمدى.

مەن شۇ قېتىمقى سەپەردە تەۋەككۇلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇش مەقسىتىدە بىر نەچچە پېشقەدەم كادىر ۋە دېھقانلار بىلەن كۆرۈشتۈم. بۇ جەرياندا تەۋەككۇل خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى، ئېكولوگىيەلىك مۇھىتى، قەدىمكى ۋە ھازىرقى مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم.

2012 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە مەن تەۋەككۇلدە مۇتەللىپ كېرەم بىلەن قايتا كۆرۈشتۈم. ئۇ ماڭا ئەخمەت مەرگەننىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك بايقىغان يېڭى يىپ ئۇچلىرىنى سۆزلەپ بەردى. مەن يەنە ئاتبېشى مەھەللىسى قاتارلىق جايلاردىكى پېشقەدەملەردىن تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ئىگىلىگەن بولساممۇ، لېكىن قايىل قىلارلىق ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولالمىدىم. شۇنداق بولسىمۇ بۇ ئىشلارنى سۈرۈشتۈرۈشتىن ۋاز كەچمەي، 2014 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 8 - كۈنىگىچە ئېلىپ بارغان ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىمدە ئالدىنقى قېتىمقى پائالىيەتتە كەم قالغان بوشلۇقلارنى تولدۇرۇشقا تىرىشتىم. بۇ چاغدا مۇتەللىپ كېرەممۇ ئەخمەت مەرگەن توغرىسىدا بىر قەدەر ئىلمىيلىكى بولغان يېڭى ئەھۋاللارنى بايان قىلدى. تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەر توغرىسىدىمۇ ئازراق يىپ ئۇچىغا ئېرىشتىم، شۇنداقلا تەۋەككۇل توغرىسىدىكى چۈشەنچەمنىڭ بارغانسېرى چوڭقۇرلاپ بېرىشىغا ئەگىشىپ بايقىغانلىرىمنىڭ ھەممىسىنى رەتلەپ يېزىپ چىقىشقا تەرەددۇت قىلدىم.

تەۋەككۇل توغرىسىدىكى رىۋايەتلىك بايانلار

تەۋەككۇلنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە نامى ھەققىدە كىشىلەر ئارىسىدا ھەر خىل رىۋايەتلەر ساقلانغان. يىغىپ ئېيتقاندا بۇ رىۋايەتلەر تۆۋەندىكى بىر قانچە رىۋايەتتىن تەركىب تاپقان.

1) كونىلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، تەۋەككۇل ئىلگىرى پايانسىز يايلاق ئىكەن. 1710 - يىللىرى بۇ جاي «جاڭگال» دەپمۇ ئاتىلىدىكەن، بۇ خىلۋەت يايلاقتا بەگ ۋە بايلارنىڭ پادىلىرى يايلايدىكەن.

ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەننىڭ ھاكىم بېگى مۇھەممەد ئېلىشىر بەگنىڭ نۇرئەھمەد ئىسىملىك ئوغلى ئوۋ ئوۋلاشنى بەكمۇ ياخشى كۆرىدىكەن، ئۇ بىر كۈنى قارچۇغىسىنى ئېلىپ يۈرۈڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى بۇ يايلاقتا ئوۋ ئوۋلاپتۇ ۋە بۇ يېشىل زېمىنغا قاراپ كۆڭلىگە بىر ئىشنى پۈكۈپتۇ. نۇرئەھمەد ئوۋدىن قايتىپ كېلىپ دادىسىغا يەر ئېچىپ ئاھالە كۆچۈرۈش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد ئېلىشىر بەگ ئوغلىنىڭ بۇ تەكلىپىگە قوشۇلۇپتۇ ۋە 1837 - يىلى خوتەن تەۋەسىدىن 4000 كىشىنى ھاشارغا بەلگىلەپ يەر ئېچىشنى باشلاپتۇ. كېيىن بۇ يەرگە 1000 — 1200 ئەتراپىدا ئاھالە كۆچۈرۈپتۇ، ئالما غوجا دېگەن كىشى بۇ ماكانغا تۇنجى بەگ بوپتۇ.

2) يېڭى ئېچىلغان ئەڭ دەسلەپكى يەر قوزۇقدۆڭ ئەتراپى ئىكەن، كېيىن ئېچىلغان يەر ھازىرقى «ھوڭ» دېگەن يەرگىچە كېڭىيىپتۇ. بۇ يەرگە ئاھالىلەرنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈش توغرىسىدا ھاكىمبەگدىن بۇيرۇق چۈشكەندە نۇرغۇن ياشلار «ئۇ جاڭگالغا بارغۇمىز يوق»

دەپ، چوڭلارنى تەڭلىكتە قويۇپتۇ. بۇ چاغدا بىر بوۋاي: «قوزۇقدۆڭ ئەتراپىدا ئاسماندىن ئۇچۇپ ئۆتكەن قۇشنىڭ ئىغىزىدىن دۆڭ باغرىغا چۈشكەن تاۋۇز ئۇرۇقچىسىنىڭ پىلىكىدە ئون نەچچە خىل تاۋۇز چۈشكەنمىش، ئۇ ئالتۇن تاۋاقلىق زىمىن ئىكەن. شۇڭا بويۇنتاۋلىق قىلماي «تەۋەككۇل» دەپ، كۆچۈڭلار» دېگەنىكەن، كېيىنچە «تەۋەككۇل» دېگەن بۇ سۆز مۇشۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

3) مۇھەممەد ئىلىشىر ھاكىمبەگنىڭ ئوغلى نۇرئەھمەد ھازىرقى تەۋەككۇلنىڭ زىمىنىدا ئوۋ ئوۋلاۋېتىپ: «بۇ جاي ناۋاينىڭ تەۋىكىگە ھەم تەۋەڭكۆلگە ئوخشايدىكەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر ئېچىلىپ يۇرت بەرپا بولغاندا كىشىلەر يۇرت نامىنى «تەۋەڭكۆل» دەپ ئاتاپتۇ، كېيىن «تەۋەڭكۆل» دېگەن بۇ سۆز ئاستا - ئاستا «تەۋەككۇل» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

4) كونىلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، «تەۋەككۇل» دېگەن يەر نامى ئەلمىساقتىنلا بار ئىمىش. بۇنىڭ رىۋايەتچىلىرى مۇنداق دەيدۇ:

ئەسلىدە تەكلىماكاننىڭ ئىچى چوڭ ھەم ئاۋات شەھەر ئىكەن، يېزىلىرىمۇ شۇنداق تەرەققىي قىلغانىكى، ئۆي - ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتۇشۇپ كەتكەچكە، ئۆگزىدىلەر خۇددى داغدام يولغا ئوخشايدىكەن، ئۆگزىگە چىقىپ قالغان ھەرقانداق جان - جانىۋار ئاقسۇ - كۇچاغىچە يېتىپ بارالايدىكەن. كېيىنچە توپان بالاسى يۈز بەرگەندە شەھەر - يېزىلارنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ، پەقەت «تەۋەككۇل» دېگەن بۇ يېزا ساقلىنىپ قاپتۇ.

5) بۇرۇنقى زاماندا ئاقسۇ - كۇچا تەرەپكە تاۋار - دۇردۇن، شايى - ئەتلەس ئېلىپ ماڭغان سودىگەرلەر «پوستەككۆل» بويىدا قونۇپتۇ، تاڭ كېچە بولغاندا سودىگەرلەر بىر توپ قاراقچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپتۇ. بۇ جەرياندا بىر قانچە تاي تاۋار - دۇردۇن «پوستەككۆل»گە چۈشۈپ كېتىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن سودىگەرلەر ئۇ كۆلنى تاۋار چۈشۈپ كەتكەن كۆل، يەنى«تاۋاركۆل» دېگەن نام بىلەن ئاتاپتۇ. «تاۋاركۆل» دېگەن ئىسىم كېيىنچە ئۆزگىرىپ «تەۋەككۇل» دەپ ئاتىلىدىغان بوپتۇ.

بۇرۇنقى ئۆرپ - ئادەتلىرى

تەۋەككۇلگە كەلگەن ھەرقانداق بىر كىشى ئالدى بىلەن بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ بوي ئېگىزلىكىگە دىققەت قىلماي قالمايدۇ. تەۋەككۇللۇقلارنىڭ كۆپىنچىسى گەۋدىلىك، ئېگىز بوي بولۇپ، ئۇلار خۇددى رىۋايەتلەردە تەسۋىرلەنگەن قامەتلىك، كېلىشكەن، كۈچتۈڭگۈر كىشىلەرگە ئوخشايدۇ. قىزغۇچ قۇم رەڭلىك چىرايلار، قاش بىلەن كۆز ئارىلىقىدىكى يېقىنلىق، يوغان - يوغان قاڭشارلار، بېلىق كۆكسىدەك پولتىيىپ چىققان ئىلمەك بۇرۇنلار كىشىدە ئىختىيارسىز ھالدا قەدىمكى تارىم ئاھالىسىنىڭ سىماسىنى ئەسلىتىدۇ. تەۋەككۇللۇقلار ئادەتتە چىقىشقاق، قارنى كۆكسى تەكلىماكاندەك كەڭ، مېھرىبان، كۆيۈمچان، ئاددىي - ساددا، ئاق كۆڭۈل، ئىشچان ھەم باتۇر كىشىلەر بولۇپ، كىشىگە خۇشخۇي ۋە يېقىملىق تۇيغۇ ئاتا قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى تەۋەككۇل بوستانلىقى قەدىمكى تارىم بوستانلىقى بىلەن تۇتاش كەتكەن يېشىلزارلىق ئىدى. يورۇڭقاش دەرياسىنىڭ تەۋەككۇلنىڭ شەرقىدىكى ئېقىنى بۇرۇنقى چاغلاردا بىر نەچچە قېتىم ئېقىن ئۆزگەرتىپ، شەرققە ۋە شەرقىي شىمال يۆنىلىشتە ئېقىپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىدىكى ئېكىنزارلىقنى سۇغارغان. مەن تەۋەككۇلدىكى ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا بۇ كونا ئېقىنلارنىڭ قالدۇق ئىزنالىرىنى ئۇچراتقانىدىم. مېنىڭ قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيەسىدىكى ئۇزاق يىللىق شەخسىي تەجرىبەم بويىچە ئېيتقاندا، قۇملۇقتا ئۇچرىغان يارلىق ۋە سېغىزلىق بۇرۇنقى كونا ئېقىننىڭ روشەن بېشارىتى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بۇنداق سېغىز توپىنى چوڭ دەريالار تاغلىق رايوندىن كەلگەن مەزگىلدە ئېقتىپ كېلىدۇ. سىزمە سۇ، بۇلاق سۇيىدىن شەكىللەنگەن دەريا - ئېقىنلاردا بۇ خىل سېغىز ماددىسى بولمايدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقىدا چېچىلىپ ياتقان كوزىلار مانا مۇشۇ سېغىز توپىنى ئاساسلىق خام ماتېرىيال قىلغان ئاساستا خۇمداندا پىشۇرۇپ ياسالغان. سېغىزلىق تارقالغان جايدىكى قۇمنىڭ رەڭگى كۆكۈش رەڭگە مايىل بولۇپ، قىزىل قۇم ياكى سېرىق قۇمدىن كۆرۈنەرلىك پەرقلىنىدۇ. بۇ خىل قۇمنىڭ كۆچۈش نىسبىتىمۇ تۆۋەنرەك بولىدۇ. قىزىل قۇمنىڭ قۇرغاقلىق دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى، تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق، سېرىق قۇمنىڭ تارىخى ئۇنىڭدىن كېيىنرەك، كۆكۈش قۇمنىڭ بولسا سەل قىسقىراق كېلىدۇ.

يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كونا دەريا - ئېقىن بويلىرىغا تارقالغان قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئولتۇراق ئىزلىرى ۋە كىچىك كۆلەمدىكى قەدىمگاھلار بۈگۈنكى كۈندە قۇم ئاستىدا قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت راۋاق بۇددا مۇنارى ئەنە شۇ كونا تارىخنىڭ گۇۋاھچىسى سۈپىتىدە بىپايان قۇملۇقتا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

تەۋەككۇل بۇرۇنقى زاماندا خوتەن بىلەن ئاقسۇ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ ئۆتەڭ بولغاچقا، بۇ جايدا ئىككى يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت، تىل ۋە سودا ئالاقىسى ئۆزئارا ئۇچراشقان. قاراخانىلار مەزگىلىدە بۇ جاي ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى مازارتاغ قاراخانىلار قوشۇنى بىلەن خوتەن بۇددىستلىرى تالاشقان مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئورۇنغا ئايلىنىپ، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تەسىرىگە ئۇچرىغان. تەۋەككۇلنىڭ شەرقىگە 100 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا كېرىيەنىڭ دەريا بويى، غەربىي تەرىپىگە 60 نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا قاراقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى تۇزلۇق ئوتاق بار بولۇپ، بۇ ئىككى بوستانلىقتىكى كىشىلەرمۇ ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان. مانا مۇشۇنداق گىرەلەشمە مۇناسىۋەتلەر تەۋەككۇلنىڭ ئۆزگىچە بوستانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى ياراتقان. تەۋەككۇل ئەتراپىدىكى مازارتاغ، راۋاق، شۇنداقلا ئىلەك بۇران دېگەن كىشى ئۇچراتقان تەۋەككۇل تەۋەسىدىكى توغراق ئۇلاقا دەپنە قىلىنغان جەسەت بىلەن يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى كونا بوستانلىقنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق تەۋەككۇلنىڭ قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. بۇ يەردە ياشىغان بۇرۇنقى ئاھالىلەر ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، ئۈزۈمنى ئاساس قىلغان باغۋەنچىلىك ۋە قوشۇمچە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تەۋەككۇل بوستانلىقىنىڭ تۆت ئەتراپى چەكسىز قۇملۇق بولغاچقا، بۇ يەردىكى كىشىلەر تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە يۇرۇڭقاش دەرياسى ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى، يۇلغۇن - توغراقلار، يايلاقلار ۋە چۆل يېپىنچى ئۆسۈملۈكلىرى مەۋجۇتلۇقنىڭ كاپالىتى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئىلگىرى ھەرقانداق بىر تەۋەككۇللۇق ئۆمرىدە چوقۇم كەم دېگەندە ئىككى، ئۈچ تۈپ توغراق ياكى يۇلغۇن كۆچىتى يېتىشتۈرۈشنى ئادەتكە ئايلاندۇرۇپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا ئۇلار ھۆل يۇلغۇن توغراقنى كەسسە قول تىترەيدۇ، سۇغا سىيسە يامان بولىدۇ، ئادەم بولساڭ يەرنى سۆي، ئاشىق بولساڭ يارنى سۆي، شاخ سۇندۇرساڭ قولۇڭ سىنىدۇ، يۇلغۇن كەسسەڭ سېرىق بوران چىقىدۇ دېگەندەك نۇرغۇن ئىدىيوملارنى قالدۇرغان. تەۋەككۇل مېنىڭ نەزەرىمدە خۇددى ئۆزۈنىسغا سوزۇلغان يوغان بىر پارچە ئەتلەسكە ئوخشايتتى. تەۋەككۇللۇقلار بولسا ئاشۇ ئەتلەسنى نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان توقۇپ چىققان ماھىر ئۇستىلار ئىدى. ئەجدادلاردىكى تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەتنى ئۇلۇغلاش، تەبىئەتنى گۈزەللەشتۈرۈش ئادىتى ھېلىھەم بۇ يەردە يۇرۇڭقاش دەرياسىدىن ئىبارەت بۇ ئۈزۈلمەس ئېقىندەك داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

رەڭ قارىشى جەھەتتە بۇ يەردىكى كىشىلەر يېشىل رەڭ، سېرىق رەڭ ۋە ئاق رەڭنى ياقتۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يېشىل رەڭ ھاياتلىققا، سېرىق رەڭ تەكلىماكانغا، ئاق رەڭ پاكلىققا سىمۋول قىلىنغان. توقۇغان ئەتلەس، گىلەم، جاۋا، كىگىزلەردىمۇ مۇشۇ خىل رەڭلەرنىڭ جۇلاسى ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. ساندۇق، تام زەددىۋاللىرىدىكى يېشىل، سېرىق ۋە ئاق رەڭلەردىن ئىشلەنگەن گۈزەل تەبىئەت مەنزىرىلىرى ئۇلارنىڭ ئارزۇ - ئارمانلىرىنى، گۈزەللىككە بولغان تەلپۈنۈشنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. مەن تەۋەككۇلدىكى چېغىمدا نۇرغۇن ئۆيلەرنىڭ قازنىقىغا كىرىپ، ئۇ يەردە ئاتا - بوۋىلاردىن مىراس قالغان، بۈگۈنكى كۈندە ئىشلىتىلمەي ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىپ كەلگەن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، ئوۋچىلىق سايمانلىرى ۋە كونا كىيىم - كېچەكلەرنى ئۇچراتتىم. كونا ئۆيلەرنىڭ ئايۋان - پېشايۋان، پەرمان، بالا، خە، سالاسۇنلىرى ۋە ئويۇقچىلارنىڭ جىيەكلىرىدىكى ماھىر تونۇش نەقىشلەر بۇرۇنقى تەۋەككۇللۇقلارنىڭ گۈزەللىك قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇراتتى. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇلارنىڭ روھىيىتى مۇشۇ تەۋەككۇل بوستانلىقىدەك شۇنچە پاكىز ھەم گۈزەللىككە تويۇنغانىدى. ئۇلار خۇددى «ئەجدادىڭنى ئۇنتۇما، شىرە چورۇقنى قۇرۇتما» دېگەندەك ئەھمىيەتلىك

ئىشلارنى قىلىپ، ئاتا - بوۋىسىنىڭ روھىيەت چىرىغىنى ئۆچۈرمەي كەلگەن.

بۈرۈنقى تەۋەككۇللۇقلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىدە ساتما ئۆي ۋە قوشام تاملىق ئۆي ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. بۈگۈنكى كۈندە تەۋەككۇلدە ساقلىنىپ قالغان كونا ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نىيا ناھىيەسىنىڭ شىمالىغا 70 كىلومېتىر كېلىدىغان قاپاقئاسقان كەنتى، قاپاقئاسقاننىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان ياتوگگۇز كەنتى، ئەندىر يېزىسى، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ دەريا بويى يېزىسى، چىرا ناھىيەسىدىكى دامكۇ، گۇلاخما يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى تاشلاندۇق ئۆيلەر، قاراقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان تۇزلۇق ئوتاقتىكى ئاھالىلەرنىڭ بۈرۈنقى ئۆيلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. تەۋەككۇللۇقلار ئادەتتە بۇ خىل ئۆيلەرنى قىسقارتىپ «قوشام» دەپلا ئاتاشقا ئادەتلەنگەن. قوشام بىلەن ساتمىنىڭ شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قوشامنىڭ تاملىرى سېغىز لايدا سۇۋالغان بولىدۇ. بىراق ساتمىنىڭ سۇۋالماي ۋەدۇكلىرى توقۇلغان ھالەتتە تۇرىدۇ. دېمەك، تەۋەككۇللۇقلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى قەدىمكى تارىم ئاھالىسىنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىنىڭ داۋامى ھەم راۋاجى ھېسابلىنىدۇ.

تەۋەككۇللۇقلار بۈرۈنقى چاغلاردا كۆمەچ، جىگدە تالقىنى، بېلىق، گۆش، پوكو قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۈزۈم شەربىتى، سۈت، قېتىق، ئىستېمال قىلىش ئادىتىمۇ خېلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. مېھمانغا ئالدى بىلەن ئۈزۈم شەربىتى قويۇش ئەنئەنىسى بۈگۈنكى كۈندىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بوۋايلار ئارىسىدا جىگدە تالقىنى كاپ ئېتىش، يانچۇقىدىن قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق مېغىزى، ئۆرۈك مېغىزى ئايرىماي، پۇرسەت بولسىلا يەپ مېڭىش ئەھۋالى ھېلىمۇ مەۋجۇت.

تەۋەككۇللۇقلار ئىلگىرى نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدا مېھمانلارنى قۇرۇق ئۈزۈم، جىگدە بىلەن ئۇزاتقان بولۇپ، بۇ خىل ئادەت تاكى 1970 - يىللارغا قەدەر داۋاملاشقان.

تەۋەككۇلدە ئۆتكەن بۈرۈنقى كىشىلەر ئارىسىدا ئاۋام تېبابىتى خېلى تەرەققىي قىلىپ، ھەممە كىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز - ئۆزىگە تېۋىپ ياكى يېرىم تېۋىپ بولۇشتەك ھالەت شەكىللەنگەن. ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى، ھەكىم تۇردى ھاجىم مۇشۇ يەردە يېتىلىپ تونۇلغان.

تەۋەككۇللۇقلارنىڭ كىيىم - كېچەك، توي - تۆكۈن ئادەتلىرى ئەتراپتىكى باشقا جايلاردىن كۆرۈنەرلىك پەرقلەنمىگەچكە، مەن بۇ ھەقتە ئايرىم توختالمىدىم.

يەر - جاي ناملىرى

1949 - يىلىغىچە تەۋەككۇل بەگلىك تۈزۈمى بويىچە باشقۇرۇلۇپ كېلىنگەن، شۇ چاغلاردا تەۋەككۇل بەگلىكى لوپ ناھىيەسىگە تەۋە بولغان. 1949 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن تەۋەككۇلدە بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ بۇ جاي «8 - رايون» دېگەن نامدا ئاتالغان ھەم خوتەن ناھىيەسىنىڭ بىر مەمۇرىي رايونىغا ئايلانغان. 1958 - يىلى كوممۇنا تۈزۈمى يولغا قويۇلغان يىللاردا «ئالتۇن يۇلتۇز خەلق كوممۇناسى» دېگەن نامدا ئاتالغان. 1984 - ئىسلاھئاۋات يېزىسىدىن ئايرىلىپ ئايرىم بىر يېزا بولۇپ قۇرۇلغان. شۇ يىلى دۆلەتنىڭ يەر - جاي ناملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش سىياسىتى بويىچە بۇ جاينىڭ تارىخىي نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ «تەۋەككۇل» دەپ ئاتالغان ۋە ھازىرمۇ شۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇ يېزا جەنۇبتا يېڭىئېرىق يېزىسى، توسالا، تولغانجى، توغرىسۇ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بىلەن، غەربتە يۇرۇڭقاش دەرياسى ئارقىلىق ئىسلاھئاۋات يېزىسى بىلەن، شەرقتە تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن چېگرالىنىدۇ. تەۋەككۇلنىڭ خوتەن شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 97 كىلومېتىر كېلىدۇ.

تەۋەككۇلنىڭ يەر - جاي ناملىرى بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيە، تارىخ، مەدەنىيەت ۋە ئىنسانشۇناسلىق ئەھۋالىنى چۈشىنىشتە مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، شۇ سەۋەبتىن مەن بۇ ھەقتە ئىزدىنىپ قىسمەن يىغىپ بايقاشقا ئېرىشتىم.

ئات بېشى — چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى كۆپ تىلغا ئالغان ھەم سەپەرگە ئاتلانغان باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نېمە سەۋەبتىن ئات بېشى دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلار بار. بەزىلەر ئۇنى ئات بېشى ئۇچرىغان يەر بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان دەپ ئادىيلا ئىزاھلىسا، يەنە بەزىلەر بۇ يەردە ئىلگىرى بىر قەبرىدىن جەسەت ھەم ئات بېشى چىققاچقا شۇنداق ئاتالغان

دېيىشىدۇ. مېنىڭچە، بۇ قاراشلارنىڭ ئىچىدە ئىككىنچى
خىل قاراشنى تارىخىي چىنلىققا ئۇيغۇن، ئىلمىيلىكى ھەم
دەلىللىكى بولغان بىر خىل ئاقىلانە قاراش دەپ ھېساب-
لاشقا بولىدۇ. چۈنكى بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار
بۇرۇن تارىم ئويمانلىقىدىكى قەدىمكى ئاھالىلەر ئارىسىدا
مېيىتنى ئات بېشى قاتارلىق ھەمدەمنە بۇيۇملىرى بىلەن
قوشۇپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت خېلى ئۇزاق داۋاملاش-
قان. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنىڭ
كونكرېت ئىپادىسى، شۇنداقلا ئىنسانلار بىلەن ئاتنىڭ
قويۇق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.
خەلقىمىز ئارىسىدىكى ئاتقا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەپسانە،
رىۋايەت، چۆچەك، قوشاق، ھېكمەت ۋە ماقال - تەمسىل-
لەرمۇ بۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئات بېشى ئىلگىرى
ئات بېشى مەھەللىسى دەپ ئاتالغان بولسا، كېيىن ئات
بېشى كەنتى ياكى ئات بېشى مەھەللە كومىتېتى دەپ ئاتال-
غان. بۇگۈنكى كۈندە بۇ مەھەللە كومىتېتىنىڭ تەركىبىدە
دۆڭ بويى مەھەللىسى، دەريا بويى مەھەللىسى، قاراباغ
مەھەللىسى، غەنچەنباغ مەھەللىسى، چاپان ئايمىقى، ئامبال
ئايمىقى، غېجەك ئايمىقى قاتارلىق مەھەللە ۋە ئايماقلار
بار. يېڭىباغ كەنتىدە ئاقباغ مەھەللىسى، يۇملاقباغ مە-
ھەللىسى، پورەكباغ مەھەللىسى، تەلپەكباغ مەھەللىسى، قا-
غاباغ مەھەللىسى، چىنباغ مەھەللىسى، قوتازباغ مەھەللە-
سى، چىنكۆل مەھەللىسى، تەلپەكباغ ئايمىقى، قاغا ئايمە-
قى، قوتاز ئايمىقى بار. قاتچى كەنتىدە پاختەككۆل مەھەل-
لىسى، ھالىكۆل مەھەللىسى، تارانچى ئايمىقى، پوشكال
ئايمىقى، خاپان ئايمىقى، دوقا ئايمىقى، چارا ئايمىقى،
تۆگە ئايمىقى، قاغا ئايمىقى، چارۋا ئايمىقى بار. قوشنو
كەنتىدە ئاتۇقباغ مەھەللىسى، پاسارباغ مەھەللىسى، تاغ
ئېرىق مەھەللىسى، كېرىيە مەھەللىسى، تاغ مەھەللىسى،
خەلپەتباغ مەھەللىسى، مەرگەن ئايمىقى، گاراڭ ئايمىقى
بار. قاخشال كەنتىدە كۇلاباغ مەھەللىسى، شاتۇتباغ مە-
ھەللىسى، قۇمباغ مەھەللىسى، چىلانباغ مەھەللىسى، چە-
تەنباغ مەھەللىسى، قوتاز ئېرىق مەھەللىسى، دىۋانە ئايمە-
قى بار. شەھەر بويى كەنتىدە ئۆتەك مەھەللىسى، خاللاپ
مەھەللىسى، ئاياقچى مەھەللىسى، سېرىق مەھەللىسى، سا-
تىراش مەھەللىسى، تەك ئايمىقى، چۇناق ئايمىقى، بوياق
ئايمىقى، ئۇرۇق ئايمىقى، تۇزچىلار ئايمىقى بار. يۇرۇڭ-
قاش كەنتىدە مەيدەباغ مەھەللىسى، لاتاباغ مەھەللىسى،
كۆنچىباغ مەھەللىسى، كاخانا مەھەللىسى، پوستەكباغ مە-
ھەللىسى، ياپچىباغ مەھەللىسى، چىرا ئۆستەڭ بويى مەھەل-
لىسى، قاغا مەھەللىسى، چوقات مەھەللىسى، كۇيەك مەھەل-
لىسى، قاراقاش مەھەللىسى، كۆنچى مەھەللىسى، چاشقان
مەھەللىسى، تاشلام زاراتگاھلىقى، مەيدە ئايمىقى، كۆنچى
ئايمىقى، قاغا ئايمىقى، چاشقان ئايمىقى، كۇيەك ئايمىقى،
چوقات ئايمىقى، كېپلە ئايمىقى، چاقان ئايمىقى، توخۇر
ئايمىقى، قوشماق ئايمىقى بار. توساللا كەنتىدە ناۋايباغ
مەھەللىسى، پېتباغ مەھەللىسى، ساقالباغ مەھەللىسى، باچ-
كۇباغ مەھەللىسى، گۇلۇكباغ مەھەللىسى، ناۋاي ئايمىقى،
ساقال ئايمىقى، باچكۇ ئايمىقى، پېتى ئايمىقى، مايمۇن ئاي-
مىقى بار. بۇرزان كەنتىدە راۋاباغ مەھەللىسى، كەسمەباغ
مەھەللىسى، كۇچا بويى مەھەللىسى، پورەك ئايمىقى،
گوش ئايمىقى، قارا ئايمىقى، كۇچۇك ئايمىقى، كىلە ئايمە-
قى، قاراگۆل ئايمىقى، راۋاب ئايمىقى، سېرىق ئايمىقى،
كەسمە ئايمىقى، يىلان ئايمىقى، بۇرزان زاراتگاھلىقى كالا
ئايمىقى، دۆش ئايمىقى بار. تارئېغىل كەنتىدە قۇساقباغ
مەھەللىسى، دىمقانباغ مەھەللىسى، كېپلەباغ مەھەللىسى،
قاراباغ مەھەللىسى، مىسكە ئايمىقى، قارا ئايمىقى، خەلپە
ئايمىقى، قۇساق ئايمىقى، دەكچى ئايمىقى، كۇچۇك ئايمە-
قى، سېرىق ئايمىقى، سوقۇچاق ئايمىقى، داخان ئايمىقى
بار. ئارقا ئۆستەڭ كەنتىدە جىنباغ مەھەللىسى، قاغاباغ
مەھەللىسى، كەسباغ مەھەللىسى، بۇلۇڭباغ مەھەللىسى،
پەغەز ئېرىق مەھەللىسى، چۇقاباغ مەھەللىسى، سوقۇچاق
ئايمىقى، پەللەك ئايمىقى، گەرەن ئايمىقى، قاغا ئايمىقى،
مارىغۇچ ئايمىقى، سىڭايان ئايمىقى، جىگدە ئايمىقى،
پوستەك ئايمىقى، جىن ئايمىقى، چېكە ئايمىقى، چىشلىمە
ئايمىقى بار. قاسساپئېرىق كەنتىدە دۆڭ مەھەللە، تار
چۇكە مەھەللىسى، قاپاقباغ مەھەللىسى، داقباغ مەھەللە-
سى، چاۋار ئايمىقى، قاپاق ئايمىقى، تېكە ئايمىقى، خامچى
ئايمىقى، سوقۇچاق ئايمىقى، قاراقۇلاق ئايمىقى، گۇمبۇر
ئايمىقى، پاۋان ئايمىقى، تۇگمەن ئايمىقى، كاۋا ئايمىقى،
سارام ئايمىقى، خالۋاپ ئايمىقى، پاچاق ئايمىقى، كاپات
ئايمىقى بار. يەكشەنبەبازار كەنتىدە كۇراباغ مەھەللىسى،
تازباغ مەھەللىسى، كۇساباغ مەھەللىسى، خەلپەباغ مەھەل-
لىسى، گوش ئايمىقى، يىنچىكە ئايمىقى، ھىدايەت ئايمىقى،
مەدەك ئايمىقى، كۇسا ئايمىقى بار. ھولڭ كەنتىدە يىكەن-
لىك يار مەھەللىسى، خالادباغ مەھەللىسى، بەڭگباغ

مەھەللىسى، ھاجىباغ مەھەللىسى پوباش ئايمىقى، كۇمۇت ئايمىقى، شەللەڭ ئايمىقى، كەسمە ئايمىقى بار.

سېۋېن ھېدىن ۋە ئەخمەت مەرگەن

1895 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سېۋېن ھېدىننىڭ قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنى مەكىت ناھىيەسىنىڭ مەكىت يېزىسى مەكىت كەنتىدىكى توختى خوجىنىڭ قورۇسىدىن يولغا چىقىپ تەكلىماكانغا قاراپ ئاتلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنىدا سېۋېن ھېدىندىن باشقا يەنە سېۋېن ھېدىننىڭ ياردەمچىسى ئىسلامباي، يول باشلىغۇچى قاسىم ئاخۇن ۋە مۇھەممەتشاھ ئىككى تۆگىچى بار ئىدى. سەككىز تۆگىگە ئۈچ ئايلىق ئوزۇق، جۇۋا، يۇڭ ئەدىيال، قىشلىق كىيىم ۋە قورال ـ سايمانلار ئارتىلغان بولۇپ، ئىككى ئىت، ئۈچ قوي، بىر خوراز، ئون مېكيانمۇ بۇ كارۋاننىڭ ھەمراھلىرى ئىدى.

سېۋېن ھېدىننىڭ قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيە كارۋىنى يەكەن دەرياسى ساھىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى مازارتاغدىن خوتەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى مازارتاغنى نىشانلاپ، ئەڭ ئېگىز قۇم بارخانلىرى تويىنى ھېكىبىر مۇشاقەتتە بېسىپ ئۆتۈپ، ھېچقانداق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئۇچراتماي، «ئارمانغا تۇشلۇق دەرمان يوق» ھالەتتە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقاندا سۇنىڭ مۇددەتتىن بۇرۇن تۈگەپ كېتىشى سەۋەبلىك مەنزىلگە ئاز قالغاندا ھالاكەتكە قاراپ يۈزلەندى. ئۇ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى ھەقىقەتەنمۇ تۆۋەن مۆلچەرلەپ، ئىشنىڭ بېشىدا تەييارلىقنى پۇختا قىلمىغانىدى. شۇنداق قىلىپ سېۋېن ھېدىن شۇ قېتىمقى سەپەردە بارلىق تۆگىلىرىدىن ئايرىلىش، ئىككى تۆگىچىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى سۇنى ئىچىپ ھاياتلىققا ئېرىشىدۇ. ئۇ سۇنى ئۆتكىنگە قاچىلاپ، كەينىگە يېنىپ بېرىپ يېقىن يەردىكى قاسىمئاخۇننى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ. كېيىن سېۋېن ھېدىن خوتەن شەھرىگە 250 كىلومېتىر، 150 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا يۇسۇپباي، توختىباي، پاشائاخۇندىن ئىبارەت ئۈچ پادىچىنىڭ كۈتۈشىگە ئېرىشىپ روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىدە ئىسلامباي ۋە قاسىمئاخۇنلار بىلەن ئۇچرىشىدۇ. سېۋېن ھېدىن قۇملۇقتىكى گازارمىدا تاشلىنىپ قالغان نەرسە ـ كېرەكلەرنى قايتۇرۇپ كېلىشنى پىلانلاۋاتقان بىر پەيتتە ئىككى ئوۋچى ۋە ئۇلارنىڭ دادىسى ئەخمەت مەرگەننى ئۇچرىتىدۇ، سېۋېن ھېدىن بۇ ھەقتە خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

شۇ كۈنى كەچتە ياش ئىككى ئوۋچى بىزنى يوقلاپ كەلدى. ئۇلار ئوۋ مىلتىقىنى مۈرىسىگە ئېسىۋالغانىدى. ئۇلار بۇ يەرنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇلارنى ئىسلامباي بىلەن قاسىمئاخۇنغا ھەمراھ بولۇپ، ئەڭ ئاخىرقى گازارمىمىز ــ «ھالاكەت گازارمىسى»نى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن ياللىۋالدىم. بۇ چاغدا بۇ ئىككى ئوۋچىنىڭ دادىسى ئەخمەت مەرگەنمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇ بەستلىك، ئىلمەك بۇرۇن، ئۇچلۇق ساقاللىق ئادەم ئىدى. ئۇمۇ بۇ ئىشقا رازىلىق بىلەن قاتناشتى. ئۇ بىر قېتىم ئوۋ ئوۋلاپ ھېلىقى ئۈچ تۈپ توغراق بار يەرگە بارغانىكەن، قاسىمئاخۇن بىلەن ئىككىمىز شۇ جايدا بەلگە بېرىش ئۈچۈن ئوت قالىغانىدۇق.

5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بىردە ئىسلامباي، قاسىمئاخۇن، ئەخمەت مەرگەن ۋە ئۇنىڭ بىر ئوغلى ئۈچ ئېتىمنى ئېلىپ، بىر تۇلۇمغا سۇ قاچىلاپ ئورمانلىقتىكى تۇرالغۇمىزدىن ئايرىلدى. مەن بۇ يەردە ئۈچ پادىچىغا ھەمراھ بولۇپ، جىسمانىي قۇۋۋىتىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن قېپقالدىم ۋە بۇ قېتىمقى قۇملۇق سەپىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر بۆلىكىنى تولۇقلاپ يازدىم ھەمدە بىر يۈرۈش قۇملۇق يەر شەكلى خەرىتىسى سىزىپ چىقتىم.①

سېۋېن ھېدىن شۇ چاغدا كەيپىدە ئولتۇرۇپ ئەخمەت مەرگەننىڭ سۈرىتىنى سىزغان. كېيىن بۇ سۈرەت ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە كىرگۈزۈلگەن ھەم سۈرەت ئاستىغا «خوتەننىڭ تەۋەككۈل كەنتىدىكى ئوۋچى ئەخمەت مەرگەن» دەپ قىسقىچە چۈشەندۈرۈش يازغان. لېكىن سېۋېن ھېدىن ئۆز ئەسەرلىرىدە تەۋەككۇلنى خوتەننىڭ قاراقاش دېگەن يېرىدىكى بىر چولڭ كەنت، دەپ خاتا ئىزاھلىغان. ئەمەلىيەتتە تەۋەككۇل قاراقاش دەرياسى ساھىلىدا ئەمەس، بەلكى يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ شەرقىي ساھىلىدا ئىدى. ئۇ يەنە مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

بىز دەريا قىنىنى بويلاپ ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ماڭدۇق. ئىسلامباي بىلەن ھېلىقى ئوۋچى يوقاپ كەتكەن تۆگە ـ نارنىڭ ئىزىنى ئىزدەپ ماڭدى؛ مەن ئەخمەت

مەرگەن بىلەن ئاتلىق دەريا قىنى بىلەن ماڭدىم، قاسىمئاخۇن تۆگىنى يېتىلەپ بىز بىلەن ماڭدى.

كەچتە بىز جېنىمىزنى قۇتقۇزۇپ قالغان ھېلىقى كۆلچەك بويىغا يېتىپ كەلدۇق. گەرچە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ھېلىقى بىر توپ قومۇشنى ۋە سۇ ئۈستىدە يانتۇ تۇرغان قۇرۇق توغراقنى شۇئان تونۇۋالدىم. شۇنىڭ بىلەن بىز بۇ يەردە بىر سائەت ئارام ئېلىپ، بۇ قىممەتلىك سۇنى يەنە بىر قېتىم ئىچىپ، كەينىمىزدە قالغان قاسىمئاخۇننى ساقلىدۇق.

ئەخمەت مەرگەن 1895 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يول ئالغان سېۋېن ھېدىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىغا بىر ئوغلىنى قوشۇپ قويۇپ، ئۇلار بىلەن خوشلاشقان. ئۇلار خوشلاشقان جاي خوتەن دەرياسىنىڭ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلۇش ئېغىزىغا يېقىنلا قالغان جاي ئىدى. سېۋېن ھېدىن «ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈش» ناملىق چوڭ ھەجىملىك ئېكسپېدىتسىيە خاتىرىسىدە ئەخمەت مەرگەننى «بىزنىڭ ئاق كۆڭۈل ئوۋچىمىز» دەپ سۈپەتلىگەن.

1895 - يىلى 12 - ئاينىڭ بېشىدا بېرلىن ۋە تاشكەنتتىن يېتىپ كەلگەن لازىمەتلىرىنى تاپشۇرۇۋالغان سېۋېن ھېدىن 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى قەشقەردە يېڭىباشتىن ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىللەپ، يەكەندە 20 كۈندەك ئېكسپېدىتسىيەدە بولدى ۋە 1896 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەن شەھىرىگە يېتىپ كېلىدۇ. سۋېن ھېدىن خوتەننىڭ شۇ چاغدىكى ئايماق بېگى ليۇ جىدېنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، قۇملۇقتا يىتكەن نەرسە - كېرەكلىرىنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ تەكلىماكانغا قىلىدىغان ئىككىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى ئۈچۈن كارۋان ئەترىتىنى قايتىدىن تەشكىللەيدۇ. ئۇ بۇ ئەترەتكە ئىسلامباي، ئوشلۇق ھوشۇر كەرىمجاندىن باشقا، يەنە ئەخمەت مەرگەن، ئەخمەت مەرگەننىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن (ئالدىنقى قېتىمقى يول باشلىغۇچى قاسىمئاخۇن مەكىتلىك، ئۇ سېۋېن ھېدىننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە رۇسىيەنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسىدا دەرۋازىۋەن بولۇپ قالغان)، پادىچى پاشائاخۇن ۋە يۇسۇپبايىنى يېڭىدىن سەپلەيدۇ. ئۇ ئالدىنقى قېتىمقى تەجرىبە - ساۋاقنى يەكۈنلەپ، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە سۇنى يېتەرلىك تەييارلاپ، تۆت كۈن يول يۈرۈپ 1986 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى تەۋەككۇل كەنتىدە بىر كۈن ئارام ئېلىپ، بۇ يەردىن ياقۇپشاھ ۋە يەنە بىر يول باشلىغۇچىنى ئەترەتكە قوشۇپ، ئەتىسى شەرق تەرەپتىكى دەندان ئۆيلۈككە قاراپ يولغا چىقىدۇ. ئادەتتە تەۋەككۇلدىن دەندان ئۆيلۈك خارابىسىگە تەخمىنەن 65 كىلومېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ. 1 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە بۇ ئەترەت ئەزالىرى دەندان ئۆيلۈك خارابىسىنى قېزىپ نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى بايقىغاندىن كېيىن، كېرىيە دەرياسىنىڭ دەريا بويىغا بېرىش ئالدىدا تەۋەككۇللۇق ئىككى يول باشلىغۇچى قايتىپ كېتىدۇ، قالغان كىشىلەر دەريانى بويلاپ توڭگۇز باستى («ھايات - ماماتلىق باياۋان» ناملىق كىتابتا توڭگۇز باستى «توڭگۇزباش» دەپ خاتا ئېلىنغان — ئاپتوردىن) ئارقىلىق داۋاملىق شىمالغا قاراپ ماڭىدۇ. قارادۆڭ خارابىسىنىڭ گېپى بولغاندا ئەخمەت مەرگەننىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن سېۋېن ھېدىنغا ئىلگىرى تەۋەككۇلدىن يولغا چىقىپ بەش كۈندە بۇ خارابىلىككە كېلىپ بايلىق ئىزدىگەنلىكىنى، تەۋەككۇلدىكى نۇرغۇن ئوۋچى ۋە پادىچىلارنىڭ بۇ خارابىلىكنى پىششىق بىلىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىدۇ. دەريا بويىنىڭ چاتاق دېگەن يېرىدە نۇرغۇن ياۋا تۆگىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئەترەت ئەزالىرى ئۇنى كۆرۈش ۋە ئوۋلاش ئىستىكىدە بولىدۇ. بۇ چاغدا ئەخمەت مەرگەن سېۋېن ھېدىنغا؛ «بۇ قەدىمكى دەۋرلەردىكى شەھەر ئاھالىلىرى ئۆيلىرىدە باققان تۆگىلەرنىڭ ئەسلي نەسلى بولسا كېرەك»② دەپ چۈشەندۈرىدۇ. سېۋېن ھېدىن ئۇنىڭ بۇ گېپىنى ناھايىتى ئىشەنچلىك دەپ قارايدۇ. 2 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئۇلار ئوتلاۋاتقان بىر توپ ياۋا تۆگىلەرنى ئۇچرىتىدۇ، ئوۋچى قاسىمئاخۇن بۇ تۆگىلەرگە ئوق چىقىرىپ بىر تۆگىنى يىقىتىدۇ.

ئەخمەت مەرگەن قۇملۇقتىكى خېلى ئىشلارنى ئوبدان بىلەتتى. 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇ بىر تۈلكىنىڭ كۆز ئالدىدىكى لىنىيەدىن ئىككى قېتىم توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن ئىزىنى، يەنە بىر قاغىنىڭ شىمال تەرەپكە ئۇچۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ سېۋېن ھېدىنغا ئىشەنچ بىلەن: «بۇ قاغا ھېلىقى ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن ياۋا تۆگىلەرنىڭ ھىدىنى پۇراپ، ھەمراھلىرىنى بۇ كاتتا زىياپەتتىن بەھرىمەن قىلىش ئۈچۈن ئالدىراش تارىم دەرياسى تەرەپكە كېتىۋاتىدۇ»③ دەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ ئەترەت قۇملۇقتا نۇرغۇن

رىبازەتلەرنى چېكىپ، تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي چېتىدىكى قاراداش «قاراكۆل» دېگەن يەرگە، ئەتىسى تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ، دەريانىڭ شىمالىدىكى چىمەن كەنتىگە يېتىپ كېلىدۇ، بۇ ئىككى جاي شايار ناھىيەسىنىڭ كەنتلىرى ئىدى. سېۋېن ھېدىن خاتىرىسىگە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن چىمەن كەنتىدە بىز بىلەن خوشلىشىپ ئۆيىگە قايتىپ كەتتى. مېنىڭ ھەققەتەن ئۇلاردىن ئايرىلغۇم كەلمىدى. لېكىن ئۇلار ئەتىياز كېلىپ قالدى، يۇرتتىكى تۇغقانلار بىزنىڭ قايتىپ بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىشىمىزنى كۈتۈۋاتىدۇ دەپ تۇرۇۋالدى. دېمىسىمۇ ئۆزلىرىگە تونۇشلۇق بولغان قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقتىن كۈندىن-كۈنگە يىراقلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ئويلىغىنىدا، ئۇلارنىڭ ھەققەتەن بېشى قاتاتتى④.

بۇ قېتىمقى سەپەردە ئەخمەت مەرگەن ئوغلى قاسىم ئاخۇن بىلەن سېۋېن ھېدىنغا 1896 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنىگىچە جەمئىي 48 كۈن ھەمراھ بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ تارىم دەرياسىغا يېتىپ بارغۇچە 41 كۈن ۋاقىت سەرپ قىلىندى. بۇ جەرياندا بۇ دادىل بالا ئىككىيلەن سېۋېن ھېدىننىڭ كېرىيە دەريا ۋادىسىنىڭ تۇنجى خەرىتىسىنى سىزىپ چىقىش، بۇ دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى قۇملۇقتا ياشايدىغان ياۋا تۆگىلەرنى تەكشۈرۈش، كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى توڭگۇز باستىدا جاھاندىن خەۋەرسىز ياشاپ كېلىۋاتقان پادىچىلار (سېۋېن ھېدىن ئەمەلىيەتتە بۇ يەردە ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ باراق ھەم تەكىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ جەمەت كىشىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، خاتا ھالدا ئۇلارنى «پادىچىلار قەبىلىسى» دەپ يازغان) بىلەن تونۇشۇش، ئىككى قەدىمىي شەھەرنى بايقاش ئىشلىرىغا ئاجايىپ زور تۆھپىلەرنى قوشقان. شۇ قېتىمقى سەپەردىن كېيىن سېۋېن ھېدىن شاياردىن يولغا چىقىپ تارىم دەرياسى ئارقىلىق لوپنۇر كۆلى ۋە قارا قوشۇن، ئابدال قاتارلىق جايلاردىكى لوپلۇقلار ئارىسىغا ئوڭۇشلۇق يېتىپ بارغان.

ئۇ شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى لوپنۇر كۆلى بويىدىكى ئابدالدىن يولغا چىقىپ، چاقىلىق، چەرچەن، نىيا، كېرىيە ئارقىلىق 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى خوتەن شەھىرىگە ئاتلىق يېتىپ كېلىدۇ. ئۇ شەھەرگە كېلىپلا لىۋ بېگىم ۋە رۇسىيەگە قاراشلىق ئوتتۇرا ئاسىيالىق سودىگەرلەرنىڭ كاتتىبېشى سېيىت كەرىمباي قولىغا چۈشۈرگەن ئەينى چاغدا «ھالاكەت گازارمىسى»دا سىرلىق يوقاپ كەتكەن يۈك-تاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى كۆرۈپ ھەيران قالىدۇ. ئەسلىدە بۇ نەرسىلەرنى ئەخمەت مەرگەن، قاسىمئاخۇن ۋە توختىشاھ سېۋېن ھېدىن قەشقەرگە كېتىپ ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي گازارمىغا قايتا بېرىپ، تېپىپ كېلىدۇ. تەۋەككۇلنىڭ بېگى توختىبەگ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مەرگەنلەرنى ئازدۇرۇپ، ئۇلارغا بارلىق نەرسىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇش، بىر قىسمىنى سېتىۋېتىش، يەرلىك كىشىلەرگە قىلچە كېرىكى يوق نەرسىلەرنى ئۆزلىرى ساقلاپ قېلىشنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ، سېۋېن ھېدىن خاتىرىسىگە مۇنداق يازغان:

بۇ ئوۋچىلار ئەسلىدە ناھايىتى دۇرۇس ئادەملەر ئىكەن، ئۇلار توختىبەگنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن مېنىڭ قىممىتى 2000 ماركتىن ئاشىدىغان نەرسىلىرىمنى سېتىۋەتكەن.

ئەخمەت مەرگەن بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى قاسىمئاخۇن مەن كېرىيە دەرياسى بويىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا ماڭا ھەمراھ بولغانىدى. ھەر قېتىم قۇملۇقتىكى ئېكسپېدىتسىيە سەپىرىم ۋە يىتۈپ كەتكەن نەرسىلىرىم ئۈستىدە گەپ بولغاندا، ئۇلار ناھايىتى ئېشەنچلىك تەلەپپۇزدا «يىتۈپ كەتكەن نەرسىلىرىڭىز چوقۇم تېپىلىدۇ، چوقۇم شۇنداق بولىدۇ» دەيتتى. ئۇلار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ نەرسىلەرنى بىر قېتىم ئىزدىمەكچىمۇ بولغانىدى. مانا ئەمدى مەن ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەنگەندىن كېيىن، بۇ گەپلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ۋىجدان جەھەتتىن بىئارام بولۇۋاتقانلىقىدىن دېيىلگەن گەپلەر ئىكەنلىكىنى چۈشەندىم⑤.

1896 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى سېۋېن ھېدىن خوتەندىن ئايرىلىش ئالدىدا دەۋالىشىۋاتقان توختىبەگ ۋە ئوۋچىلاردىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ ماختىنىشقا ئېرىشكەنلىكىنى ۋە ئەخمەت مەرگەن قاتارلىق ئوۋچىلارنىڭ ئۆزىگە رەھمەت ئېيتقانلىقىنى قەيت قىلغان. شۇ قېتىمقى ئۇچرىشىش سېۋېن ھېدىن بىلەن ئەخمەت مەرگەننىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق ئۇچرىشىشى بولۇپ قالغان.

مەن تەۋەككۇلدىكى ئۈچ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا ئەخمەت مەرگەننىڭ نەسەبى ۋە كېيىنكى

ئەۋلادلىرى ھەققىدە خېلى كۆپ ئىزدەندىم. ئالدى بىلەن تەۋەككۇل ۋە ئىسلامئاۋات يېزىسى تەۋەسىدە مەرگەن جەمەتى ياكى ھېچ بولمىغاندا مەرگەن لەقەملىك كىشىلەرنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈردۇم. ئىزدەنگىنىمگە يارىشا بۇ ھەقتە دەسلەپكى بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئىگە بولدۇم. 2011 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى مەن تەۋەككۇلگە كېلىپلا ئەتىسى ئىسلامئاۋات يېزىسىغا بېرىپ ئۇ يەردە مەرگەن جەمەتى ياكى مەرگەن لەقەملىك كىشىلەرنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىدىم. ئەمما ئۇ يەردە بۇنداق جەمەت ۋە لەقەملىك كىشىلەرنىڭ يوقلۇقىنى بىلىپ، يەنە تەۋەككۇلگە قايتىپ كەلدىم. ئىسلامئاۋات يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە، تەۋەككۇل بولسا شەرق تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇ ئىككى بوستانلىقنى يۇرۇڭقاش دەرياسى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇراتتى. ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىسلامئاۋات بىلەن تەۋەككۇلدىكى كىشىلەر خۇددى ئاكا - ئۇكا قېرىنداشتەك يېقىن مۇناسىۋەتتە ئۆتكەچكە، بۇ ئىككى بوستانلىقتىكى كىشىلەر بىر - بىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. مەن تەۋەككۇلدە مۇتەللىپ مەرگەن دېگەن كىشىنىڭ بارلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، يازغۇچى تۇرسۇن غوجئابدۇللا بىلەن ئۇنى ئىزدەپ قوشنا كەنتتىكى ئۆيىگە باردىم. مۇتەللىپ مەرگەننىڭ تولۇق ئىسمى مۇتەللىپ كېرەم بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدا 66 ياشتا ئىكەن. ئۇ ئازادە ھەم مىللىي ئۇسلۇبتا بېزەلگەن قوشام ئۆيدە تۇرىدىكەن. ئۇ مېنىڭ مەقسىتىمنى بىلگەندىن كېيىن، دىرەۋزىۋۇنلىك بىر ئۆيگە باشلاپ كىردى ۋە ئەخمەت مەرگەن ھەققىدە بىلىدىغانلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى. لېكىن ئۇنىڭ سۆزلەپ بەرگىنى تولۇق ھەم قايىل قىلارلىق ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن مەن بۇ ئىشنى ئۇنىڭ داۋاملىق ئىزدىنىپ كۆرۈشىگە ھاۋالە قىلىپ قايتىپ كەتتىم، تەۋەككۇلگە ئىككىنچى قېتىم كەلگەندە مەن مۇتەللىپ كېرەمدىن يەنە ئەخمەت مەرگەن توغرىسىدا ئەھۋال ئىگىلىدىم. ئۇ بۇ قېتىم ئالدىنقى قېتىمقىغا قارىغاندا خېلى كۆپ ئىزدىنىپ ئەخمەت مەرگەنگە مۇناسىۋەتلىك يىپ ئۇچلىرىنى ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن سۈرۈشتۈرۈپ كىچىك بىر قەغەزگە يېزىپ تەييارلاپتۇ. مەن ئۇنىڭ بۇ يازمىسىنى كۆرۈپ تولىمۇ خۇش بولدۇم. مەن 2014- يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى فولكلور تەتقىقاتچىسى مەخمۇتجان سىدىق بىلگىيار بىلەن يەنە ئۇنى ئىزدەپ ئۆيىگە باردىم ۋە ئەخمەت مەرگەن ھەققىدە يېڭى يىپ ئۇچى بايقىغان ياكى بايقىمىغانلىقىنى سورىدىم. ئۇ بۇ قېتىم ئەخمەت مەرگەن ھەققىدە بىلىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق سۆزلەپ بەردى، مەن ئەسلىي بۇ بوۋاينى ئاۋارە قىلماي ئەخمەت مەرگەن ھەققىدىكى ئەھۋاللارنى ئۆزۈم ئىگىلىسەم بولاتتى، لېكىن بۇ ھەقتە ئىزدىنىشكە بىر ئاي ئەتراپىدا ۋاقىت كەچكەچكە، بۇنىڭغا مېنىڭ ۋاقتىم يار بەرمەيتتى. ھېلىمۇ مەن بۇ يەرگە دەم ئېلىش كۈنلىرى ۋاقىت چىقىرىپ ياكى خىزمەت رۇخسىتى سوراپ ئاران دېگەندە كەلگەنىدىم. شۇنداق قىلىپ «تىلسەڭ تاپارسەن» دېگەندەك ئىزدەنگىنىمگە يارىشا ئەخمەت مەرگەن ھەققىدە تۆۋەندىكى قىسقىچە تەزكىرىنى يازدىم.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىللار ئىلگىرى لوپ ئايمىقىنىڭ يۇرۇڭقاش كەنتىدىكى سۇلتان موللام (لەقىمى داراق) قوي - كالا بېقىش ئۈچۈن خوتەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى مازارتاغ ئەتراپىغا كېلىپ، بىر مەزگىل پادىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ بۇ جەرياندا مازارتاغدا كۆمۈر بايقاپ، ياز پەسلىدە بىر تەرەپتىن پادا باقسا، يەنە بىر تەرەپتىن كۆمۈر ۋە ئوتۇن يىغىپ، ئۇنى قىش پەسلىدە خوتەن شەھىرىگە ئاپىرىپ سېتىپ تۇرمۇشنى قامدىغان. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئۇنى سۇلتان كۆمۈرچى دەپمۇ ئاتاشقان. ئارىدىن خېلى يىللار ئۆتۈپ ئۇ 50 ياشلارغا كىرگەندە تەۋەككۇلگە كەلگەن توختى ئەلەم ئاخۇنلۇقۇم دېگەن كىشى سۇلتان موللام (سۇلتان كۆمۈرچى)نى مازارتاغنىڭ شەيخى قىلىپ كۆرسەتكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇلتان موللام تەۋەككۇلدە ئولتۇراقلىشىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مازارتاغقا شەيخ بولغان. سۇلتان موللام سادىق ئاخۇن، نىياز ئاخۇن، پاسار ئاخۇن، قادىر ئاخۇندىن ئىبارەت تۆت ئوغۇل ۋە ئىككى قىز پەرزەنتى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە سادىق ئاخۇن كىچىك چېغىدىن باشلاپ ئوۋچىلىق ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈپ ئەلگە تونۇلغان. ئۇ تەۋەككۇلدىكى بىر نەچچە قېتىملىق توڭگۇز ئوۋلاشتا داڭق چىقىرىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن «مەرگەن» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ ئەسلىدىكى «داراق» دېگەن جەمەت لەقىمى ئىستېمالدىن قېلىپ سادىق مەرگەن دەپ ئاتالغان. سادىق مەرگەن بولسا توختى مەرگەن، ئەخمەتتوختى مەرگەن، ئەخمەت مەرگەندىن ئىبارەت ئۈچ

ئوغۇل پەرزەنت، ئالتە قىز پەرزەنت كۆرگەن. دېمەك، ئەخمەت مەرگەن سادىق مەرگەننىڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەخمەت مەرگەننىڭ قاسىماخۇن (قاسىم مەرگەن)، سادىق مەرگەن (چوڭ دادىسىنىڭ ئىسمى قويۇلغان)دىن ئىبارەت ئىككى ئوغلى بولغان. توختى مەرگەننىڭ كېرەم مەرگەن، ئۇبۇل مەرگەن، سالامەتخاندىن ئىبارەت ئىككى ئوغۇل پەرزەنتى، بىر قىز پەرزەنتى بولغان ۋە 100 ياشتىن ئاشقاندا قازا تاپقان. بۇ تەزكىرنى سۆزلەپ بەرگۈچى مۇتەللىپ مەرگەن دەل كېرەم مەرگەننىڭ ئوغلىدۇر. مۇتەللىپ مەرگەننىڭ بەش پەرزەنتى بولۇپ، ھازىر ئىككى ئوغلى، بىر قىزى بار. مۇتەللىپ كېرەمنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، مەرگەن جەمەتى ئەزەلدىن تەۋەككۇل تەۋەسگە كەلگەن تارقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قاسىم مەرگەن (ئەخمەت مەرگەننىڭ ئوغلى قاسىماخۇن) 1960 - يىلى 90 نەچچە يېشىدا، روزى مەرگەن 1958 - يىلى 85 يېشىدا، ئىمىن مەرگەن 1962 - يىلى 80 ياشتا قازا قىلغان.

تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەر

بىز سېۋىن ھېدىن، ستەيىن قاتارلىق چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيەچىلىرىنىڭ تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەرنى ئىشقا سېلىپ خوتەن تەۋەسىدىكى بىر قىسىم قەدىمىي خارابىلىكلەرنى يازغانلىقىنى بىلىمىز. لېكىن ئۇلارنىڭ كىملىكى توغرىسىدا ھازىرغا قەدەر ئېنىق بىرەر يازما ماتېرىيال يوق. مەن مۇشۇ بوشلۇقنى تولدۇرۇش مەقسىتىدە تەۋەككۇلدىكى ۋاقتىمدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم ۋە بۇ ھەقتە دەسلەپكى يىپ ئۇچىغا ئېرىشتىم. بىر قىسىم پېشقەدەم تۆگىچىلەر ۋە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى دەۋردە ئۆتكەن ئىزچىلار ۋە گۆھەر ئىزدىگۈچىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى ماڭا بۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى.

مەتسىدىق تۆگىچى ئازادلىقتىن بۇرۇن كارۋانلارنىڭ تۆگىچىسى بولغان. 20 نەچچە ياش ۋاقتىدا ستەيىنگە ئەگىشىپ، دەندان ئۆيلۈك، راۋاق، ئاقسىپىل، قارادۆڭ قاتارلىق قەدىمىي شەھەرلەرگە بارغان ۋە بۇ شەھەرلەرنى قېزىشقا قاتناشقان. 1940 - يىللىرى ئەتراپىدا 80 ياش ئەتراپىدا قازا قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سايىم، ئەيساكام، سالاكام، تۇرسۇن ئاخۇن، توقسۇنكام، ئىسلاماخۇن قاتارلىق كىشىلەرمۇ مەتسىدىق تۆگىچى بىلەن بىللە يۇقىرىقى شەھەرلەرگە بارغان. بۇ ئىشلەمچىلەرگە ئەخمەت مەرگەن، قاسىماخۇن، توختىشاھلارنى قوشقاندا شۇ چاغدىكى تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەرنىڭ سانى ئون نەچچە نەپەرگە يېتىدۇ. ئەمما ئارىدىن بىر ئەسىردەك ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەچكە، تەۋەككۇللۇق ئىشلەمچىلەرنىڭ نامىنى مۇشۇنچىلىك بولسىمۇ ئىگىلىيەلىگىنىمدىن كۆڭلۈم خېلى خۇشال تۇرىدۇ.

ئىزاھاتلار:

① «ھايات - ماماتلىق باياۋان»، سېۋىن ھېدىن (شۋېتسىيە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 111 - 112 - بەت.

② «ھايات - ماماتلىق باياۋان»، سېۋىن ھېدىن (شۋېتسىيە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 114 - بەت.

③ «ھايات - ماماتلىق باياۋان»، سېۋىن ھېدىن (شۋېتسىيە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 136 - بەت.

④ «ھايات - ماماتلىق باياۋان»، سېۋىن ھېدىن (شۋېتسىيە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 146 - بەت.

⑤ «ھايات - ماماتلىق باياۋان»، سېۋىن ھېدىن (شۋېتسىيە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۈرۈمچى، 179 - ، 180 - بەت.

(ئاپتور: «تارىم» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

بىلدۈرگۈ

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 - يىللىق سانلىرىدىن 2014 - يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

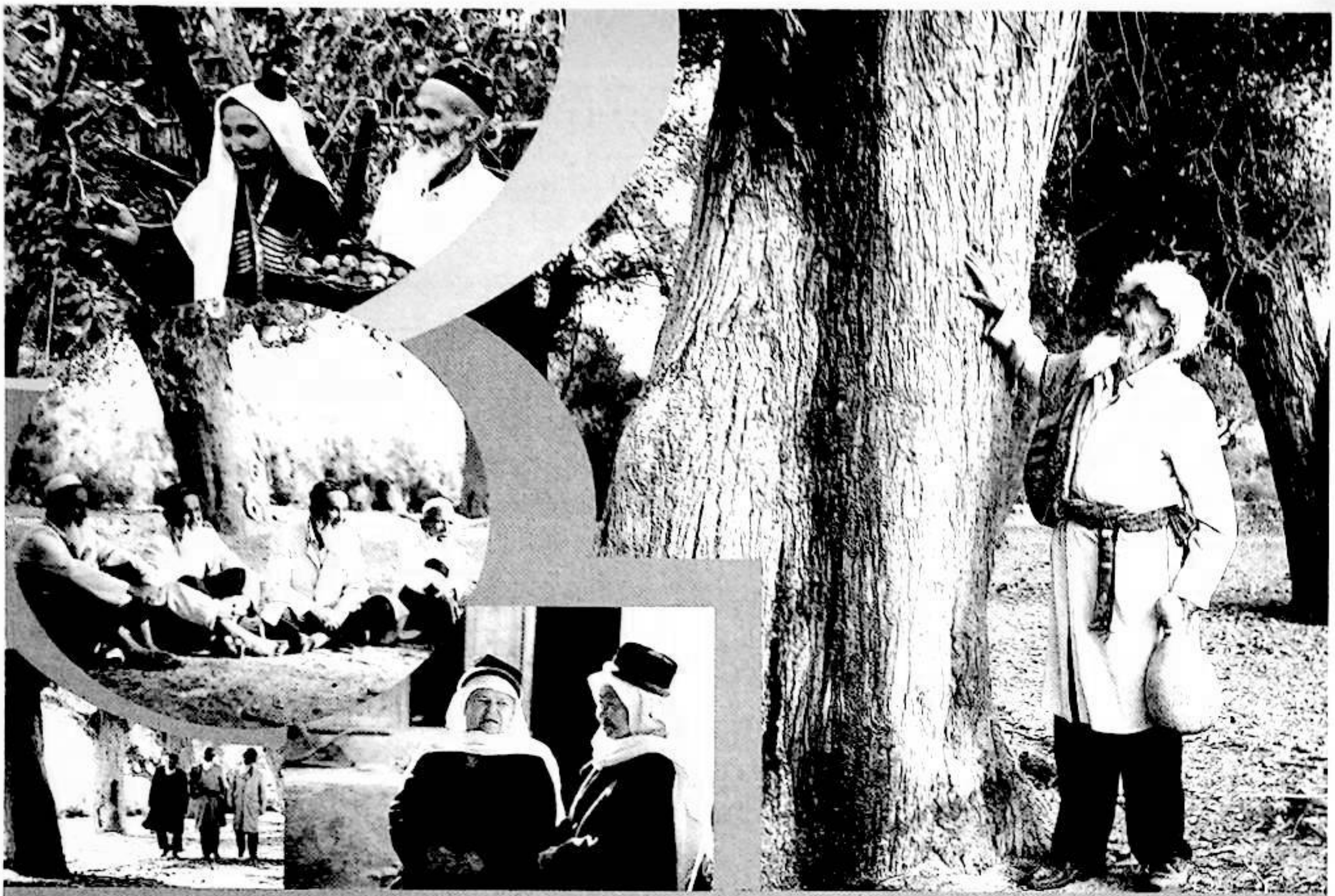

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتى

ئابدۇخېلىل مىرخېلىل

(بېشى ئالدىنقى ساندا)

ئۇيغۇر تىككۈچىلىرى كىيىم ـ كېچەكلەرنى تىكىش جەريانىدا ئىشلىتىلىدىغان سايمان ـ جابدۇقلارنىمۇ ۋۇجۇد ـ قا كەلتۈرگەن بولۇپ، بۇلاردىن قايچا، گەز، سىزغۇ، يىپ ـ يىڭنە ۋە تىكىش ماشىنىسىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

قايچا ــ رەخت، قەغەز، قەلەي قاتارلىق نېپىز نەر ـ سىلەرنى كېسىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب بولۇپ، ئادەتتە ئىككى دانە تۇتقۇلۇق چىقىرىلغان پولات تىغنى بىر ـ بىرىگە ئالماشتۇرۇپ، كېسىشكەن ئورنىنى ياندۇرما مىخ بىلەن ھەرىكەتچان ھالەتتە مۇقىملاشتۇرۇش يولى بىلەن ياسىلىدۇ. تىككۈچىلىك ئىشلىرىدا كىيىم ـ كېچەكلەر رەختلىرىنى كېسىش ئۈچۈن دەستىسى قىسقا، بىسى ئۇزۇن ھالەتتىكى قايچا ئىشلىتىلىدۇ.

يىپ ــ پاختا، يىپەك، چىگە، يۇڭ ۋە شۇ قاتارلىق ـ لارنىڭ تالالىسىدىن ئىنچىكە قىلىپ ئېگىرىلگەن تىكىش ۋە توقۇش ماتېرىيالى. تۇماق تىكىش ئۈچۈن ئاساسەن يىپەك ۋە پاختىدىن تەييارلانغان يىپ ئىشلىتىلىدۇ.

گەز ــ تىكىلىدىغان كىيىم ـ كېچەكلەرنىڭ رەختىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىق، كەڭ ـ تارلىق ئۆلچىمىنى ۋە كىيىم كىي ـ گۈچىنىڭ بوي ـ بەستى، قامىتىنى ئۆلچەش ئۈچۈن ئىشلىتى ـ لىدۇ. گەزنىڭ ئۇزۇن، ئارا ۋە قىسقا دېگەندەك تۈرلىرى ـ دىن باشقا ئورامىلىق گەز ۋە تاناپ گەز دېگەن تۈرلىرىمۇ بولىدۇ.

سىزغۇ ــ تىكىلىدىغان كىيىملەرنىڭ رەختىنى تىكىل ـ دىغان كىيىم تەلپىگە لايىقلاشتۇرۇپ كېسىش جەريانىدا رەختنىڭ كېسىلىدىغان ئورۇنلىرىنى بەلگىلەش ئۈچۈن

ئىشلىتىلىدىغان تىككۈچىلىكتە ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇم
بولۇپ، ھاك تېشىنىڭ ئاق ۋە يۇمشاق تۇرىدىن ياسىلى-
دۇ. ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىز تىككۈچىلىك ئىشلىرىدا دەريا
سېغىزى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل توپىنىڭ قاتمىسىدىن
پايدىلىنىپ، تىكىلىدىغان كىيىملەرنىڭ رەختىنى تىكىلىدىغان
كىيىم تەلىپىگە لايىقلاشتۇرۇپ كېسىش جەريانىدا رەختىنىڭ
كېسىلىدىغان ئورۇنلىرىنى بەلگىلەش مەقسىتىگە يەتكەن.

يىڭنە ــ تۆمۈر قاتارلىق مېتاللاردىن بىر تەرىپى
ئۇچلۇق ھەم ئۆتكۈر، يەنە بىر تەرىپى تومراق ھەم يىپ
ئۆتكۈزۈش تۆشۈكى ئېچىلىپ ياسىلىدىغان تىكىش جابدۇ-
قى بولۇپ، يىڭنىنىڭ تۈرى خېلى نۇرغۇن. تىككۈچىلىكتە
ئىشلىتىلىدىغان يىڭنە چوڭ-كىچىك، توم-ئىنچىكە، ئۇزۇن-
قىسقا بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە.

قول يىڭنىسى ــ قول بىلەن بولىدىغان تىكىش ئى-
شىدا ئىشلىتىلىدىغان يىڭنىدىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار ئاساسەن يىڭنىدە قىلىنىدىغان ئىنچىكە ئىش-
لارنى زىرىپ، يىڭنە ئىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشىنى زى-
رىپچى، يىڭنە ئىشى ياكى كەسپىنى زىرىپچىلىق دەپ ئاتىغان.

19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدىن كېيىن دىيارىمىز سودا
ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشى، شۇنداقلا سىرتقى ئالاقىنىڭ
شىددەت بىلەن ئەۋج ئېلىشى نەتىجىسىدە ياۋروپا سانا-
ئەت ئىنقىلابىنىڭ مەھسۇلى بولغان ئەينەك سېلىش
گازۋاي لامپا، پاتېفون، پىرىشكا، پوۋىسكا، تىكىش ماشى-
نىسى قاتارلىق شۇ زامانلارغا نىسبەتەن ئىلغار تېخنىكا ۋە
زامانىۋى سايمان-جابدۇقلارنىڭ دىيارىمىزغا كىرىشى
تۇرمۇش ۋە ئىجتىمائىي ئېڭىلىكىمىزدە قىسمەن ئۆزگى-
رىشلەرنى ياساپ، يېڭى كەسىپ ۋە يېڭى كەسىپ ئاتالغۇ-
لىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە سەۋەب بولدى. جۈملىدىن
تىكىش ماشىنىسىنىڭ كىرىشى، خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى زى-
رىپچىلىق كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن داغدام يول
ئېچىپ، كىيىم-كېچەك مەدەنىيىتىمىزگە تىكىمچى، كېسىم-
چى، سىمكىر، كېكەتكە، ۋىتىشكا، زاپۇنكا، بانتىك، نافتا-
لىن، چورنىك دېگەنگە ئوخشاش ئۆزگىچە خاس ئاتالغۇ-
لارنى تەقدىم ئەتتى.

تىكىش ماشىنىسى ــ چورنىك، تەپكە، تاقا،
ئورچۇق، موكا، موكا چىغى، ناچى، كىرتىك، چوڭ-
كىچىك چاق، ئۇزۇتۇش تاسمىسى، يىڭنە قاتارلىق دېتال-
لاردىن تەركىب تاپىدىغان تىكىش قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت
بولۇپ، تىكىش ماشىنىسىنىڭ قول ماشىنىسى ۋە پۇت ما-
شىنىسى دېگەن ئىككى تۈرى بولىدۇ. تۆۋەندە پۇت ماشى-
نىسىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

چورنىك ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسى تاقىسىنىڭ ئىچى-
گە ئورنىتىلىپ، يىپنى ئىلىپ بېرىدىغان يېرىم ئاي شەكىل-
لىك سايماندىن ئىبارەت.

تەپكە ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ پۇت بىلەن ھەرىكەت-
لەندۈرىدىغان قىسمىدىن ئىبارەت.

تاقا ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئورچۇق،
كىرتىك ۋە موكىلىرىنى قاچىلاش قازىنىدىن ئىبارەت.

ئورچۇق ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ مۇھىم دېتالى
بولۇپ، ئۇ غالتەكتىن چىققان يىپنى ناچىغا يەتكۈزۈپ
بېرىش رولىنى ئوينايدىغان قۇرۇلمىدىن ئىبارەت.

موكا ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئاستىنقى يىپنى
ئۈستىگە چىقىرىپ بېرىش رولىنى ئوينايدىغان كىچىك غال-
تەكچە.

موكا چىغى ــ موكا ئىچىدىكى ناچىنى تۇتۇپ تۇر-
دىغان ئىنچىكە ئوقنى كۆرسىتىدۇ.

ناچى ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئاستىنقى يىپنى ئوراي-
دىغان كىچىك غالتەكنى كۆرسىتىدۇ.

ئاسما ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ بىر ئۇچىنى مېڭگە
يەنە بىر ئۇچىنى چوكىغا تۇتاشتۇرۇپ، ئىككىسىنىڭ ھەرى-
كىتىنى ماسلاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر خىل سايمىنىدىن ئى-
بارەت.

كىرتىك ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ مەركىزىي ئو-
قىغا بېكىتىلگەن، رەختنى ئىتتىرىپ بېرىدىغان يېرىم ئاي-
لانما چىشلىق سايمىنىدىن ئىبارەت.

چوڭ چاق ــ تەپكە ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋە
تەپكە ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان چاقنى كۆرسىتىدۇ.

چوكچوك ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ يىپنى يەت-
كۈزۈپ بېرىدىغان پەسكە چۈشۈپ، ئۈستۈن چىقىپ تۇر-
دىغان چوكىسىنى كۆرسىتىدۇ.

كىچىك چاق ــ چوڭ چاقنىڭ ھەرىكەتلىنىشى
بىلەن ئۇزۇتۇش تاسمىسىنىڭ ياردىمىدە ھەرىكەتلىنىپ،
تىكىش ماشىنىسىنىڭ ئومۇمىي ھەرىكىتىنى كونترول قىلى-
دىغان چاقنى كۆرسىتىدۇ.

تاپان باسقۇچ ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ تاپان چوكى-
سىنىڭ ئۈستىگە ئورنىتىلىدىغان ۋە تاپان چوكىسى بېسىپ
تۇرىدىغان سايمىنىدىن ئىبارەت.

تاپان چوكا ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ تىكىلىدىغان

رەختنى بېسىپ تۇرىدىغان چوكىسنى كۆرسىتىدۇ.

چويلا ئۇق ــ بىر ئۇچى كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ كاتەكچىسىگە، يەنە بىر ئۇچى چويلىغا تۇتاشقان، يېرىم چۆرۈلىدىغان ئوقتىن ئىبارەت.

تاپان كۆتىكى ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ تاپىنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، پەسكە چۈشۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان ئەگرى قۇرۇلمىدىن ئىبارەت.

ئۇزۇتۇش تاسمىسى ــ چوڭ چاقنىڭ ھەرىكىتىنى كىچىك چاققا يەتكۈزۈش ئارقىلىق تىكىش ماشىنىسىنىڭ تىكىش ئىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش رولىنى ئوينايدىغان ھالقىسىمان تاسمىدىن ئىبارەت.

تەگشەك ــ تىكىش ماشىنىسىدا يىپنىڭ چىڭ-بوشلۇقنى تەگشەپ تۇرۇش رولىغا ئىگە قۇرۇلمىدىن ئىبارەت.

يىڭنە ــ تىكىش ماشىنىسىنىڭ يىڭنىسىنىڭ باش تەرىپى تۆت چاسا، ئۇچ تەرىپى ئۇچلۇق ۋە ئۇچ تەرىپىدىن يىپ ئۆتكۈزۈش تۆشۈكى ئېچىلغان ھالەتتە تەييارلىنىدۇ.

موكا قانىتى ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ موكىسى ئۈستىدىكى يىپ قىسىش سايمىنىدىن ئىبارەت.

كاتەكچە ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىدىكى چويلىنى ماگدۇرۇپ بېرىدىغان ئارا شەكىللىك سايماندىن ئىبارەت.

كۆز تاختا ــ كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ تەخسىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، تۆپىدىن يىڭنە چۈشىدىغان، تېگىدىن چىش چىقىپ ھەرىكەتلىنىدىغان، ياي شەكىللىك كىچىك تۆمۈر تاختىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا كىيىم-كېچەك تىكىشنىڭ رەخت تاللاش، پىچىم، تىكىش، شىرىق، چېتىش، پەتلە-ئىزمە ئېچىش ۋە بېكىتىش، تۈگمە قاداش، پۈتكەن كىيىمنى پەردازلاش دېگەندەك جەريان ۋە قەدەم-باسقۇچلىرىمۇ بولىدۇ.

رەخت تاللاش ــ ئۇيغۇرلار كىيىم-كېچەك تىكتۈرۈشتىن ئاۋۋال رەخت تاللاشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىدۇ. يەنى قايسى رەختلەرنىڭ قانداق كىيىملەرگە ماس كېلىدىغانلىقىنى، قايسى پاسوندا تىكتۈرسە يارىشىملىق بولىدىغانلىقىنى بېكىتىپ، ئاندىن تىكتۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ.

پىچىم ــ تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك رەختىنىڭ كىيىم-كېچەككە ئۆلچەپ كېسىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك رەختىنىڭ كىيىم-كېچەككە ئۆلچەپ كېسىش ئىشىنى قىلغۇچى كىشى پىچىمچى، تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك رەختىنىڭ كىيىم-كېچەككە ئۆلچەپ كېسىش كەسپى پىچىمچىلىق دەپ ئاتىلىدۇ.

تىكىش ــ تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك پىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، كىيىم ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تىكىش ئۇسۇللىرى تەرىپىدىن قول ياكى تىكىش ماشىنىلىرىدا چېتىپ تىكىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك پىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، كىيىم ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تىكىش ئۇستىلىرى تىكىمچى، تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەك پىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، كىيىم ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تىكىش ئىشى ياكى كەسپى تىكىمچىلىك دەپ ئاتىلىدۇ. تىكىشنىڭ تەپچىك، يۆمەك، كۆك، شىرىق، تەپچىش چېتىش ۋە چۆۋىق سېلىش دېگەنگە ئوخشاش تۈرلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى تۆۋەندىكىچە:

تەپچىك ــ يىڭنە بىلەن قولدا تىكىلىدىغان بىر خىل تىكىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت.

يۆمەك ــ يىرتىلغان كىيىم ياكى پىچىلغان رەختلەرنىڭ چاكلىرىنى تۆنەپ تىكىدىغان بىر خىل ئۇسۇلدىن ئىبارەت.

كۆك ــ يوغان ئاتلاپ تىكىلگەن تىكىش تۈرىنى كۆرسىتىدۇ.

شىرىق ــ تىكىلىدىغان پاختىلىق چاپان ۋە ئىشتان، كەنجەر، جۇۋازىلارنىڭ ئىچىگە سېلىنغان يۇڭ ياكى پاختىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قول ياكى تىكىش ماشىنىسى بىلەن تىكىلگەن تىكىشنى كۆرسىتىدۇ.

تەپچىش ــ تىكىچلەرنى زىچ ۋە بىر-بىرىگە ئۇلاپ تىكىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ.

چېتىش ــ تىكىلىدىغان كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى بىر-بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ئۇلاش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

چۆۋىق سېلىش ــ كىيىمنىڭ كەڭلىكى ئۆلچەمگە توشمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇلاق سېلىپ تولدۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئۇيغۇر زىرىپچىلىرى كىيىم-كېچەكلەر تىكىلىپ پۈتكەندىن كېيىن ئىزمە بېكىتىش، پەتلە ئېچىش، تۈگمە قاداش مەشغۇلاتلىرىنىمۇ بەكمۇ ئەستايىدىل ئىشلەشنى ئۆزىنىڭ كەسپىي ئادىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىگە ئايلاندۇرغاندىن سىرت، پۈتكەن كىيىملەرنىڭ پەردازلىنىشى ۋە ئاسرىلىشى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. ئۇلار پۈتكەن كىيىملەرنى پەردازلاش ۋە ئاسراش ئۈچۈن دەزمال، نافتالىن

كىيىم ياپقۇچ، سەجۋا قاتارلىق قوشۇمچە جابدۇقلارنىڭ
رولىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تىككەن كىيىم- كېچەكلىرىنىڭ
سۈپەتلىك ۋە يارىشىملىق بولۇشى ئۈچۈن ھەر تەرەپلىمە
ئىزدىنىدۇ.

ئىزمە بېكىتىش — تىكىلگەن كىيىم- كېچەكلەرنىڭ
ئىزمە بېكىتىلىدىغانلىرىغا توپچا قاداش ئۈچۈن مۇۋاپىق
ئورۇنلىرىغا ئۈزۈنچاق لاتىپۇرۇچلاردىن ئىزمە بېكىتىش
جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

پەتلە ئېچىش — تىكىلگەن كىيىم- كېچەكلەرنىڭ
تۈگمە قادىلىدىغانلىرىغا تۈگمە قاداش ئۈچۈن مۇۋاپىق ئو-
رۇنلىرىدىن تۆشۈك ئېچىش ۋە ئېچىلغان ئورۇننى قول
ئارقىلىق يىپ- يىڭنە بىلەن تورلاش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

تۈگمە قاداش — تىكىلىپ پۈتكەن كىيىم- كېچەكلەر-
نىڭ ئېچىلغان پەتلە ۋە بېكىتىلگەن ئىزمە ئورۇنلىرىنى
چىقىش قىلىپ تۈگمە ياكى توپچە قاداش ۋە ئورنىتىش
جەريانىنى كۆرسىتىدۇ.

پۈتكەن كىيىمنى پەردازلاش — تىكىلىپ پۈتكەن
كىيىم- كېچەكلەرنىڭ تىكىش جەريانىدا پۈرلەشكەن جايلى-
رىنى تۈزەش، ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى تارتىشتۇرۇپ
تۈزلەپ دەزماللاش قاتارلىق جەريانلارنى كۆرسىتىدۇ.

دەزمال — ئىچىگە چوغ سېلىپ قىزىتىلىدىغان تۈت-
قۇچلۇق، كىيىم- كېچەك ۋە رەختلەرنىڭ پۈرلەشكەن جايلى-
رىنى سىلىقلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان تىككۈچىلىك سايمى-
نى. ئەجدادلىرىمىز تۈچ، چويۈن ۋە تۆمۈردىن پايدىلىنىش-
نى بىلگەن شۇ قەدىم زامانلاردىن باشلاپ، دەزمالدىن پاي-
دىلىنىشنى بىلگەن ۋە كىيىم- كېچەكلىرىنى پاكىز يۇيۇپ،
دەزماللاپ ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىككە ۋە يۇرۇش- تۇرۇشقا
ئەھمىيەت بېرىدىغان مىللەت ئىكەنلىكىنى جاھان ئەھلىگە
نامايان قىلىپ كەلگەن. بۈيۈك ئۇيغۇر ئالىمى، تۇنجى تۈر-
كولوگ مەھمۇد كاشغەرىنىڭ شاھانە ئەسىرى «تۈركىي
تىللار دىۋانى»دا «دەزمال، ئەندۈۋا شەكلىدە بولىدىغان
بىر پارچە تۆمۈر، كىيىمنىڭ چاكلىرىنى تۈزلەش ئۈچۈن
ئۇنى قىزىتىپ باسىدۇ» دەپ چۈشەنچە بېرىلگەن.

نافتالىن — ئورگانىك بىرىكمە، رەڭسىز كىرىستال
بولۇپ، ئالاھىدە پۇرىقى بولىدۇ. كۆمۈر سىمۇلىسىدىن
چەككىلەپ ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن بوياق، سىمۇلا، پۇراقلىق
ماتېرىيال ۋە تېببىي دورا ياسىلىدۇ.

نافتالىن كۇمىلچى — نافتالىندىن ياسالغان
كۇمىلاچ، ئاق ۋە ئالاھىدە پۇراقلىق كېلىدۇ. كىيىم- كې-
چەكلەر ئارىسىغا سېلىپ قويغاندا كىيىمگە كۈيە چۈشۈش-
نىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، ئادەتتە ئۇ كۈيە دورىسى
دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كىيىم ياپقۇچ — كىيىم- كېچەكلەرنى چاڭ- توپا ۋە مەي-
نەتچىلىكتىن ساقلاش ئۈچۈن تۈتاملىقراق رەختلەردىن كەش-
تىلىك گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلۈپ تەييارلىنىدىغان، كىيىم-
كېچەكلەرگە يېپىپ قويۇلىدىغان ياپقۇچتىن ئىبارەت. ياپقۇچ-
نىڭ كارىۋات ياپقۇچ، ئورۇن ياپقۇچ، ياستۇق ياپقۇچ، خېمىر
ياپقۇچ، موتور ياپقۇچ دېگەندەك تۈرلىرى بار.

سەجۋا — يەنە بىر ئاتىلىشى كىيىم ئاسقۇچ بولۇپ،
كىيىم- كېچەكلەرنى ئىلىپ قويۇش ئۈچۈن مەخسۇس يا-
غاچتىن ئىلغۇلىرى قىتىلىپ، مۇئەييەن ئۆلچەمدە پۈت بې-
كىتىلىپ ياسىلىدىغان ئاسقۇچتىن ئىبارەت. سەجۋا ئىككى
خىل بولۇپ، بىرى، چىرايلىق ۋە تۈز ئۆسكەن بوغۇمى-
دىن پۈتاق چىقىرىپ كۆپ شاخلىغان دەرەخ پۈتىقىنى كې-
سىۋېلىپ، قوۋزاقلىرىنى ئېلىۋېتىپ، سىلىقلاپ، چىرايلىق
ئىشلەپ كىيىم ئاسقۇچ قىلغان. يەنە ئوتتۇرىدىن چىققان
شاخنى ئۇزۇنراق، ئەتراپىدىن چىققانلىرىنى سەل قىسقىراق
قىلىپ تەييارلاپ، ئۇنى ئۆينىڭ جەگە ياغىچىغا ئورنىتىپ
قويسا ناھايىتى چىرايلىق كىيىم ئاسقۇچ بولغان. يەنە بىر
بولسا، دىيامېتىرى بەش- ئون سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى
2ـ1.5 مېتىر كېلىدىغان باغرا ياغاچنىڭ ئىككى بېشىغا
بوغماق شەكلىدە يول تارتىلىپ، ئىككى بېشى تېشىلىپ ۋە
شوينا بىلەن باغلىنىپ، ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىدىكى تامغا
يېقىن جەگگە ئېسىپ قويۇلىدۇ. ھازىرقى كىيىم ئاسقۇچلار
دەل سەجۋانىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى بولۇپ، سەجۋانىڭ
ئىشلىتىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك، پاكىزلىق ئېڭىنىڭ
نامايەندىسى. كىيىم- كېچەكلەرنى سەجۋاغا ئېسىپ ساقلى-
غاندا پاكىز ۋە رەڭلىك ساقلىغىلى بولىدۇ، ئۇيغۇرلار ناھا-
يىتى بۇرۇنلا سەجۋانىڭ رولىدىن ياخشى پايدىلىنىشنى
بىلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ بىر قىسىم يېزا- كەنتلەردە ئۆز
رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ.

بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش زۆرۈر دەپ
قارايمىزكى، ئۇيغۇرلار ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەق-
قىيات جەريانىدا ئىچكى- تاشقى گۈزەللىككە ئەھمىيەت بې-
رىشتە «گۈزەللىك ئۈندۈر، توققۇزى تۈندۈر» دېگەن
ھېكمەتكە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، كىيىم- كېچەكلەرنىڭ

كۆركەم، چىرايلىق ۋە يارىشىملىق بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈپ قېلىپلاشتۇرۇش بىلەن بىللە، كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ھەرخىل بېزەكلىرىنىمۇ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، كىيىم-كېچەكلەرنىڭ سۈلكىتىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىگە يەتكەن. كىيىم-كېچەكلەرنىڭ بېزەكلىرىنى ئاساسىي بېزەكلەر ۋە قوشۇمچە بېزەكلەر دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئاساسلىق بېزەكلەرگە زىغزىق، مېغىز، بانتىك، چىلتەك، ئۇقا، بۆخەش، قاش، لەپلىمە، ئوشۇقچە، ئىدرەم، ئوتئوغات، گۈل كەشتە تامغىسى، كۆنچەك ۋە جىيەك قاتارلىقلارنى، قوشۇمچە بېزەكلەرگە تۈگمە، زاپۇنكا، پاسپاس، خەمەك توپچە ۋە قاتۇرما قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

زىغزىق — جۇۋا، كۆرپە دىۋان قېپى ۋە ئۆتۈك قونچى قاتارلىقلارنىڭ تىكىش ئارىلىقىغا ئېلىنىدىغان زەيدىن ئىبارەت.

مېغىز — كۆرپىنىڭ تۆت تەرىپىگە قول بىلەن تۇتۇلغان قارا رەختتىن ئىبارەت.

بانتىك — كۆڭلەك ياقىسى ياكى ئاياللارنىڭ چېچىغا تاقايدىغان كېپىنەك شەكلىدىكى لېنتا ۋە شۇ خىلدا چىگىلگەن بوغقۇچتىن ئىبارەت.

چىلتەك — رەڭلىك رەخت ياكى ھەر خىل رەڭدىكى يىپلاردىن قىلىنىدىغان زىننەت بۇيۇمىدىن ئىبارەت.

ئۇقا — بېزەك ئۈچۈن كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ۋە گەزلىمە بۇيۇملارنىڭ چېتىگە تۇتۇلغان جىيەكنى كۆرسىتىدۇ.

بۆجەش — كىيىم ۋە باشقا رەختتىن تەييارلىنىدىغان لازىمەتلىكلەرنىڭ ھەممە يېرىگە يىڭنە بىلەن گۈلگە ئوخشاش بەلگىلەرنى تىكىپ بېزەش ئىشىنى كۆرسىتىدۇ. «گۈل بۆجىدىم يۈرەككە، تىل تورغىيىم سۆزۈڭدىن. ساڭا بەرگەن كۆڭلۈمنى، كۆرمىدىڭمۇ كۆزۈمدىن» دېگەن قوشاق بار.

قاش — خوروم ئاياغلارنىڭ پاشنىسى ياكى چەمىنىڭ ئۈپراپ كەتكەن يېرىگە قويۇپ مىخلاش ئۈچۈن تەييارلانغان كۆن، خوروم قاتارلىقلاردىن كېسىلگەن كىچىك پۇرۇچتىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلاردا «يارىم توپىلەي كىيىپتۇ، پاشنىسىغا قاش قويۇپ، قاچانلىققا ياتارمىز، بىر تەكىيىگە باش قويۇپ» دېگەن قوشاق بار.

لەپلىمە — تۇماقنىڭ جىيەكلىرىگە تۇتۇلغان تار بىر قەۋەت رەختنى كۆرسىتىدۇ.

ھوشۇقچە — دوپپا شاپىقىغا پاراللېل ھەم قايچىلاش قىلىپ تىكىلگەن ئۇزۇن سىزىقچىلار ئارىسىغا بالداق شەكىللىك تىكىلگەن گۈلنى كۆرسىتىدۇ.

ئىدرەم — كۆڭلەكلەرنىڭ ئۈستىگە چىقىرىلغان گۈلسىمان سىزىقچىلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئوتئوغات — دوپپىنىڭ ئالدىغا تاقىلىدىغان زەر پۆپۈكتىن ئىبارەت.

گۈل نۇسخا تامغىسى — تۈرلۈك دوپپىلارغا گۈل ۋە نەقىش چىقىرىش ئۈچۈن ئالدىن تەييارلانغان ئەندىزىدىن ئىبارەت.

كۆنچەك — خالتا كۆڭلەك ياقىسىنىڭ پەسكە ساڭگىلاپ تۇرغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ.

كەشتە — رەختنىڭ يۈزىگە يىڭنە بىلەن تىكىپ چۈشۈرۈلگەن گۈل، تۈرلۈك كۆرۈنۈشتىكى رەسىم ۋە ھەر خىل ئوبرازلىق سىزىقچە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

جىيەك — دوپپا، تۇماق ۋە كىيىملەرنىڭ گىرۋىكىگە تۇتۇلىدىغان مەخسۇس لېنتا. يەنى دوپپا، تۇماق ۋە كىيىم قاتارلىقلارنىڭ چۆرىسىگە رەخت، كۆرپە قاتارلىقلاردىن تۇتۇلغان گىرۋەكنى كۆرسىتىدۇ، بەزى يەرلەردە گېزەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئاقى جىيەك — رەڭدار يىپ ۋە يىپەكلەردە كىرىشتۈرۈلۈپ، گۈللۈك قىلىپ تىكىلگەن جىيەكنى كۆرسىتىدۇ.

ئىنجا — كىيىمنى بەدەن قۇرۇلمىسىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ۋە زىننەت كىرگۈزۈش ئۈچۈن، كىيىمنىڭ ھەر بىر مۇناسىپ ئورۇنلىرىغا ئېلىنىدىغان ھەر خىل كېسىلمە ۋە قاتلىما بۆلەكلىرىدىن ئىبارەت.

چەكمە — دوپپا تۆپىلىكىنىڭ ئومۇمىي يۈزىگە ئىنچىكە يىپ بىلەن چېكىپ تىكىلگەن گۈلنى كۆرسىتىدۇ.

تۈگمە — كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ياقا، پەش ۋە يانچۇقلىرىنى ئېتىش ئۈچۈن قادىلىدىغان، كۆپىنچە يۇمىلاق ھالەتتە ياسىلىدىغان ئاياللارنىڭ ئەمچەك توپچىسى شەكىللىك بۇيۇمىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلاردا «بېغىڭغا كىرىپ باقسام، ئالما تۈگمەدەك بوپتۇ. كىچىككىنە سارىخان، ئېلىپ قاچقۇدەك بوپتۇ»، «چاپىنىمنىڭ تۈگمىسى ئۈزۈلۈپ قاپتۇ. خومار كۆزىنىڭ چىرايى تۈرۈلۈپ قاپتۇ»، «بېلىڭىزنى ئەتمەپسىز، تۈگمىڭىزنى ئەتمەپسىز. بېشىمىزغا مۇڭ چۈشتى، دەردىمىزگە يەتمەمسىز»، «ئىزمىلاپ كىيىمىگە

تۇگمە قاددىلىك، كۆزلىرىگنى كۆزلىرىمگە قاددىلىك. دىلرە-
با، مېھرىگنى منسەم ئات قىلىپ، بىر ئىشقنى يۇرىكمگە قا-
دىدىلىك»، «ئالتە - يەتتە كەپتەرلىرىلىك قوندى تېرەككە.
تاۋار تۇندا ئالتۇن تۇگمە، پاتتى يۇرەككە» دېگەندەك
قوشاق ۋە شېئىرىي مىسرالار كۆپ ئۇچراپ تۇرىدۇ.

زاپۇنكا — ئەر- ئاياللارنىلىك كۆڭلىكنىلىك ياقىسى ۋە
يېڭىگە تاقىلىدىغان مەخسۇس تۇگمىدىن ئىبارەت.

پاسپاس — كىيىم- كېچەكلەرگە تۇگمە ئورنىدا ئور-
نىتىلىدىغان پىستاندىن ئىبارەت بولۇپ، پىسلداق دەپمۇ
ئاتىلىدۇ.

خەمەك توپچە — ئالتۇن- كۇمۇشتىن كۆز قويۇپ
ئىشلەنگەن، شەكلى خەمەككە ئوخشايدىغان توپچىدىن ئى-
بارەت، يەنى چاپاننىلىك بىر خىل تۇگمىسىنى كۆرسىتىدۇ.

قاتۇرما — كىيىمنىلىك سۇپەتلىك ۋە كۆركەم كۆرۈنۇ-
شى ئۈچۈن ئىككى مۇرە قىسمىغا قويۇلىدىغان ھەمدە
پاختا سارۇچكا قاتارلىقلاردىن ئۈچ بۆلۈك شەكىلدە تەي-
يارلىنىدىغان قوشۇمچە ماتېرىيالدىن ئىبارەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلارنىلىك ئەنئەنىۋى كىيىم-
كېچەكلىرىنىلىك ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى تەۋۋەندىكى خاس
ناملار بىلەن ئاتاش بىر قەدەر مۇكەممەل ئومۇملاشقان
بولۇپ، بۇ خىل ئۆزگىچىلىك نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىلىك ئەن-
ئەنىۋى كىيىم- كېچەكلىرىنىلىك روشەن خاسلىقىنى نامايان
قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يان چاك — چاپاننىلىك ئالدى بويى بىلەن ئارقا بو-
يىنى ئۇلايدىغان تىكىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئۆگەر — چاپانلارنىلىك ئىچ- تاش پەشلىرى ئومۇ-
لاشتۇرۇپ ئۆگەر دەپ ئاتىلىدۇ.

پۆرمە — كىيىم- كېچەكلەرنىلىك پاسون تەرتىپى بويى-
چە كىيىملەرنىلىك مۇناسىپ ئورۇنلىرىنىلىك پۆرۈم ھالەتتە تە-
كىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بەل پۆرمە، يەلك پۆرمە،
ئېتەك پۆرمە، پۆرمە يوپكا ۋە پۆرمە كۆڭلەك دېگەندەك.

پەرۋاز — كۆڭلەك، پەرىجە، پەشمەت، يەكتەك، تون،
كەمزۇل قاتارلىقلار كىيىم- كېچەكلەرنىلىك پەش ۋە ئېتەك
قىسمىدىكى پۆكۈلگەن ئورنى يەنى قىرغىقىدىن ئىبارەت.

قاساق — كىيىم- كېچەكلەرنىلىك قاتلاپ قاساپ تىكىل-
گەن يېرىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋىتىشكا — ئاياللارنىلىك كۆڭلەك ۋە كوپتا- يوپكا
قاتارلىق بەدەن ئۈستى كىيىملىرىنىلىك بەل، كۆكرەك ۋە

قورساق، قولتۇق قىسىملىرىدىن بەش- ئون سانتىمېتىر يې-
رىنىلىك ئىچىگە پۆكۈلۈپ تىكىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

كىكەتكە — ئەرەنچە كۆينەك ياكى چاپانلارنىلىك
ئارقا تارغاق قىسمىدىكى كەسمە بۆلەكنى كۆرسىتىدۇ.

ئىجا — كىيىملەرنىلىك بەل قىسمىنى ئىنچىكرەك چە-
قىرىش ئۈچۈن رەختنىلىك ئازراق يېرىنى قاتلاپ ئۈستىدىن
تىكىلگەن تىكىشنى كۆرسىتىدۇ.

رىلىپ — ئومۇمەن بەدەن ئۈستى كىيىملىرىنىلىك
يەلك چىكنىلىك قولتۇق قىسمىدىن باشلىنىپ ياي شەكىلدە
تارتىلىپ تىكىلىدىغان بۆلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئېتەك — كۆينەك، پەرىجە، پەشمەت، يەكتەك،
تون، كەمزۇل ۋە جۇۋا قاتارلىقلارنىلىك ئاستىنقى كەلك تە-
رىپىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «ياۋ ياقىدىن ئالسا، ئىت
ئېتەكتىن ئالار» دېگەن ماقال بار.

دولا- بەدەننىلىك ئۈستىگە كىيىلىدىغان كىيىم- كېچەك-
لەرنىلىك ياقىغا تۇتاش ئىككى ياندىكى قىسمىدىن ئىبارەت.

لىپەز — ئىشتاننىلىك ئىشتانباغ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن
قايتۇرۇپ تىكىلگەن جايىنى كۆرسىتىدۇ.

بەللەك — شىم يەنى ئىشتاننىلىك ئۈستى قىسمى يەنە
بەلباغ بېكىتىلىدىغان جايىنى كۆرسىتىدۇ.

ئاغ — يەنە بىر ئاتىلىشى كاراك بولۇپ، ئىشتاننىلىك
ئىككى پاچاق سېپىلىدىغان كانايسىمان بۆلىكىنىلىك چېتىلغان
ئورنىنى كۆرسىتىدۇ.

تىز — ئىشتان ۋە شىم قاتارلىقلارنىلىك تىزنى قاپلاپ
تۇرىدىغان بۆلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

پۇچچاق — ئىشتاننىلىك تىزدىن تۆۋەن تۇرىدىغان
قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىلىك ئەنئەنىۋى كىيىم - كې-
چەكلىرىنىلىك ئىچىدە، مەزكۇر كىيىم- كېچەكلەر بىلەن مۇنا-
سىۋەتى زىچ بولغان لازىمەتلىكلەرمۇ خېلى كۆپ بولۇپ،
ئۇلاردىن ئەستەر، يانچۇق، ئىشتانباغ، پوتا، تۇگمە،
دەزمال، كىيىم ياپقۇچ ۋە كىيىم ئاسقۇچ قاتارلىقلارنى
كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

مانجىت — كۆڭلەك قاتارلىق بەزى كىيىملەرنىلىك
يەلك ئۈچىنى ھەم ئېتىش ئۈچۈن مەخسۇس بېكىتىلگەن پە-
ۋىزى يەنى يەڭنى بوغما ئېغىزىدىن ئىبارەت.

پۆرمە — كىيىم- كېچەكلەرنىلىك پاسون تەرتىپى بويى-
چە كىيىملەرنىلىك مۇناسىپ ئورۇنلىرىنىلىك پۆرۈم ھالەتتە تە-
كىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

قاساق — كىيىم-كېچەكلەرنىڭ قاتلاپ قاساپ تىكىلگەن يېرىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋىتىشكا — ئاياللارنىڭ كۆڭلەك ۋە كوپتا-يوپكا قاتارلىق بەدەن ئۈستى كىيىملىرىنىڭ بەل، كۆكرەك ۋە قورساق، قولتۇق قىسىملىرىدىن بەش-ئون سانتىمېتىر يېرىنىڭ ئىچىگە پۈكۈلۈپ تىكىلىشىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىچا — كىيىملەرنىڭ بەل قىسمىنى ئىنچىكىرەك چىقىرىش ئۈچۈن رەختنىڭ ئازراق يېرىنى قاتلاپ ئۈستىدىن تىكىلگەن تىكىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا كىيىم-كېچەكلەرنى خالىغان يەرگە تاشلاش بىر خىل يامان ئادەت دەپ قارىلىدۇ. ھەر قانداق كىيىمنىڭ تۇرىدىغان ئورنى بولۇپ، شۇ جايغا قويۇش قېلىپلاشقان. بەدەن ئاستى كىيىملىرى بىلەن بەدەن ئۈستى كىيىملىرى ھەرگىز ئارىلاش ھالەتتە تاشلانمايدۇ، كىيىم-كېچەكلەرگە دەسسەش ۋە ئۇلاردىن ئاتلاش چەكلىنىدۇ. ئاتا-ئانىنىڭ كىيىملىرىنى بالىلىرى كىيمەيدۇ. ياشانغان كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى قىممەتلىك تەۋەررۇك سۈپىتىدە ساقلاش ۋە يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارنىڭ قىرقى ئىچىدە كىيىم تىكىپ كىيگۈزۈش ئومۇملاشقان. كىرلەشكەن كىيىم-كېچەكلەرنى يۇيۇشتا ئاۋۋال بەدەن ئۈستى كىيىملىرىنى، ئاندىن بەدەن ئاستى كىيىملىرىنى يۇيۇش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان. ئۇيغۇر ئەرلىرى ياكى ئاياللىرى تامامەن ئوخشايدىغان باش كىيىملەرنى ئۈستى-ئۈستىگە ھەرگىز كىيمەيدۇ ياكى چەكمەيدۇ. باش كىيىم چوقۇم باش تەرەپكە قويۇلىدۇ. باش كىيىمنى دەسسەش، ئۈستىدە ئولتۇرۇش، ياستۇق-تەكىيەلەرنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويۇش، كۆيدۈرۈش، سۇ ۋە ئەخلەتخانىلارغا تاشلاش ۋە تۈكۈرۈش يامان بولىدىغان ئىشلار قاتارىدا قەتئىي چەكلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا يەنە «بېشىڭغا قاراپ تۇماق، ھالىڭغا بېقىپ دىماق»، «يېڭى تۇماقنىڭ يىرتىقى يوق، ھالال ئىشنىڭ پۈتىقى يوق»، «قورقۇنچاقنىڭ تۇمىقى بولغۇچە، باتۇرنىڭ چۇمقى بول»، «يامانىنىڭ تۇمىقى يېنىدا»، «قارا قوينىڭ تېرىسىنى، تۇماقچى باللار ئاشلايدۇ. سەھرالىقنى بوش كۆرمەڭ، شاھا قىلىپ تاشلايدۇ»، «پوقاقتا ياقا ياراشماس»، «پوسما يوغان باش كىچىك، ئوسما يوغان قاش كىچىك»، «موماينىڭ كۆزى ئۇسمىدا، گادايىنىڭ كۆزى پوسمىدا»، «پۇتنى قىستىغان ئاياغ، قاپقى يامان خوتۇنغا ئوخشاش»، «پۇتۇڭدا تار ئۆتۈك بولسا، كەڭ جاھاندىن نېمە پايدا»، «پۇتنى قاپارتقان ئۆتۈكتىن، يالاڭ ئاياغ ماڭغان ياخشى»، «تار كىيىم تارتىشىپ يىرتىلار، كەڭ كىيىم كېڭىشىپ يىرتىلار»، «تاز باشقا زەرباب دوپپا، بۆز چاپانغا كىمخاب ياقا»، «تاز تۇمىقىنى چۆكۈرۈپ كىيەر»، «تازغا تالپەك، چۆگۈنگە چەپچەك»، «تازنىڭ بېشى تارىشا، تۈلكە تۇماق يارىشا»، «تازنىڭ تاپقىنى تېرە بۆك»، «توخۇغا بېقىپ كاتەك سال، پۇتۇڭغا بېقىپ ئۆتۈك ئال»، «تومۇزدا تەلپەك، چىللىدە بۆك»، «تۇماق — چوڭ كەلسە بېشىڭ مۇزلار»، «دوپپىسىنى ئەكەل دېسە، بېشىنى ئەكەپتۇ»، «دوپپىغا پاتقان بېشىم، جاھانغا پاتماپتۇ»، «كونا چاپان يېڭى غوجايىنغا ياراشماس»، «ئەسكى چاپاننىڭ ئىچىدە ئادەم بار»، «كونا چاپان ئىت قاۋسىمۇ يىرتىلار»، «قىلنى پىل كۆرسىتىپتۇ، ئەسكى تۇماقنى شىر كۆرسىتىپتۇ»، «قاتتىق زاغرا قېتىقتا ياخشى، ئەسكى ئۆتۈك پېتىقتا ياخشى»، «ئەسكى چاپان يامغۇردا ياخشى، يامان تۇغقان ئۆلگەندە ياخشى»، «شەھەرنىڭ دوپپىسى سەھرادا تاج بوپتۇ»، «ئاتاڭ گاداي بۆكى ياماق، ساڭا نېمە يوغان دىماق». «يېرىم باينىڭ ياتقۇسى كەلمەس، كىيىمى يوقنىڭ قوپقۇسى كەلمەس»، «بېشى بارنىڭ بۆكى بار» دېگەندەك قوشاق ۋە ماقال-تەمسىللەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

مەن بۇ ئاددىي يازمامدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ ماتېرىيال ئەشيالىرى، كىيىم-كېچەك تۈرى ۋە بۇ كىيىم-كېچەكلەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ھەم بۇ بۆلەكلەرنىڭ خاس ناملىرى، كىيىم-كېچەك تىكىش ئۇسۇللىرى، كىيىم-كېچەك تىكىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سايمان-جابدۇقلارنىڭ قۇرۇلمىلىرى، ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى، شۇنداقلا خەلقىمىزنىڭ كىيىم-كېچەكلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش جەريانىدا ھەرقايسى كىيىم-كېچەكلەر بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان تۇرمۇش ئادەتلىرى، ئىلمىي قاراشلىرى، كىيىم-كېچەكلەرگە سىڭگەن مەدەنىي ھاياتنىڭ يارقىن جۇلالىرىنى كۈچۈمنىڭ يېتىشىچە شەرھلەپ كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇم.

(ئاپتور: توققۇزتارا ناھىيە دۆڭمەھەللە بازىرى مويۇنگوزەر مەكتىپىدە)

گۈلقىز

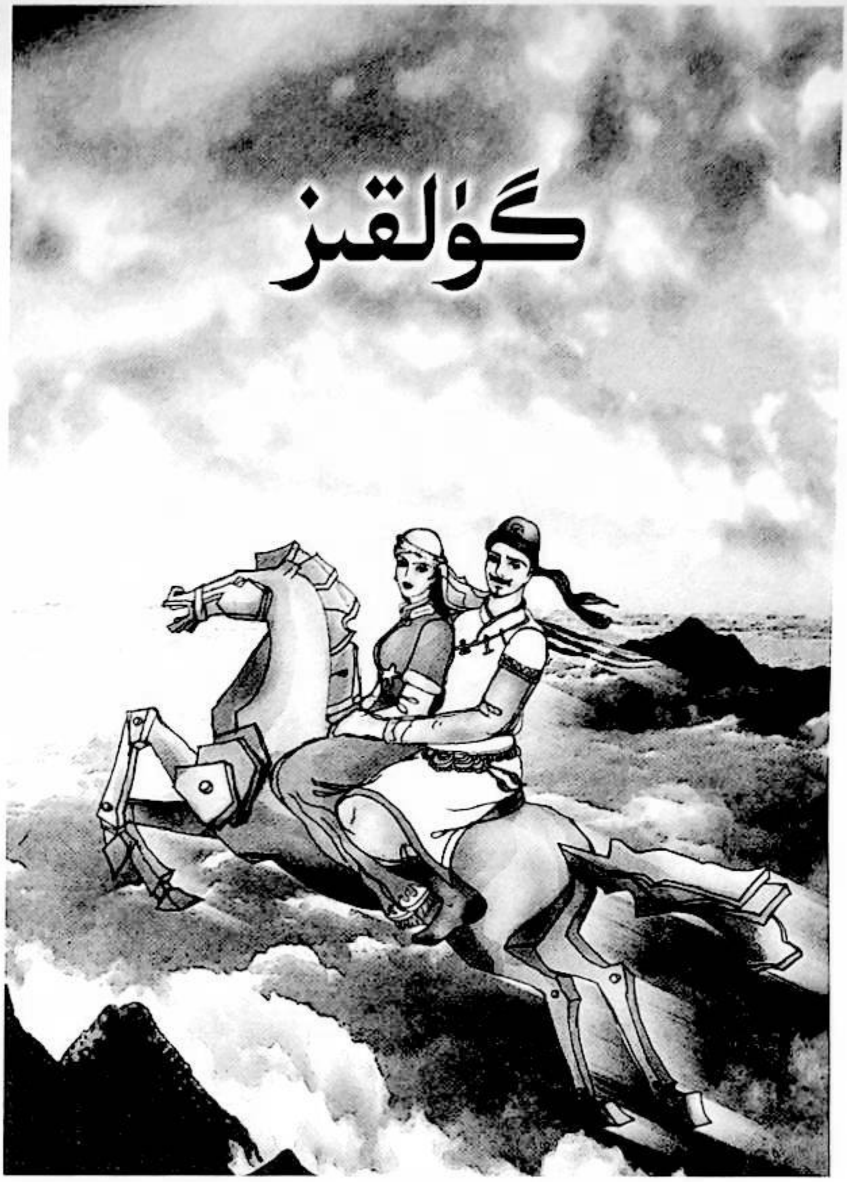

قەدىمكى زاماندا، شاخىدا دېگەن ئەلنىڭ يىراق غەربىدە ئورمانلىقتا ياشايدىغان دانىشمەن بىر ئادەم بولغانىكەن. بۇ ئادەمنىڭ ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، ئۇلار ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. دادىسى ھەر خىل مىجەزلىك بۇ ئوغۇللىرىغا:

— چوڭ بولدۇڭلار، ئاقىل بولۇپ، توغرا يولدا مېڭىڭلار، ئىناق بولۇڭلار، نېمە تاپساڭلار تەڭ يەڭلەر، تەڭ كىيىڭلار، ھەرگىز بىر-بىرىڭلاردىن ئايرىلماڭلار! — دەپ نەسىھەت قىلىدىكەن. ئەڭ كىچىك ئوغلى دادىسىغا بەكرەك كۆيۈنىدىكەن. بىر كۈنى بۇ ئادەم بالىلىرىنى ئالدىغا چاقىرىپ:

— ئوغۇللىرىم، سىلەر بىلىسىلەر، مەندە بايلىق يوق، پۈتۈن ئۆمرۈمدە ھالال مېھنەت بىلەن جاپالىق ياشىدىم، ئەمدى قېرىپ قالدىم، ئۆمرۈممۇ ئاز قالغاندەك تۇرىدۇ. مۇشۇنچىلىك ۋاقتىمدا سىلەرگە دەيدىغان گەپلىرىمنى دەۋالاي، ئېغىلدىكى ئۈچ ئاتنى بىردىن ئېلىڭلار، بىلىسىلەر، بۇ ئاتلار دۇلدۇلسىمان ئۇچار ئاتلار، ئۆز قولۇم بىلەن باقتىم. بىر ئوقۇردا سۈيى، بىر ئوقۇردا يېمى، قاچان ئوۋغا چىقارمەن دەپ سىلەرنى كۈتۈۋاتىدۇ. بېرىپ ئاتلارنى ئېلىپ چىقىڭلار، ياخشى ئوقيادىن بىردىن تەييارلاپ قويدۇم، — دەپ ئۈچ ئوغلىنىڭ قولىغا ئۈچ ئوقيانى تۇتقۇزۇپتۇ، ئاندىن يەنە غىلاپلىرى مىس بىلەن قاپلانغان ئېسىل قىلىچلارنى قولىغا تۇتقۇزۇپتۇ-دە:

— بېشىڭلارغا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتىدۇ. بالىلىرىم، قۇلاقتا چىڭ تۇتمىساڭلار بولمايدىغان بەكمۇ مۇھىم يەنە بىر گەپ بار: ھازىر بولسىمۇ، مەندىن كېيىن قالغاندا بولسىمۇ، ھەرگىز كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ماڭماڭلار، زىنھار ماڭماڭلار، — دەپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئادەم ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ، تاماقتىنمۇ قاپتۇ، ھەتتا گېلىدىن سۇمۇ ئۆتمەپتۇ. جان ئۈزۈش ئالدىدا دادىسىنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ، ئۇنىڭ بېشىدا پەرۋانە بولۇپ يىغلاپ تۇرغان يەنىلا شۇ كەنجى ئوغۇل ئىكەن.

ئېغىر كېسەل بۇ دانىشمەن بوۋاينى پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا ئېلىپ كېتىپتۇ. قانىتى سۇنغان ئوغۇللار ئەمدى ئۆزلىرىگە تايىنىپ ھايات كەچۈرۈپتۇ. دادىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە بۇلار بىر-بىرىدىن ئايرىلماپتۇ. لېكىن چوڭ ئوغلى دادىسىنىڭ «كۈنچىقىش تەرەپكە ھەرگىز ماڭماڭلار» دېگەن گېپىدىن گۇمانلىنىپلا يۈرۈپتۇ. ئۇكىلىرىغا بىلىندۈرمەپتۇ. بۇلار ھەر كۈنى ئوۋ ئوۋلاشقا چىققاندا، بىرى قېلىپ ئۆينى ساقلايدىكەن.

بىر كۈنى چوڭ ئوغۇل ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇكىلىرىغا:

— سىلەر ئۆيدە تۇرۇڭلار، بۈگۈن مەن ئۆزۈملا چىقىپ ئوۋ ئوۋلاپ كېلەي، — دەپلا ئۆيدىن چىقىپ كېتىپتۇ، ئىككى ئۇكىسى ئاكىسىنىڭ گېپى بويىچە ھېچ يەرگە بارماپتۇ، چوڭ ئوغۇل ئۆيدىن چىقىپتۇ-دە، ئاتىسىنىڭ دانالىق بىلەن ئېيتقان ۋەسىيىتىنى ئۇنتۇپ «دادام ياخشى ئادەم ئەمەسكەن، ئۇ بىزگە دۈشمەنلىك قىلىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە بارماڭلار دېگەن ئىكەن-دە،

دادام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، كۈنچىقىشتىن باشقا ھەممە تەرەپلەرگە باردىم. ئۇ يەرلەرنى تامام ئايلاندىم، ماڭا ھېچقانداق ياخشىلىقتىن بېشارەت بولمىدى. ئۇۋ ئۇۋلساممۇ، ئوۋىمدا بەرىكەت بولمىدى، ھەممە بايلىق شۇ كۈن چىقىش تەرەپتە بولسا كېرەك» دەپدۇ-دە، ئاستىدىكى دۇلدۇلسىمان ئۇچار ئاتقا قاتتىق بىر قامچا ئۇرۇپ، ئىنسان ئاياغ باسمىغان خەتەرلىك يول كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ كېتىپتۇ. يوللار بولسا بارغانسېرى قاقاس چۆللەرگە ئايلىنىپتۇ، ئۇسسۇزلۇق ئۇنى ئازابلاپتۇ. توپتوغرا بىر كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ بىر ئاز ھاردۇق ئالاي دەپ ئاتتىن چۈشۈپتۇ. شۇ ئارىدا بىر نەرسىدىن شەپە كېلىپ قارا دېگەندەك قىپتۇ. ئەتراپقا سەپسېلىپ قارىغۇدەك بولسا، ئۇن نەچچە قەدەم ئارىلىقتا بىر چوڭ تاشنىڭ ئۈستىدە شۇنداق چىرايلىق ئاپپاق بىر قۇش قونۇپ تۇرغۇدەك. بۇنى كۆرۈپ ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپتۇ. «مېنىڭ ئوۋۇم ياخشى باشلاندى. بۇ چىرايلىق قۇش ماڭا بەخت ئېلىپ كېلىدۇ. دادام بىزنى نېمە ئۈچۈن بۇ يولدىن توسقان بولغىيتتى؟!» دەپلا ئوقيانى ئېلىپ قۇشنى ئېتىپتۇ. قۇش يۇررىدە ئۇچۇپ ئانچە ئۇزاق بارمايلا يەنە بىر تاشنىڭ ئۈستىگە قونۇپتۇ، ئۇ «ئەمدىغۇ تۇتارمەن، قېنى، نەگە قاچىسەنكىن؟!» دەپ ئىككىنچى قېتىم ئېتىپتىكەن، قۇش ئۇ يەردىن ئۇچۇپ يېقىنلا يەردىكى بىر ياغاچقا قونۇپتۇ. چوڭ ئوغۇلنىڭ يۈرىكى بىر ئاز جىغىلداپتۇيۇ، ئاچچىقى كېلىپ، «بۇ قۇشنى تۇتماي قويمايمەن» دەپ يەنە ئېتىلىپتىكەن. قۇش قاناتلىرىنى لەپىلدىتىپ بىر قېلىن ئورمان ئىچىگە كىرىپ كېتىپتۇ. يىگىتمۇ «بۇ قۇشنى چوقۇم تۇتىمەن» دەپ قېرىشىپ، ئۇچار ئېتىغا مىنىپ ئورمان ئىچىگە كىرىپتۇ. قارىسا، دەرەخلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىرىق پەلەمپەيلىك بىر راۋاق بار ئىكەن. راۋاق ئاستىدا ئىنتىك ئاقىدىغان چوڭ ئۆستەڭ بار ئىكەن. راۋاقنىڭ ئەڭ ئۈستىدە بايىقى قۇش تۇرغۇدەك. بۇ قۇشنىڭ قاراشلىرى قۇشلارنىڭكىگە ئوخشىمىغۇدەك، ئۇنىڭ يوغان-يوغان كۆزلىرى ئادەمنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشاپ تۇرغۇدەك، يىگىت قىرىق پەلەمپەيدىن چىققۇچە قۇش ئۇچۇپ كەتمىسۇن» دەپ ئويلاپ، تۆت ئەتراپتىكى تىك ۋە سىلىق ئۆسكەن چىنار دەرەخلىرىگە يامىشىپ چىقىپ يۇقىرىغا ئۆرلەپ قۇشقا يېقىن قالغاندا تۇتاي دەپ قولىنى سۇنۇشىغا، قۇش يىگىتنى شۇنداق بىر تېپىپتۇكى، ئات، ئۆزكۆزلەردىنمۇ قاتتىق تەپكەنمىش، شۇ تېپىش بىلەن يىگىت يىقىلىپ ئۆستەڭگە چۈشۈپتۇ-دە، قىيا تاشلارغا ئۇرۇلۇپ ئۆلۈپتۇ، ئەنە شۇنىڭدىن كېيىنلا قۇش قاياققىدۇر ئۇچۇپ كېتىپتۇ، ئىگىسىز قالغان ئۇچار ئات ئەنە شۇ ئادەمسىز چۆلدىكى ئورماندا ئوتلاپ يۈرۈۋېرىپتۇ.

ئۆيدە ئۇكىلىرى ئاكىسىنىڭ يولىغا قاراۋېرىپ كۆزلىرى تېلىپتۇ ھەم ئايرىلىپ باقمىغان ئاكا-ئۇكىلار ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ. ئوتتۇرانچى يىگىت ئېتىنى مىنىپ چاپتۇرغانچە ئاكىسىنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. بارمىغان چۆل-دەشت، دالا-ئېدىر، شەھەر-مەھەللە قالماپتۇ. ئاكىسىنىڭ ھېچبىر ئىز-دېرىكى بولماپتۇ. «ئاكام كۈنچىقىش تەرەپكە كەتكەن بولسا كېرەك» دەپتۇ-دە، ئۇچار ئېتىنى مىنىپ بۇ ئوتتۇرانچى يىگىتمۇ كۈنچىقىش تەرەپكە كېتىپتۇ. ئۇ ھېلىقى ئادەم ئايىغى باسمىغان چۆلگە كېلىپ قارىسا، راست دېگەندەك بىر ئاتنىڭ ئاياغ ئىزى ئۇچراپتۇ. «ئاكام دادامنىڭ ۋەسىيىتىنى قۇلاققا ئۇتماستىن بۇ تەرەپكە كېتىپ قالغانىكەن-دە، مەن ئۇنى ئىزدەپ تېپىشىم كېرەك» دەپلا ئاتنىڭ ئاياغ ئىزىنى يۇتتۇرمەي، ئاكىسى قانچىلىك يول ماڭغان بولسا، بۇمۇ شۇنچىلىك يول مېڭىپتۇ. چىرايلىق ئاق قۇش ئاكىسىنى قانداق ئەگەشتۈرگەن بولسا بۇنىمۇ شۇنداق ئەگەشتۈرۈپ، قېلىن دەرەخلىك ئىچىگە ئەكىرىپ كېتىپتۇ. قىرىق پەلەمپەيلىك راۋاقنىڭ ئەڭ ئۈستىگە قونۇپتۇ. ئوتتۇرانچى ئوغۇل ئاكىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالماقچى بولۇپ، چىنارغا يامىشىپ قۇشقا يېقىنلىشىپتىكەن، قۇش ئۇنىمۇ قاتتىق تېپىپتۇ. يىگىت قىيا تاشلارغا سوقۇلۇپ ئۆلۈپتۇ. شۇنداق قىلىپ تۇنجى ۋە ئوتتۇرانچى يىگىتلەرنىڭ جەسىتى قىيا تاشلار ئارىسىدا قاپتۇ، ئۇچار ئاتلار بولسا خېيىم-خەتەرسىز شۇ چۆلدە ئوتلاپ يۈرۈۋېرىپتۇ.

ئەمدى بىز كەنجى ئوغۇلغا كېلەيلى: ئۇ ئىككى ئاكىسىنىڭ ئارقا-ئارقىدىن چىقىپ كېتىپ قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن يامان بىر ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى سېزىپتۇ. ئۆزى چوڭ بولغان قەدىم جايلىرىنى يېقىن كىشىلىرىگە قالدۇرۇپ، ئوزۇقلۇق تەييارلاپ، ئوقيا، قىلىچلىرىنى تازىلاپ، ئۇچار ئېتىغا مىنىپ يولغا چىقىپتۇ. قەدىردان ئاتىسىنىڭ

دانا ۋەسىيەتلىرىگە خىلابەن بارسا كەلمەس يولغا كىتىپ
قالغىننى كۆڭلى تۇيۇپ، كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ يول
ئاپتۇ. ئەندىشلىك خىياللار بىلەن نۇرغۇن ئىشلارنى
كۆڭلىگە پۈكۈپ، دۈشمەندىن ئۆچ ئېلىشقا باتۇرلارچە بې-
لىنى باغلاپ، چىغنى چاغلاپ كۈنچىقىشقا قاراپ مېڭىۋې-
رىپتۇ. تىلسىمات چۆللەردە ناھايىتى دىققەت قىلغانسېرى
ئۇنى شۇنچە ۋەھىمە بېسىپتۇ. دەل بىر كېچە-كۈندۈز
يول يۈرۈپ بىر چولڭ تاشنى كۆرۈپتۇ، ھېلىقى چولڭ تاشقا
قونۇپ تۇرغان ئاق قۇش بۇ يىگىتكىمۇ كۆرۈنۈپتۇ.
كەنجى ئوغۇل بىر قاراپلا بۇ قۇشنىڭ شۇملۇقتىن دېرەك
بېرىۋاتقانلىقىنى سېزىپتۇ، قۇشمۇ تۈگۈلۈپ يىگىتكە قاراپ
تۇرغانىمىش. مەرگەن كەنجى يىگىت ئوقياسىنى قۇشنىڭ
كۆكرىكىگە قارىتىپ ئېتىپتىكەن. قۇشنىڭ تۈكلىرى ھەر
تەرەپكە توزۇپتۇ، قۇش باتۇر يىگىتنىڭ پەيلىنى بىلگەن
بولسا كېرەك. ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. شۇ
كۆتۈرۈلگەنچە ھېچ يەرگە قونماي كۈنچىقىش تەرەپكە
قاراپ ئۇچۇپتۇ. يىگىت «بۇنىڭدا بىر سىر بار. بۇ قۇشنى
تۇتماي قويمايمەن» دەپ، قۇشنىڭ كەينىدىن قوغلاپ مې-
ڭىپتۇ. شۇ ماڭغانچە دەرەخلىك ئورمان ئىچىگە كىرىپ
قاپتۇ. قارىغۇدەك بولسا، يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن خالىي
بولغان بۇ ئورمان ئىچىدە ئىككى ئاكىسىنىڭ ئاتلىرى
ئوتلاپ يۈرگۈدەك، كەنجى يىگىتنىڭ يۈرەكلىرى گۈپۈل-
دەپ ئۇرۇپتۇ. مېھرىبان ئاتىسىنى يادىغا ئېلىپ كۆزىنى
ياشلاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۇچۇپ يۈرگەن بۇ قاناتـ-
لىق دۈشمەننى تۇتۇش ئۈچۈن ئىرادە باغلاپتۇ، ئۇچار
ئاتنىڭ تاسمىلىرىنى چىڭىتىپتۇ ۋە ئاتقا قاراپ «سەپەر
قىلدىم چۆلدە، يالغۇز كېتەر بولدۇم، كېچە-كۈندۈز
بارغىن قانات ئۇچار ئېتىم، مەنزىلىمگە يېتەر بولدۇم»
دەپتۇ. شۇ چاغدا ئات قاتتىق بىر كىشنەپتۇ ھەم سەپەرگە
چىقىش ئۈچۈن چاپچىپ ئېتىلىپ تۇرۇپتۇ. كەنجى يىگىت
ئاتىسى باققان، خارلىق تارتقان ئاكىلىرىنىڭ ئىككى ئېتىنى
تاشلاپ قويۇشقا كۆزى قىيماي ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ
كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ سەپىرىنى داۋام قىپتۇ. چۆللەر-
دە كېتىپ بېرىپ، «تىنچ ھاياتىمىزنىڭ بۇزۇلۇشى ھەم بۇ
ۋەيرانلىقنىڭ سەۋەبى شۇ ئاكىلىرىمنىڭ ئاتامنىڭ ۋەسىيەت-
لىرىدىن يۈز ئۆرىگەنلىكىدىن ئەمەسمۇ!» دېگەنلەرنى
كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەنە شۇ تەرىقىدە كېتىۋاتقان

كەنجى يىگىت بىردىنلا يولدىن توختاپ قاپتۇ-دە، ئۆز
كۆزىگە ئۆزى ئىشەنمەي قاپتۇ. چۈنكى چۆلدە بىردىنلا
ئاپپاق ساقال، ھاسا تايالغان مويسىپىت ئادەم پەيدا
بولۇپ قالغانىكەن، يىگىت «بۇ ياخشىلىقنىڭ بەلگىسىغۇ؟»
دەپتۇ-دە بوۋاينىڭ ئالدىغا ئىتتىك بېرىپ سالام بېرىپتۇ،
بوۋاي سالامغا جاۋاب قايتۇرۇپ مۇنداق دەپتۇ:

— ئوغلۇم، بەك ياش ئىكەنسەن، بۇ ئادەم ئاياغ
باسمىغان خەتەرلىك چۆللەردە يالغۇز نېمە قىلىپ يۈرى-
سەن؟ ھېلىمۇ ئۆلگۈرسەن، بەك ئىچكىرىلەپ كىرىپ
كەتمەپسەن، كەينىڭگە يان بالام، — دەپتۇ، كەنجى
يىگىت.

— ئى ئاتا، دۈشمىنىمدىن قىساس ئالماقچىمەن، يو-
لۇمدىن يانالمايمەن، يىگىت سۆزىدىن، يولۋاس ئىزىدىن
يانماس دەپتىكەن، — دەپتۇ. بوۋاي:

— قاتتىق شەرت قىپسەن بالام، بوپتۇ بارغىن،
لېكىن سۆزۈمگە قۇلاق سال! بىر كېچە-كۈندۈز يول ماڭ-
غىنىڭدا ساڭا 41 تۆمۈرچى ئۇچرايدۇ، ئۇلار ناھايىتىمۇ
يوغان ھەم باتۇر ئادەملەر، دېۋىلەر تىپىدىن، ئۇلار بىر
ئۇخلىسا يەنە كېچە-كۈندۈز ئۇخلايدۇ. ئۇلار مال-ۋاران
باقىدۇ، بىر ئولتۇرۇشىدا ھەر بىرى بەش قوينىڭ گۆشىنى
يەيدۇ، ئۇلارغا ئۇچراشقان ئادەمزاتنى تىرىك قويمايدۇ.
ئۇلارغا پەقەت ئادەمزاتتىن كاۋاپچى كېرەك، كاۋاپچىنى
تاپالماي كېلىۋاتىدۇ. سەن ئۇلارنىڭ ئالدىدا ناھايىتىمۇ
كىچىك بىر ئادەمسەن. سەن ئۇلارغا «مەن بىر كاۋاپچى،
سىلەرنى ئىزدەپ كەلدىم» دېگىن. شۇنىڭ بىلەن ساڭا ئې-
غىلدىن نۇرغۇن قويلارنى ئەپچىقىپ بېرىدۇ، كاۋاپ پىشۇ-
رىدىغان بارلىق نەرسىلەرنى تەييارلاپ بېرىدۇ. شۇنچە
قويلارنى ئۆزۈڭ سويىسەن، ئۇلار «بىر ئۇخلاپ قوپقىچە
كاۋاپلارنى تەييارلايسەن، تەملىك قىلىپ ياخشى پىشۇرۇ-
سەن، ئۇنداق قىلمىساڭ جازايىڭنى تارتىسەن» دەپ ئۇخ-
لاشقا كىرىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن سەن قويلارنى بىر
باشتىن سويۇپ، بىر ياقتىن كاۋاپلارنى دورا-دەرمانلار
بىلەن پىشۇرۇپ ئۆزۈڭ راسا يە، ئۇلار يەتتە كېچە-
كۈندۈز ئۇخلاپ ئويغانغىچە ھەممە قوينىڭ گۆشىنى يەپ
تۈگىتىۋەت. ئۇلار ئورنىدىن تۇرۇپ «قېنى، كاۋاپلارنى
كەلتۈر» دەيدۇ. شۇ ۋاقىتتا سەن: ئاكىلار، خاپا بولماڭ-
لار، سىلەر ماڭا قويلارنى ئاز بېرىپسىلەر، كاۋاپلارنى

دورىلىرى تېتىدىمىكىن، دەپ تېتىپ باقسام تۇگەپ قالدى. مەنمۇ تېخى تۇزۇكرەك يېيەلمىدىم. ئۇنداقمۇ ئاز بېرەمسىلەر قويلارنى؟ سىلەر شۇنچە كۆپ ئادەم ئۇنچەلىك نەرسىگە قانداق تويىسىلەر؟» دەپ تۇرۇۋالغىن. بۇ 41 تۆمۈرچىنىڭ بىر باشلىقى بار، ئۇ ھەممىدىن يامان. ئۇ ساڭا «سەن كىچىككىنە بىر ئادەم تۇرۇپ، بىزدىن قورقماي نېمىلەرنى دەۋاتىسەن شۇنچىۋالا قويلارنى نەگە ئاپاردىڭ؟!» دەپ سېنى بىرلا مىجىپ يوق قىلىۋەتمەكچى بولىدۇ. شۇ ۋاقىتتا ئۇنى ئۇرۇپلا ئاستىڭغا بېسىۋال، پىچاقنى گېلىغا تەڭلەپ تۇرۇپ قورقاتساڭ، ئۇ: «بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكىن. مېنىڭ قول ئاستىمدا 40 ئادەمىم بار، بىز ئەسلىدە كۆنچىقىش تەرەپتىكى باشلىقىمىزنىڭ قول ئاستىدا ئىدۇق، بىز ئۇنىڭغا سادىق ئىدۇق. ئەمدى بۈگۈندىن باشلاپ سېنىڭ بولدۇق» دەپ ۋەدە بېرىدۇ. ئاندىن ئۇنى قويۇپ بېرىسەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ساڭا يامانلىق قىلمايدۇ. سەپىرىڭنى داۋام قىلىسەن. يەنە بىر كېچە-كۈندۈز يول ماڭساڭ، خۇددى مۇشۇ ئادەملەردەك 41 ياغاچچىغا ئۇچرايسەن. 41 تۆمۈرچىگە قانداق قىلغان بولساڭ، بۇ 41 ياغاچچىغىمۇ شۇنداق قىلىسەن. بۇلارمۇ سەن تەرەپكە ئۆتىدۇ. پەيتى كەلگەندە بۇلارمۇ ساڭا ياردەم بېرىدۇ. ئاندىن كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ يەنە بىر كېچە-كۈندۈز يول يۈرسەڭ، 41 پالچىغا يولۇقىسەن. ئۇلارغىمۇ خۇددى تۆمۈرچى، ياغاچچىلارغا قىلغان ئەنە شۇ ئىشلارنى قىلىسەن، بۇلارمۇ سەن تەرەپكە ئۆتىدۇ. بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن مەقسىتىڭگە يېتىسەن، — دەپتۇ. يىگىت.

— ھەممە گەپلىرىڭىزنى ئاڭلىدىم. ئاتا، بۇلارنىڭ ھەممىسنى ئورۇندىيالايمەن، ئەمما ئىككى ئىشنى قىلالمايمەن. بىرى، ئۇنچىۋالا كۆپ قويلارنى سويالمايمەن. يەنە بىرى، ئۇنچىۋالا كۆپ گۆشنى يەپ بولالمايمەن. ئۇلار دىۋە ئەۋلادىدىن، مەن بولسام ئادەم، بۇنىڭغا ئاجىزمەن، — دەپتۇ. مويسپىت:

— قويلارنىمۇ سويالايسەن، ئەكەل ئوڭ قولۇڭنى بالام، — دەپ ئوڭ بىلىكىگە ئۇۋۇلاپ تۇرۇپ دەم سېلىپ قويۇپتۇ، — گۆشنىمۇ يەپ كېتەلەيسەن بالام، ئەكەل ئاغزىڭنى، — دەپ يىگىتنىڭ ئاغزىنى يوغان ئاچقۇزۇپ، دەم ساپتۇ. يىگىت:

— ئۇقتۇم ئاتا، يول كۆرسەتتىڭىز ماڭا، رەھمەت، — دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ تۇرۇپتۇ، بوۋاي:

— بار بالام، يولۇڭدىن قالما، — دەپ رازىلىق بىلدۈرۈپ خوشلىشىپتۇ. بىر ۋاقىتتىن كېيىن ئاقساقال بوۋاي ھېچ يەردە كۆرۈنمەپتۇ. كەنجى يىگىت: «ماڭا ئاتام دۇئا قىلغان. شۇنىڭ بەرىكىتىدىن ماڭا خىزىر يار بولغان ئوخشايدۇ» دەپتۇ ۋە خۇشال بولۇپ يولنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. ئۇ ئۆزىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلىپ، شىر يۈرەك پالۋانلاردەك، تاغلارنى تالقان قىلغۇسى كەپتۇ. بىر كېچە-كۈندۈز يول ماڭغاندىن كېيىن راستىنلا «تاڭ-تۇڭ، تاڭ-تۇڭ» قىلغان تۆمۈرچىلەرنىڭ بولقا-بازغانلىرىنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ. يىگىت تۆمۈرچىلەرگە سالام قىلىپتۇ ۋە «ئىش ئىزدەپ بۇ يەرگە كەلدىم. ئۆزۈم كاۋاپچى بولىمەن» دەپتۇ. بۇ ئادەملەر ھېچكىمگە ئوخشىمايدىغان غەيرىي ئادەملەر ئىكەن. ئۇلارنىڭ بويلىرى بەكمۇ ئېگىز، ئۆزلىرى ئىنتايىن سېمىز ئىكەن. بۇلارنىڭ باشلىقى:

— كاۋاپچى بولساڭ ياخشىكەن، بىز ھازىر ئارام ئېلىپ ئۇخلايمىز. بىز ئۇخلاپ قوپقىچە بۇ قويلارنى سويۇپ كاۋاپنى تەييار قىلىۋەر! تەملىك بولسۇن، — دەپ نۇرغۇن قويلارنى ئەپچىقىپ بېرىپتۇ-دە، ئۆزلىرى ئۇخلاش ئۈچۈن كىرىپ كېتىپتۇ.

كەنجى يىگىت قويلارنى قىينالمايلا بىر تەرەپتىن سويۇپ، بىر تەرەپتىن كاۋاپنى پىشۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن تېتىپ باقايچۇ، قانداق بولدىكىن، دەپ ئۆزى يەپ كېتىۋاتقۇدەك، ئەمما ھەرگىز تويمايۋاتقۇدەك، بۇ ئىشقا ئۆزىمۇ ھەيران بوپتۇ. شۇنداق قىلىپ شۇنداق جىق كاۋاپنىڭ ھەممىسنى يەپ قويۇپتۇدەك. تۆمۈرچىلەر ئويغىنىپ يۈز-قوللىرىنى يۇيۇپتۇ، باشلىقى:

— قېنى، كاۋاپچى، كاۋاپىڭنى ئەكەل، — دەپ ۋارقىراپتۇ. كاۋاپ ھېچ كەلمىگۈدەك، باشلىقى چىقىپ قاراپتۇ. كاۋاپچى:

— سىلەر ماڭا قويلارنى ئاز بېرىپسىلەر، كاۋاپنى پىشۇرۇۋېتىپ تۇزىنى تېتىدىمىكىن دەپ يەپ باقسام ھەممىسى تۈگەپ كەتتى. بەرگەن گۆشۈڭلار سىلەر تۇرماق ماڭىمۇ يەتمەي قالدى، — دەپتۇ. بۇ گەپكە ئۇنىڭ شۇنچىلىك ئاچچىقى كەپتۇكى، بۇ كىچىككىنە ئادەمنى بىر قول بىلەنلا مىجىۋەتمەكچى بولۇپ:

— نېمە دەۋاتىسەن؟ بۇنداق گەپنى كىمگە دەۋاتىسەن؟ — دەپ يىگىتكە ئېسىلىپتۇ، بىراق يىقىتالماپتۇ. «كاۋاپچى» بۇ دىۋىدەك ئادەمنى يىقىتىپ ئاستىغا بېسىۋاپتۇ-دە، قىلىچنى بوغۇزىغا تەڭلەپتۇ. «كىچىككىنە» ئادەمنىڭ قۇدرىتىگە بۇ ئادەملەر قايىل بوپتۇ. باشلىق:

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسەڭ قولۇمدىكى قىرىق ئادىمىم بىلەن بىللىلا ساڭا خىزمەت قىلىمەن. بىراق كۆنچىقىشتا بىر باشلىقىمىز بار، ئۇ چىرايلىق بىر قىز، ئۆزى پەرىلەردىن، ئۇنىڭ ئېتى گۈل قىز. بۇگۈندىن باشلاپ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈيمەن. بۇنىڭدىن كېيىن بېشىڭغا كۈن چۈشۈپ قالسا، ئاق بايراقتا قان تامچىلىرى پەيدا بولىدۇ. سەن قەيەردە بولساڭ شۇ زامان بىز سېنىڭ يېنىڭدا پەيدا بولىمىز-دە، سېنى پالاكەتتىن قۇتۇلدۇرىمىز، — دەپتۇ ھەم ۋەدىسىدىن يانماسلىققا قەسەم بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار يىگىت بىلەن سادىق دوستلاردىن بولۇپ قاپتۇ، يىگىت سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ. يىگىتنى تۆمۈرچىلەر ئۇزىتىپ قويۇپتۇ. كەنجى يىگىت بىر كېچە-كۈندۈز يول مېڭىپ 41 ياغاچچى بار جايغا يېتىپ كەپتۇ. ئۇلارمۇ خۇددى تۆمۈرچىلەرگە ئوخشايدىكەن. تۆمۈرچىلەر بار يەردە قانداق ئىشلار بولغان بولسا، بۇ ياغاچچىلار بار جايدىمۇ خۇددى شۇنداق ئىشلار بولۇپتۇ. ئۇلارمۇ گۈل قىز پەرىنىڭ ئادەملىرى ئىكەن. ئۇلارمۇ «بېشىڭغا كۈن چۈشسە ھازىر بولىمىز. بىز شۇ جايدا ھازىر بولىمىز» دەپتۇ ھەمدە ئۇنىڭ زېرەك، باتۇرلۇقىنى ھەم ئىنسانلارغا ئۆچ ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. يىگىت يەنە داۋاملىق مېڭىپتۇ. بىر كېچە-كۈندۈز يول يۈرۈپ 41 نەپەر پالچىلار بار جايغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ يەردىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئىشلار بوپتۇ. يىگىت بۇلارنىڭمۇ ئاق كۆڭۈل، سادىق دوستلار ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ سەپەردىكى مەقسىتىنى ئوچۇق ئېيتىپتۇ. بۇ ئادەملەردىن:

— ئەمدىكى سەپەر مېنى نەگە ئاپىرىدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ، پالچىلار:

— ئەمدى گۈل قىز پەرىنىڭ ماكانىغا بارىسەن، ئۇ ئاجايىپ گۈزەل باغلىق ماكان. بۇ باغدا قۇشلار تىنماي سايراپ تۇرىدۇ. ئېغىلدا دۇلدۇللىرى كىشنىشىپ تۇرىدۇ. باغدىكى مېۋىلەرنى ئېھرامنىڭ بېغىدىن كەلتۈرگەن. مەي بولۇپ پىشىپ يەنە تۆۋىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ، بۇ مېۋىلەر بۇ يالغۇز ماكاندا ئىنسانلارنى سېغىنماقتا، بىراق بۇ ماكانغا ئىنسانلار ئاياغ باسالمايدۇ. ھەرقانچە باتۇر بولساڭمۇ، بۇ پەرىزاتقا تەڭ كېلەلمەيسەن. گۈل قىز قۇش بولۇپ ئۇچالايدۇ. ئادەم بولۇپ ماڭالايدۇ. ھەرخىل ئۆزگىرەلەيدۇ. ئۇ ئۇخلىسا 12 كېچە-كۈندۈز ئۇخلايدۇ. ئۇ ھازىر نېمە قىلىۋاتىدىكىن. بىز پال سېلىپ كۆرەيلى، — دەپ پال سېلىشىپتۇ ۋە پالغا قاراپ مۇنداق دەپتۇ:

— گۈل قىز يېڭىلا ئۇخلاشقا باشلاپتۇ، دۇلدۇل ئاتلىرى، بۇلبۇلگويا قۇشلىرى ئۆز جايلىرىدا ئۆگدەشكە باشلاپتۇ. ياخشى بىلگىنكى ئەي يىگىت، ئۇلارنىڭ ھەممىسى زېرەكلىك بىلەن گۈل قىزنى ساقلايدۇ. گۈل قىز ۋە ئۇنىڭ بارلىق جان-جانىۋارلىرىنىڭ ئاجايىپ سېھىرلىك خىسلەتلىرى بار، بۇنى سەن بىلمەيسەن. ھەتتا بىز — تۆمۈرچى، ياغاچچى، پالچىلاردىمۇ ئاجايىپ خىسلەتلەر بار، بىزگە ئىشەن، بىز ساڭا يار-يۆلەك بولىمىز.

قىرىق پالچىنىڭ باشلىقى:

— گۈل قىز بارغانسېرى قاتتىق ئۇخلايدۇ، ئۇنىڭ ماكانى بىزگە يېقىن، ھازىردىن باشلاپ يەرنىڭ ئاستىدىن گۈل قىزنىڭ ئۆيىگىلا چىقىدىغان قىلىمىز، شۇنىڭدىن كېيىن قالغان ئىشنى ئۆزۈڭ بىلىسەن، — دەپتۇ. كەنجى يىگىت ماقۇل بوپتۇ. ئۇلار ئىشنى باشلىۋېتىپتۇ. گۈل قىز قاتتىق ئۇخلاۋاتقاندا يەر ئاستىدىمۇ گۈل قىزنىڭ ئۆيىگە چىقىدىغان يول كولىنىپ بوپتۇ. كەنجى يىگىت «دۈشمەندىن ئۆچ ئالىدىغان ۋاقىت ئاخىر يېتىپ كەلدى» دەپتۇ-دە، قولىغا قىلىچ-ياراقلىرىنى ئېلىپ گۈل قىزنىڭ ئۆيىگە كىرىپتۇ. قارايدۇكى، ئۇنىڭ تاملىرىغا ئۈرۈش كىيىملىرى، ساۋۇت-قالقانلار، قورال-ياراغلار ئېسىلغانىكەن. پەرىلەردىن بولغاچقا ئۇنىڭ چىرايلىقلىقىغا دۇنيادا ھېچ نەرسە تەڭداش ئەمەسكەن. ئۇ شۇنچىلىك خاتىرجەم ئۇخلاۋاتقانىكەن. ئۇنىڭ تال-تال چاچلىرى پەسكە ساڭگىلاپ گىلەمدە تۈرۈلۈپ تۇرغىدەك، ئۇ ئادىمىزات ئەۋلادى بۇ ماكانلارغا ئاياغ باسالمايدۇ دەپ قارايدىكەن. يىگىت پەرىنى ئۆزىنىڭ چېچى بىلەن كارىۋاتقا باغلاپتۇ. پالچىلارمۇ سىرتتا ھەرقانداق ئېھتىمالغا تەييار بولۇپ كۈزىتىپ تۇرۇپتۇ. يىگىت ئۇنىڭ گېلىغا قىلىچنى تەڭلەۋاتقاندا ئۇ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. قارىسا ئۆزىنىڭ بۇ مۇقەددەس ماكانىدا ئادەمىزات تۇرغۇدەك. ئۇ يىگىتنى تونۇپ «ئۇ ئىككى ئاكىسىغا

ھەرگىز ئوخشمايتتى. ئۇ زېرەك ۋە قەيسەر ئىدى. ئاخىـ
رى يېتىپ كەپتۇ ـ دە» دەپ ئويلاپتۇ. كەنجى يىگىت:

ــ ئەمدى قولۇمغا چۈشكەنسەن، ئىككى ئاكامنىڭ
بىگۇناھ ئاققان قېنى ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمەن. باغرىڭنى
يېرىپ يۈرىكىڭنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، بېشىڭنى تېنىڭدىن
جۇدا قىلىپ، قانخور بېشىڭنى ئېتىمغا غانجۇغلاپ ئېلىپ
كېتىمەن! ــ دەپتۇ. پەرىزات.

ــ سېنىڭ دېگەنلىرىڭ ھەق! بىراق مېنىڭ قېنىم
ئاقسا بولمايدۇ، پۈتۈن جاھان قان يۇراپ كېتىدۇ. ھەممە
جانلىقلار ھاياتلىقتىن لەززەت ئالالمايدۇ. سەن بىز پەرد-
لەرنى چۈشەنمەيسەن. ئادىمزاتنىڭ ئۆمرى قىسقا، پەرد-
لەر ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدۇ. ۋاقىتسىز قېنىمىز ئاقسا، ئۇ
قان كۆپىيىپ ھەممە جاھانغا يامرايدۇ. باشقىلار ئۈچۈن
بولسىمۇ مېنى كەچۈرگىن! راست، مەن ئادىمزاتقا ئۆچ،
مەن تامانغا ماڭغان ھەممە ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتتىم. ئاخىر
قىساس تۇتۇپ ئادىمزاتنىڭ قولىغا چۈشتۈم. ئاڭلا، ئاتامـ
غا بەرگەن بىر قەسىمىم بار ئىدى. مەن ناھايىتى مەغرۇر
ئىدىم. ئاتام «ئادىمزات بىلەن قارشىلاشما! كۆزۈڭگە
ئىلمىغان شۇ ئادىمزات سېنى يېڭىپ قويسا قانداق قىلىـ
سەن؟!» دېگەندە، مەن ئادىمزات بىلەن مېنى تەڭ
قىلماڭ. شۇنداق بولۇپ قالسا، مەن شۇ ئادىمزات بىلەن
توي قىلىپ بىللە ئۆتىمەن دېگەن. بىز قەسىمىمىزدىن يانـ
مايمىز. قولۇمدا نۇرغۇن خىزمەتكارلىرىم ۋە ھايۋانلىرىم،
باغلىرىم بار. ئەنە شۇلار بىلەن ساڭا خىزمەتتە بولاي.
قوبۇل كۆرسەڭ مېنى نىكاھىڭغا ئالغىن، مەن ساڭا ئېگىلـ
دىم. گۇناھىمدىن كەچكىن. تىنچ ھايات باشلايلى. مېنى
ئۆلتۈرسەڭ ئۆزۈڭگىمۇ ياخشىلىق بولمايدۇ، ــ دەپتۇ.
كەنجى يىگىت، پەرىلەرنىڭ بىر تامچە قېنى ئاقسا مىڭ
تامچە بولىدۇ دەپ ئاڭلىغانىكەن. شۇڭا ئۇ مەندە ھازىر
نە يۇرت ـ ۋەتەن، نە بىر تۇغقان، نە يارۇ ـ دوست بولمىـ
سا، بۇ ماكاندىن كەتمەي، بۇ پەرى بىلەن توي قىلىپ ئۆز
ئىلكىمگە ئالاي. ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەپتۇ دېگەن
گەپ بار. ئۆلتۈرۈپ يوقاتقىلى بولمىغانىكەن، نىكاھلىنىپ
بىللە ئۆتەيلى، دەپتۇ ـ دە، گۈل پەرىگە:

ــ بوپتۇ، تەلىيىڭ بار ئىكەن، بىر قوشۇق قېنىڭدىن
كەچتىم. ئازاد بولدۇڭ، سېنى ئۆز ئەمرىمگە ئالدىم، تويـ
تاماشىنى باشلىغىن! ــ دەپتۇ.

سىرتتا تۇرۇپ ئىشنىڭ ئاقىۋىتى نېمە بولاركىن دەپ
مارىشىپ تۇرغان پالچىلار يۈگۈرۈشۈپلا ئۆيگە كىرىپ
خۇشال بولۇپ، «يامان ئىشلار ياخشى ئىشلارغا ئايلانـ
دى، ھەر ئىككىڭلار بىزنىڭ باشلىقمىز» دەپتۇ ـ دە، گۈل
قىزنىڭ يوليورۇقى بىلەن تويغا تەييارلىنىپتۇ. تۆمۈرچى،
ياغاچچىلارنىمۇ تېزدىن چاقىرتىپتۇ. ھەممە ئۇسسۇلغا چۈـ
شۈپتۇ، گۈل قىز پەرىنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشۇلۇپ ئاي
بىلەن بەسلىشىپتۇ. بەزمىگە جور بولۇپ باغدا بۇلبۇل
قۇشلار سايرىشىپتۇ. دۇلدۇل ئاتلار تەڭكەش قىلىپ كىشـ
نىشىپتۇ، كەلگەنلەرمۇ ئۆز جايىغا قايتىش ۋاقتىدا قىز ـ يىـ
گىتكە «بىز كېتىمىز، بېشىڭلارغا كۈن چۈشسە شۇ ۋاقىتتا
دەرھال يېنىڭلاردا تەييار بولىمىز. سىلەرگە تىنچ تۇرمۇش
ۋە بەخت ئاتا بولسۇن!» دەپتۇ.

كۈنلەر شۇ تەرىقىدە ئۆتۈۋېرىپتۇ. بۇ بىر جۈپ ئەر ـ
خوتۇنلار ئىناق ياشاپتۇ. بىر كۈنى كەنجى يىگىتنىڭ ئىچى
پۇشۇپتۇ، ئۇ ئوۋچىلىق كەسپىنى سېغىنىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن
گۈل قىزغا:

ــ مەن بىر ئوۋچىنىڭ ئوغلىمەن، ئۆزۈممۇ بىر
ئوۋچى ئىدىم. مەن ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىمەن، ــ دەپ يول
تەييارلىقىنى قىپتۇ. گۈل قىز ئېرىنى ئۇزىتىۋېتىپ بىر قوڭـ
غۇراقنى ئۇنىڭغا بېرىپتۇ ۋە:

ــ قايتقاندا قورغان دەرۋازىسىغا يېقىن كەلگەندە،
بۇ قوڭغۇراقنى بىر چېلىۋېتىپ ئاندىن قورغانغا كىرىڭ، ــ
دەپتۇ. كەنجى يىگىت بۇنىڭغا ھەيران بوپتۇ. يىگىت
ئورمان ـ دالىلارنى ئايلىنىپ، ئوۋ ئىشنى تۈگىتىپ ۋاقىتـ
تىن بۇرۇن ئۆيگە يېنىپتۇ. قوڭغۇراقنى چالماستىنلا قورغانـ
غا كىرىپتۇ. چۈنكى ئۇنىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشكەنىكەن،
گۈل قىز بولسا، سۇمبۇل چېچىنى تاراش ئۈچۈن قورغان
ئىچىدىكى كۆۋرۈككە چىقىپ چېچىنى سۇغا ساڭگىلىتىپ
تۇرۇپ تاراۋاتقاندا ئېرى كېلىپ قاپتۇ ـ دە، ئالدىراپ
چۈشكەن چاچلىرىنى يۇغۇشتۇرمايلا ئورنىدىن تۇرۇپ كېـ
تىپتۇ. چۈشكەن چاچلىرى ئېقىن سۇدا ئېقىپ كېتىپتۇ. پەرد-
زات چېچىنى تاراۋاتقاندا ئالدىراپ قالماسلىق ئۈچۈنلا يىـ
گىتكە قوڭغۇراقنى بەرگەنىكەن.

گۈل پەرى ئېرى بىلەن تاماقلىنىپ باغدا ئارام
ئېلىپ ئولتۇرۇپتۇ. كەنجى يىگىت ھەم دېۋە ـ پەرىلەر تېپىـ
گە كىرىپتۇ. ئۇمۇ ئۇخلىسا ئۇن نەچچە كۈن ئۇخلايدىغان

بوپتۇ، بۇلارنىڭ ئۇخلاش ۋاقتى بولۇپ قالغانىكەن.
ئۇلار بۇ تىنچ ماكانلىرىدا ئاستا-ئاستا ئۇيقۇغا كېتىپتۇ.
پىنھان جايدىكى، باغدىكى بۇلبۇلگويالار، ئوتنىڭ ئۇچىنى
يەپ، سۇنىڭ سۈزۈكىنى ئىچىدىغان دۈلدۈل ئاتلىرىمۇ
بۇلار بىلەن تەڭ ئۇيقۇ دەرياسىغا چۆمگەنىكەن.

بۇ قورغاننى بېسىپ ئۆتىدىغان بايىقى چوڭ ئېقىن
سۇنىڭ ئاخىرى موگغۇل پادىشاھىنىڭ شەھىرىگە ئېقىپ با-
رىدىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ ماللىرىنى باقىدىغان بىر پادىچى-
سى بار ئىكەن، ئۇ كاللىلارنى سۇغۇرۇۋېتىپ، كالىنىڭ پۇتى-
لىرىغا يۆگۈشۈپ قالغان چاچلارنى تېپىۋاپتۇ-دە، پادىشاھ-
نىڭ ئالدىغا ئەكىرىپ:

— پادىشاھى ئالەم، بىر گۈزەلنىڭ چېچىنى تېپىۋال-
دىم، دۇنيادا گۈللەرنىڭ گۈزەللىرىدىنمۇ مۇنداق ئۇزۇن
ۋە مۇنداق سۇمبۇل چاچ بولمىسا كېرەك. بۇ پەرىنىڭ
چېچى بۇنچىلىك گۈزەل تۇرسا، ئۇنىڭ ئۆزى قانچىلىك
گۈزەلدۇ؟ بۇ ئىشنى پادىشاھقا يەتكۈزمەي قانداق تۇرا-
لايمەن؟ — دەپتىكەن. پادىشاھ خۇشال بولۇپ، بۇ پادى-
چىغا نۇرغۇن ئىنئام بېرىپ ئورنىدىن چىقىرىۋېتىپتۇ. پادى-
شاھ بۇ سۇمبۇل چاچقا قاراپ ئولتۇرۇپ، «راستىنلا بەك
گۈزەلكەن» دەپتۇ-دە، بۇ نامەلۇم گۈزەلگە غايىبانە
ئاشىق-بىقارار بوپتۇ ۋە بۇ ئاشىقلىقا چىدالمىدىم دەپ،
مەيدىسىگە مۇزنى يېقىپ يېتىۋاپتۇ، «بۇ گۈزەلنى ئىزدەپ-
تېپىپ ئېلىپ كېلىڭلار! تېزدىن ئېلىپ كېلىڭلار! ئېلىپ كې-
لەلمىسەڭلار جازايىڭلارنى تارتىسىلەر!» دەپ ئادەملىرىگە
ئۆكتەملىك قىلىپ زۇلۇم ساپتۇ. ۋەزىر:

— ئالدى بىلەن پالچىلىرىمىزغا پال سالدۇرۇپ باقاي-
لى. ئۇ گۈزەل قىز زادى نەدە تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئادەملە-
رى قانچىلىك، ئۇنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭ ئا-
مالىنى قىلىمىز، — دەپتۇ. بۇ گەپ پادىشاھقا يېقىپتۇ، پالچى-
لارمۇ يېتىپ كەپتۇ، ئۇلار پال ئېچىپ شۇنداق دەپتۇ.

— بۇ گۈزەل قىز بۇ يەردىن ئانچە يىراق بولمىغان
جايدا ياشايدىكەن. ئۇلارنىڭ قورغان-قەسىرلىرى ئادەم-
سىز ئىكەن. پەقەت ئات-ئۇلاغلىرى، قۇش-جانىۋارلىرىلا
بار ئىكەن. ئۇلار ھەممىسلا قاتتىق ئۇيقۇدا ئىكەن،
گۈزەل پەرىمۇ ئۆز ھۇجرىسىدا ئۇيقۇدا ئىكەن. ئۇ
گۈزەل پەرىلەردىن ئىكەن. شۇڭلاشقا ئۇ بىر ئۇخلىسا
ئون نەچچە كۈن ئۇخلايدىكەن. يەنە بىر ئەر كىشى بار
ئىكەن، ئۇمۇ ئۇزاق ئۇخلىسا كېرەك. مانا مۇشۇ چاغدا
ئۇنى ئاسانلا ئېلىپ كەلگىلى بولىدۇ، — دېيىشىپتۇ.

پادىشاھ دەرھاللا ياراملىق ئادەملىرىنى يىغىپتۇ. ۋە-
زىرلىرىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن يوغان بىر ساندۇقنى
تەييارلاپ، ياخشى ئاتلار بىلەن 40 ئادىمىنى گۈزەل پە-
رىنى ئەپچىقىپ كېلىشكە قورغانغا ئەۋەتىپتۇ. راستىنلا
قورغان جىمجىت ئىكەن. بۇ ئادەملەر قورغانغا ئاستىلا
كىرىپ، گۈزەل پەرىنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، يوغان ساند-
دۇققا ياتقۇزۇپ ئېلىپ كېتىپتۇ.

موگغۇل پادىشاھى ساندۇقنى ئۆز ھۇجرىسىغا ئەكە-
رىپ پەرى ئويغانغىچە توي-تاماشىنى باشلىۋېتىپتۇ. بۇلار
شۇنداق تۇرۇپ تۇرسۇن. بىز ئەمدى تۆمۈرچى، ياغاچ-
چى، پالچىلارغا كېلەيلى:

تۆمۈرچىلەر ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇپلا «يامان
بولدى، باشلىقىمىزنىڭ بېشىغا ئېغىر ئىش كەلگەن ئوخشاي-
دۇ. دەرھال قوتۇلدۇرۇشىمىز كېرەك» دەپ ھەممىسى
تەييارلىق بىلەن قورغانغا ئاتلىنىپتۇ. ياغاچچى، پالچىلارمۇ
ئوخشاشلا ئاتلىنىپتۇ. بۇلار كېلىپ قارىسا، قورغان دەرۋا-
زىلىرى ئوچۇق، ئەتراپىدا ئاتلارنىڭ ئىزى تۇرغانمىش،
نېمە ئەھۋال بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن گۈل قىزنىڭ ئۆ-
يىگە قارىسا، يەنىلا ئىشكلەر ئۇلۇغ ئوچۇق بولۇپ،
گۈل قىز يوق ئىمىش، ئېرى ئۆز ھۇجرىسىدا قاتتىق
ئۇخلاۋاتقانمىش، ئەتراپىدىكى ھەممە جانلىقلارمۇ ئۇيقۇدا
ئىمىش. شۇنىڭ بىلەن پالچىلار پال سېلىپ كۆرۈپ:
«گۈل قىز بىر ساندۇق ئىچىدە يەنىلا ئۇخلاۋېتىپتۇ. دۆ-
لەتمەن بىر ئادەم ئەتراپىغا نۇرغۇن شاملارنى يېقىپ
قويۇپ، ساندۇققا قاراپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ ئادەمنىڭ قورغا-
نىدا ئادەملەر ناھايىتى كۆپ، توي بولۇۋاتقاندەك تۇرى-
دۇ. گۈل قىز خەتەر ئىچىدە قاپتۇ. قانداقلا قىلساق بىز
ئۇنى ئۇيقۇدىن ئويغانغىچە قايتۇرۇپ ئەكىلىشىمىز
كېرەك. تېزرەك ماڭايلى: ئەر باشلىقىمىز ئۇيقۇدىن ئويغى-
نىپ قالسا ئۇنىڭغىمۇ يۈز كېلەلمەي قالىمىز» دېيىشىپتۇ-
دە، ئاتلىرىغا مىنىپ، موگغۇللارنىڭ كەلگەن ئىزى بىلەن
مېڭىپ موگغۇللارنىڭ شەھىرىگە كىرىپتۇ. پادىشاھنىڭ
ئوردىسىدا توي بولۇۋاتقانىكەن. ھەر تەرەپتىن كەلگەن

مېھمانلار كىرىپ ـ چىقىپ تۇرغانكەن. تۆمۈرچى، ياغاچچىـ
لار موگۇللارنىڭ باي ـ ئەمەلدارلىرى سىياقىدا ياسىنىپ، مېھمانلار قاتارىدا ئوردىغا كىرىپتۇ ۋە ھەر ئون قەدەمدە تۆتتىن پالۋاننى قويۇپ ئىچكىرىلەپ مېڭىۋېرىپتۇ. پادىشاھ ئۆز ھۇجرىسىدا ساندۇقنىڭ ئەتراپىدا بىر نەچچە ئىشەنچـ
لىك ئادەملىرى بىلەن شام يورۇقىدا ئولتۇرغانىكەن. باتۇرـ
لار بىرلا ۋاقىتتا بارلىق شاملارنى بىراقلا ئۆچۈرۈپ تاشلاپ قاراڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە ساندۇقنى بىر ـ بىرىگە سۇنۇپ ئاتلىرىغا ئارتىپ تېزلىك بىلەن ئۆزىنىڭ قورغانىغا قايتىپتۇ. ئۇلار گۈل قىزنى ئۆزىنىڭ قەسىر ـ قورغانىغا ئېلىپ كېلىپ ئۆز ھۇجرىسىغا ئاستا ياتقۇزۇپتۇ ـ دە، قورغان دەرۋازىلىرىنى مەھكەم بېكىتىپ ھەممە ئەتراپقا قوراللىق قوروقچىلارنى قويۇپتۇ. گۈل قىزنىڭ ئويغىنىشىغا ئاز قالـ
غاندا، ئۇلار مۆكۈشۈپ سۇلايمان قالپاقلىرىنى كىيىپ ئولتۇـ
رۇپتۇ. گۈل قىز بىلەن كەنجى يىگىت ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئويغىنىپتۇ ۋە بىر ـ بىرىدىن ھال سورىشىپتۇ. كۆرگەن چۈشلىرىنى بىر ـ بىرىگە ئېيتىشىپتۇ. گۈل قىز:

— قىزىق! كۆرگەن چۈشۈم خۇددى ئوڭۈمدىكىدەكلا تۇيۇلۇۋاتىدۇ. تۇيۇقسىزلا قالماق پادىشاھىنىڭ ئادەملىرى كېلىپ مېنى ئېلىپ قېچىپتۇدەكمىش، ئۇلار بەك كۆپ ئىمىش. ئۇلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىدىن قۇلاقلىرىم يېرىلىپ كېتەي دەپ قاپتۇدەك ۋارقىرىماقچى بوپتىمەنۇ، لېكىن گېلىم بوغۇلۇپ ئۈنۈم پەقەتلا چىقمىغۇدەك، بۇ ئاتلىق بۇلاڭچىلار ناھايىتى تېزلىكتە مېنى ئېگىز سېپىل بىلەن قورشالغان بىر يەرگە ئەكىلىپ تاشلاپتۇدەك. پادىشاھ مېنى توي قىلىپ ئەمرىگە ئالماقچى بوپتۇمىش. مەن ئۇ يەردىن قېچىپ چىقمەن دەپ ھەرقانچە قىلساممۇ، ئۇلار مېنى تۇتۇۋېلىپ ھەرگىز قاچالمىغۇدەكمەن. شۇنداق قىلىپ چېپىپ يۈرۈپ ھېرىپ كېتىپتىمەن. ئويغاسام ئورنۇمدا يېتىپتىمەن. بۇ مېنىڭ چۈشۈم ئىكەن ئەمەسمۇ؟ — دەپتۇ. ئاندىن كەنجى يىگىت ئۆز چۈشىنى دەپتۇ:

— توۋا، ئىككىمىزنىڭ كۆرگەن چۈشى مۇنداقمۇ ئوخشاش بولامدۇ! ئۇخلاش بىلەنلا چۈش كۆرۈشكە باشلاپتىمەن. قانداقتۇر نامەلۇم ئادەملەر ئاتلىق كېلىپ بۇ ئوردىمىزنى قاپلاپ كېتىپتۇدەك، كۆز ئالدىمدىلا سىزنى گىلەمگە يۆگەپ ئېلىپ قاچقانمىش. غەزەپكە كېلىپ دۆلدۆلنى مىنىپ ئارقىدىن ئۇلارنى يالغۇز قوغلاپتىمەن. ھەرگىز يېتەلمىگۈدەكمەن. ئاخىر بۇ ئادەملەر مۇستەھكەم بىر قورغاننىڭ ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولۇپ، قورغان دەرۋازىسى پۈتۈنلەي يوق بولۇپ كېتىپتۇمىش. ئىلاجىسىز مەن قورغاننى ئايلىنىپ يۈرۈپ ھېرىپ، ئۇسساپ كېتىپتىمەن. بىر ۋاقىتتا قاياقتىندۇر ناھايىتى نۇرغۇن ياراق تۇتقان ئادەملەر كېلىپ ماڭا ياردەم قىلىپ قورغانغا ھۇجۇم قىلدى. قورغاننى بۇزۇپ ئىچىگە كىردۇق. ئەتراپتا جەڭ بولۇۋاتسا مەن سىزنىلا ئىزدەۋاتقۇدەكمەن. ۋارقىرىساممۇ ئاۋازىم ھېچ يەرگە يەتمىگۈدەك. شۇنداق قىلىپ بىر ئۆيدىن كۆپ قىزلار ئىچىدىن سىزنى تاپتىمدە ئەرەنچە كىيىندۇرۇپ، جەڭ مەيدانىدىن قاچقانچە ئۇدۇل ئۆيىمىزگە ئېلىپ كەپتىمىشمەن، ئويغىنىپ قارىسام بۇلارنىڭ ھەممىسى چۈشۈم ئىكەن.

بۇ گەپلەرنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان سادىق دوستلار پاراقىدە كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ ـ دە، ھەممىسى سۇلايمان قالپاقلىرىنى ئېلىۋېتىپ، بىر ـ بىرلەپ ئۆزىنى ئاشكارىلاپتۇ. بۇ ئەر ـ خوتۇنلار ھەيران بولۇپ قاپتۇ. بۇ دوستلار:

— ئېيتمىساق بولمايدۇ. بۇ سىلەرنىڭ چۈشۈڭلار ئەمەس، ئوڭۇڭلار، راستىنلا گۈل قىز يەرنى موگۇل چاپارمەنلىرى ئېلىپ قاچقان. بىز دەرھال بۇ جايدا ھازىر بولدۇق ۋە قوغلاپ بېرىپ ھيلە ئىشلىتىپ ئۇرۇش قىلمايلا ئېلىپ كەلدۇق. بۇ ئىشلار گۈل يەرنىڭ ئۇخلاۋاتقان ۋاقتىدىلا ئۆتۈپ كەتتى. ئۆتكەن ئىش ئۆتۈپ بولدى. ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىن چىڭ بولايلى، — دېيىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ تۆمۈرچى، ياغاچچى، پالچىلار ئۆز جايلىرىغا قايتىشقا ئىجازەت سوراپتۇ ۋە بۇ بىر جۈپ ئەر ـ خوتۇنلارغا خاتىرجەملىك تىلەپتۇ، شۇنداق قىلىپ ھەممە جاھان تىنچ بوپتۇ. گۈل قىز يەرى بىلەن كەنجى يىگىت بايلىققا تولغان ھەشەمەتلىك ماكاندا مەقسەت ـ مۇرادىغا يېتىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: **ھاشىم ھېلىم**، 81 ياش، چالا ساۋات، غۇلجا ناھىيەسىدىن.

توپلىغۇچى: زەينەپ ھاشىم، ئايال، 49 ياش، ئالىي مەكتەپ پۈتكۈزگەن، شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى ئوقۇتقۇچىسى.

ئۈرۈمچى تەڭرىتاغ رايونلۇق خەلق چۆچەكلىرى توپلىمىدىن تەييارلاندى.

تەييارلىغۇچى: نۇرنىسا باقى

خەلقىمىزنىڭ قىزىقارلىق ئويۇنلىرى

سابىرجان سىيىت

چىچەك مەشرىپى ئويۇنى

چىچەك مەشرىپى ئويۇنى — ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان ئۇزاق تارىخقا ئىگە، ئەنئەنىۋى، ئىشتىن سىرتقى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى. چىچەك مەشرد- پى ئويۇنى كونا يىلنى ئۇزىتىپ يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش، باھار پەسلىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان 4 - ئاينىڭ باشلىرىدا ئۆرۈكلۈك باغدا ئۆتكۈزۈلىدۇ، مەشرەپ بەرگۈچى ساھىبخانا مەشرەپ ئەھلىنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ياخشى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن چامىسىنىڭ يې- تىشىچە داستىخان تەييارلايدۇ ۋە دوستلىرىنى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى چاقىرىپ ئويۇن ئوينايدۇ .

چىچەك مەشرىپى ئويۇنى — بىر - بىرى بىلەن سىر- دىشىش، چۈشىنىش، دوستلۇقنى كۈچەيتىش ۋە كۆڭۈل ئېچىش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى ناھايىتى ياخشى سورۇن بولۇپ، ھەر خىل ئىجتىمائىي مەزمۇنلار، لىرىكىلىق، ھېسسىياتقا باي، نەپىس ھەرىكەت شەكىللىرى مەركەزلەشكەن بولىدۇ . چىچەك مەشرىپى ئويۇنى، سىردى- شىش، بېيىت ئېيتىش ناخشا ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناش، قىزىقچىلىق قىلىشتەك مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ . مەسىلەن، ئىككى كىشى مۇنداق دېيىشىپ سۆز ئويۇنىنى باشلايدۇ .

ئاڭلىغاندىن كۆرگەن ياخشى
يىغلىغاندىن كۈلگەن ياخشى
بىلمىگەندىن بىلگەن ياخشى
مەنىسىز ياشىغاندىن ئۆلگەن ياخشى
ئەلسىز سۈرگەن ھۇزۇرۇڭدىن
ئەل ئوتىدا كۆيگىنىڭ ياخشى
ئۆزگە يۇرتتا شاھ بولغۇچە
ئۆز يۇرتىنى سۆيگەن ياخشى
گادايلىقتىن بايلىق ياخشى
پىيادىدىن ئاتلىق ياخشى
خاپىلىقتىن شادلىق ياخشى
پايدا ئالغان يالغىنىڭدىن
زىيان تارتقان راستىمۇ ياخشى
ئاڭلاپ ئەمەل قىلمىغاندىن
ئاڭلىمىغان گاسمۇ ياخشى

ئۇرالمىغان دەل توپاڭدىن
ئەپلىك چىققان پاسمۇ ياخشى
ئۇنى ــ چىقماس داپ دۇتاردىن
داراڭلىغان داس ياخشى
مىننىتى بار زىياپەتتىن
قۇرۇق ئىچكەن ئاشمۇ ياخشى
باشقىلارنىڭ گۆھەرىدىن
ئىلكىڭدىكى تاشمۇ ياخشى
تەپكەك قېرى ئارغىماقتىن
خۇيى ياخشى ئارغىماق ياخشى
يورۇتمىغان چىرىغىڭدىن
ئاسماندىكى ئايمۇ ياخشى
ئەندىش بىلەن يېگەن ئاشتىن
غەمسىز ئىچكەن چاي ياخشى
چاچ ئال دېسە باش ئالغاندىن
توسۇۋالغان ھايمۇ ياخشى
تولغانغۇچە پۇشايماندىن
ئۆز-ئۆزىنى سورىغان ياخشى
قىل ئالغۇچە پېتىر مانتىدىن
سېخىيلارنى دورىغان ياخشى
نېمە-نېمىدىن قورقىدۇ؟
جاراھەت يود دىن قورقىدۇ
كۆزى ئاجىز يورۇقتىن قورقىدۇ
شوپۇر خوتتىن قورقىدۇ
ھېسابچى چوتتىن قورقىدۇ
چاشقان مۈشۈكتىن قورقىدۇ
پىل تۆشۈكتىن قورقىدۇ
ئەما گاستىن قورقىدۇ
يالغان راستىن قورقىدۇ،
ئېغىر ئىش غەيرەتتىن قورقىدۇ،
تۈلكە قاپقاندىن قورقىدۇ،
لايغەزەل چاققاندىن قورقىدۇ،
سوغۇر قىشتىن قورقىدۇ،
ھۇرۇن ئىشتىن قورقىدۇ،
سوغۇق ئوتۇندىن قورقىدۇ،
ئۆزى بوشاڭ خوتۇندىن قورقىدۇ،
كەكلىك تۇزاقتىن قورقىدۇ،
تەقۋادار دوزاختىن قورقىدۇ،
جىن باخشىدىن قورقىدۇ،
باخشى ياخشىدىن قورقىدۇ،
قامغاق بوراندىن قورقىدۇ،
يانغاق داۋاندىن قورقىدۇ،
پۇل تۈتقان يەپ قويۇشتىن قورقىدۇ،
ئوغرى دەپ قويۇشتىن قورقىدۇ،
زالىم ئالىمدىن قورقىدۇ،
بىلىملىك ئاداۋەتتىن قورقىدۇ،
كىلە كۆلدىن قورقىدۇ،
پاقا چۆلدىن قورقىدۇ،

دەپ مۇشۇنداق سۆز ئويۇنلىرىنى ئويناش ئارقىلىق چېچەك مەشرىپىدىكى مەشرەپ ئەھلىنىڭ مەشرەپ ئىنتىزامغا رىئايە قىلغان ھالدا خىلمۇخىل شەكىلدىكى ئويۇنلارغا تولۇق ۋە قىزغىن قاتنىشىشى ئاساس قىلىنىدۇ.

مەشرەپ سورۇنىنىڭ تېخىمۇ قىزغىن كەيپىياتقا كۆتۈرۈلۈشى ئۈچۈن ئەتەي بىر-بىرىنى خاتالاشتۇرۇپ، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلدۇرۇپ، مەشرەپ ئەھلىنىڭ پىكرىگە ئاساسەن جازاغا تارتىپ، ھەر خىل ئويۇن كۆرسىتىپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى خاتالاشقان كىشىگە ئارتىدۇ، شۇنداقلا سورۇندا مەشرەپ قائىدىلىرىگە يات ھەرقانداق ھەرىكەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىنى كىم بايقىسا ئۇنىڭغا جازا بېرىشنى تەلەپ قىلىش ھوقوقى بولىدۇ. مەسىلەن، «دەررە ئۇرۇش»، «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش»، «سامسا يېقىش»، «سۈرەتكە تارتىش»، «دەررىگە بېسىش» قاتارلىق قىزىق كومېدىيەلىك ھەم دىراماتىك تۈس ئالغان ئويۇنلارنى ئوينايدۇ، بۇ ئويۇنلار تولىمۇ قىزىق، تولىمۇ كۈلكىلىك بولۇپ، بەزى جازا ھەرىكەتلىرى قويۇق تەنتەربىيە تۈسىنى ئالغان بولىدۇ، مەشرەپ سورۇنىدا مەشرەپ ئىشتىراكچىلىرى ھوقۇقتا باراۋەر بولۇپ، يۇقىرىدىكى جازالارنىڭ بىرەرى بىلەن جازالاشقا توغرا كەلسە، ھېچكىم قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. «چېچەك» بايرىمىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر ھەمدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان، «چېچەكنامە»لەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش ــ زىمىستانىنى قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، يېڭى يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكىلىشىنى تىلەش، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۈيلەش، كىشىلەرنى ئىلىم-مەرىپەتكە ئۈندەش، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك

بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي مەزمۇنلار ئەكس ئېتىلىدۇ.

مەسىلەن، ئىسترا قىلدۇق نورۇزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،

كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بىز ئويۇننى باشلىدۇق،
شاتىۋادا تون كىيىپ، جۇۋا ـ تۇماقنى تاشلىدۇق،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ، نەغمە ـ ناۋانى باشلىدۇق،
ئات مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۈزى بۈگۈن.

كەلدى نورۇز يىل بېشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،
نورۇز دىبان كىلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۈركىنى،
گۈللەر قىسار قىز ـ ئوغۇل، ئەگرى قويار بۆركىنى،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر، ئاچۇر كۆڭۈل مۈلكىنى.
قايغۇ ـ مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۈزى بۈگۈن،

مەشرەپتە باشتىن ـ ئاخىر، كۈلكە ـ چاقچاقلار ئۈزۈلمەيدۇ، مەشرەپ ئاخىرلاشقاندا، كېيىنكى مەشرەپ كۈنى ئورنىنى بەلگىلىشىپ قايتىشىدۇ.

ئۆرۈك مەشرىپى ئويۇنى

ئۆرۈك مەشرىپى ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن تۇنجى ئۆرۈك پىشقىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان، ئەنئەنىۋى مەشرەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ بۇ مەشرەپتە تەبىئەتنى كۈيلەش، تەبىئەتنى سۆيۈش، گۈل ـ چېچەكلەرنىڭ مەنزىرىسىدىن ھوزۇر ئېلىش، يازنىڭ تۇنجى مېۋىسىگە ئېغىز تېگىپ ھوزۇر ـ ھالاۋەتنى كۆرۈش، يازلىق ئورمىغا سەپەرۋەر قىلىش ئالدىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر خىل ئالاھىدە مەنىگە ئىگە ئەھمىيەتلىك بىر خىل مەشرەپتۇر.

بۇ مەشرەپتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تائام مەدەنىيىتى، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئالاھىدىلىكى، ئۆرۈم ـ ئىناقلىق، ئەخلاق ـ پەزىلەت ۋە كىشىلىك تۇرمۇش ئالاھىدە گەۋدىلىك ئورۇن تۇتىدۇ، بۇ مەشرەپ يىلدا پەقەت بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا، بۇ مەشرەپكە بىر يىل تەييارلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بىرەر يۇرتتىكى كەڭرى بولغان ئۆرۈكلۈك باغ تەييار قىلىنىدۇ، شۇ يىلى ئەتىياز بۇ باغقا سورۇن شەكىل تۇسىدە گۈل ـ گىياھلار تېرىلىپ ياخشى پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرۈلىدۇ، كىشىلەر باغنىڭ پەرۋىشىنى ياخشى قىلىپ ئۆرۈكنى بولۇق ھالەتتە يېتىشتۈرىدۇ، ئۆرۈك پىشىپ تۆكۈلگەن چاغدا مەشرەپ كۈنى بەلگىلىنىدۇ، بۇ مەشرەپ يۇرت بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان بولغاچقا چوڭ ـ كىچىك ھەممەيلەن خەۋەر تاپىدۇ ھەمدە مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدىغان باغنىڭ پىشقان ئۆرۈكى، ئۆرۈك گۈلىسى، ئۆرۈك مېغىزىدىن ئېتىلگەن تېزىق، ئۆرۈك تولۇق غورىسى، ئالا بوغان ئۆرۈك، ئۆرۈك قېقى، ئۆرۈك مۇراببىسى، چۆلە سۈيى، ئۆرۈك مېغىز تالقىنى قاتارلىق مەشرەپنىڭ ئالاھىدە تائامى تەييار قىلىنىدۇ، مەشرەپ ئەھلى تولۇق يىغىلغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ، ئالدى بىلەن داستىخانغا يۇقىرىدا تەييارلانغان ئالاھىدە تائاملار رەت تەرتىپى بويىچە تىزىلىدۇ، مېھمانلار ئۆز تەرتىپى بويىچە داستىخاندا ئولتۇرۇپ ئالدى بىلەن ئۆرۈكلەرگە ئېغىز تېگىدۇ، بۇ جەرياندا ئالدىنقى بىر يىللىق مەشرەپ ئۆتكۈزۈلگەندىن بۇيانقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، ئاشلىق، پاختا، چارۋىچىلىق، باغ ـ ئورمانچىلىق، سەي ـ كۆكتات، كىرىم ئەھۋالى ھەققىدە توپلانغان تەجرىبىلەر تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. كىرىم ـ چىقىم خۇلاسە قىلىنىپ شۇ يۇرتنىڭ شۇ يىلدىكى پىلان تەسەۋۋۇرلىرى، كۆزلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋاللىرى ئەستايىدىل مۇھاكىمە قىلىنىدۇ، بېيىش ماھىرلىرى تەجرىبە تونۇشتۇرىدۇ، كەلگۈسى نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئۈستىدە قىزغىن پىكىر ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ، ھەمدە يازلىق ئورامنىڭ باشلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ھەممە كىشىنىڭ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ يازلىق ئاشلىقنى مول پېتى يىغىۋېلىپ خاتىرجەم بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ، مانا بۇ ئۆرۈك مەشرىپى باشلىنىش ئالدىدىكى بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك.

مەشرەپ سازەندىلەرنىڭ مول ھوسۇل ناخشىسىنى ئورۇنلىشى بىلەن باشلىنىدۇ، بۇنىڭغا ئۇلىنىپ مۇقام ئورۇنلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە چايچى يىگىتلەر چاي ئورنىغا يوغان بىر سېۋەتتە پىشقان ئۆرۈكلەرنى مېھمانلارغا تۇتىدۇ ۋە كېتىپ بېرىپ ئويۇن كۈلكە چىقىرىپ مەشرەپنى قىزىتىدۇ.

بۇنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ، ئۆرۈك تۇتقۇچى قىزچاقلار ئۆرۈك تۇتقاندا ئۆرۈكنى ئۆرۈك ئۇچكىسى بىلەن يەۋېلىپ «مەن ئۆرۈك يېمىدىم مەن ئۆرۈك يېمىدىم» دەپ قىزىقچىلىق قول ئىشارەتلىرىنى قىلىشىدۇ، نەغمىدىن كېيىن بۇ ئىككى قىزىقچىنى سورۇنغا تارتىپ ئېلىپ چىقىپ مەشرەپ قائىدىسى بويىچە بىر ـ بىرى بىلەن

قىزىقچىلىق قىلىشقا بۇيرۇلىدۇ، بىرسى قوپۇپ يەنە بىرسىگە قاراپ قول ئىشارىتى بىلەن سۆز تاشلاپ مۇنداق سۆز ئويۇنى باشلايدۇ:

قېرى قورۇققا يېقىن،
پالاكەت ئۇرۇققا يېقىن،
بەتنىيەت ئورىغا يېقىن،
كېسەلمەن دورىغا يېقىن،
قاراڭغۇ يورۇققا يېقىن،
قەلەندەر چورۇققا يېقىن،
ئەتكەن چاي كورىغا يېقىن،
كىگىز بورىغا يېقىن،
ئىس مورىغا يېقىن،
ئوغرى شورىغا يېقىن،
ناخشا داپقا يېقىن،
كۇسا كىشى بۇرۇتقا يېقىن،
موللام دۇرۇتقا يېقىن،
بارالڭ تالغا يېقىن،
كەمپىر چالغا يېقىن،
ئاچ قورساق نانغا يېقىن،
قېرى جانغا يېقىن،
توغرا سۆز تۆرگە يېقىن،
ھەسەتخور گۆرگە يېقىن،
ئۇستۇرا كاپقا يېقىن،
پارىخور ھاپقا يېقىن،
تېرىق تۇلۇمغا يېقىن،
يېتىم بۇلۇڭغا يېقىن،

دېگەندەك بىر قاتار قىزىقچىلىق ئويۇنلىرىنى كۆرسىتىپ مەشرەپنى قىزىتىدۇ، مەشرەپ شۇ تەرىقىسدە بىرنىڭ كەينىدىن بىرى ئۇلىشىپ داۋاملىشىدۇ، ھەر بىر كىشى ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ، مەشرەپ قائىدىسىنى بۇزغان، مەشرەپتە ئۆز مەيلىچە ئىش كۆرگەن، مەشرەپتە تېلېفون بېرىپ باشقىلار بىلەن پاراڭلاشقان كىشىلەر شۇ جايدىلا تېلېفون بىلەن سۆزلىشىش جازاسى بېرىلىدۇ، بۇ مۇنداق سورۇندا تېلېفون بەرگەن كىشىنىڭ بوينىغا سىم تارتىۇق دەپ ئۇن مېتىر ئەتراپىدىكى ئۇزۇن خالتا بوينىغا كىيىم ئىچىگە پەم بىلەن كىرگۈزۈلىدۇ، قولىغا تېلېفون تۇتقۇزۇلۇپ سۆزلىشىشكە بۇيرۇلۇپ تېلېفوندا سۆزلىشىش ۋاقتى بېرىلىدۇ، كىيىم ئىچىگە كىرگۈزۈلگەن خالتىنىڭ يەنە بىر

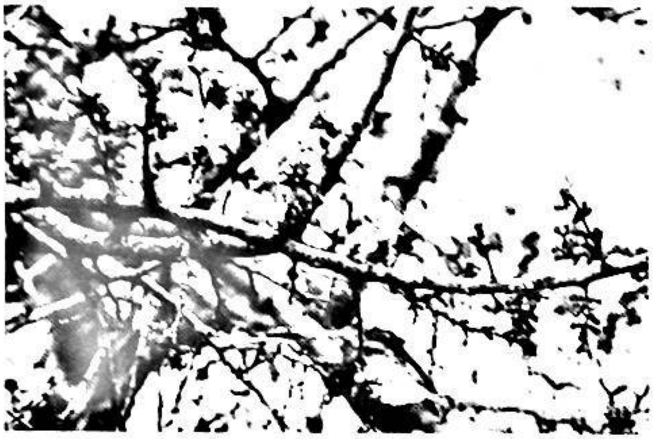

ئۇچى ئېگىز دەرەخ ئۇستىگە تارتىلىپ يۇقىرىقى ئۇچىدىن بىر چېلەك سۇ نوگاي بىلەن ئاستا قۇيۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خالتىدىن كەلگەن سۇ ئۇنىڭ ئىچىگە قۇيۇلىدۇ، ئولتۇرغان يېرى سۇ بىلەن لەيلەيدۇ. شەرت ئۇ ئورنىدىن تۇرماسلىق، كۆزىنى ئاچماسلىق تەلەپ قىلىنىدۇ، مەشرەپ جەريانىدا بۇنداق ئويۇنلاردىن نەچچىسى ئوينىلىدۇ، مەشرەپكە قاتناشقۇچىلار چوقۇم مەشرەپ قائىدىسى بويىچە ئويۇن كۆرسىتىشى جازالانغۇچىلار ئويۇن كۆرسىتىشنى رەت قىلسا چوقۇم بىر قېتىملىق مەشرەپ ئۇيۇشتۇرۇپ ھەققىنى ئوتتۇرىغا تاشلاپ ئەپۇ سورىشى لازىم.

مەشرەپ شۇ تەرىقىسدە داۋاملىشىپ ئۆرۈكلۈك باغ قىلغانلارنىڭ ھۆرمىتى تىللاردا داستان قىلىنىدۇ، باشقىلارنىمۇ باغ ئەھيا قىلىشقا ئۈندەيدۇ، مەشرەپ داۋامىدا مەشرەپ سورۇنى ئۇيۇشتۇرغان باغۋەنگە تون كىيدۈرۈلۈپ ئۇنىڭ ھۆرمىتى قىلىنىدۇ، مەشرەپنىڭ تۈگىشىگە ئەگىشىپ مەشرەپ تامىقىمۇ تەييار قىلىنىدۇ، مەشرەپنىڭ بۇ كۈندىكى تامىقى ئۆرۈك مەشرىپىنىڭ نامى بويىچە غورا سۇيۇقئېشى، غورا لەگمىنى، غورا سالغان پولو قاتارلىق تائاملار تەييار قىلىنىپ رەت تەرتىپى بويىچە ئېلىپ كېلىنىدۇ. باشتىن-ئاخىر ئۆرۈك بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بۇ مەشرەپ كىشىلەرنىڭ «بېغى بارنىڭ تېغى بار» دېگەن ئىدىيەنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، مەشرەپ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شۇ يىلدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن باغۋەنلەر تارتۇقلىنىدۇ، مەشرەپ ئاخىرىسدا چېلىشىش ئۇيۇشتۇرۇلۇپ ياش پالۋانلار ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ، شۇ قېتىملىق مەشرەپ بىلەن تەڭ يازلىق ئورام باشلىنىپ كېتىدۇ، بۇ مەشرەپ يىڭىشەھەر، يېڭىسار، ناھىيەلىرىدە بىر قەدەر ئومۇملاشقان.

باغ مەشرىپى ئويۇنى

باغ مەشرىپى ئويۇنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن بۇيان ئوينىلىپ كېلىۋاتقان قىزىقارلىق كۆڭۈل ئېچىش تۈرىدىكى، ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئالاھىدە بىر تۈرلۈك مەشرەپ ئويۇنى بولۇپ بۇ مەشرەپتە ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىناق ـ ئىتتىپاقلىقى، دوستانىلىقى، مېھماندوستلۇقى، باغ مەدەنىيىتى، چاي مەدەنىيىتى، چايخورلىقى، مەردۇ مەردانىلىقى ئالاھىدە ئىپادىلەنگەن.

باغ مەشرىپى ئاساسەن يېزا ـ بازارلاردىكى كەڭ باغلاردا ئوينىلىدىغان مەشرەپ بولۇپ ھەرقانداق ۋاقىتتا ئويناشقا بولىدۇ، مەشرەپ ئوينىغۇچىلار باشقا مەشرەپلەردەك قارىلىق تاشلاش ئۇسۇلى، چەك تاشلاش ئۇسۇلى، ياكى نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئويناش ئۇسۇلى بويىچە ئېلىپ بېرىلماستىن بەلكى شۇ يېزىدىكى بىرەر باغۋەن ياكى بىرەر مۆتىۋەر كىشى تەرىپىدىن ئۇشتۇمتۇتلا ئۇيۇشتۇرۇلىدىغان بىر خىل قىزىقچىلىق تىپىدىكى مەشرەپ بولۇپ باغ ئىگىلىرى ئۆزىنىڭ بېغىنىڭ نامىنى چىقىرىش ياكى باغ مېۋىسىنىڭ خېرىدارلىرىنى كۆپەيتىش، باغدىكى مېۋىلىرىنى باشقىلارغا كۆرسىتىش مەقسىتىدە مەلۇم پەيتنى يەنى باغدا مېۋىلەر تولۇق پىشقان پۇرسەتتە مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ. باغ مەشرىپى ئويۇنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن مەشرەپتە بولسا باغ ئىگىسى شۇ كۈندىكى باغنىڭ مېۋىسىدىن ھەقسىز تويغۇچە يېگۈزىدۇ. بىرەر قوي سويۇپ، پولو ئېتىپ چاي ۋە تاماق بىلەن ھەقسىز تەمىنلەيدۇ. سازەندە، قىزىقچى، ئۇسسۇلچىلارغا ئالدىن خەۋەر قىلىنىپ مەشرەپكە تەكلىپ قىلىنىدۇ، يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر مەشرەپتىن بىر كۈن بۇرۇن مەشرەپتىن خەۋەر تاپقۇزۇلىدۇ، مەلۇم بايلار ياكى يۇرت ئاقساقاللىرى ۋە مۆتىۋەر كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلسە، بۇ چاغدا باغنىڭ مېۋىسى ھەقسىز بولماستىن مەشرەپ ئۆتكۈزۈپ بەرگۈچى بىر كۈنلۈك باغ مېۋىسىگە ئازدۇر ـ كۆپتۇر ئاتىغىنىنى تۆلەيدۇ، بۇنىڭدىن باغۋەنمۇ ۋە باشقىلارمۇ خوشال بولىدۇ. باغ مەشرىپى ئويۇنى سەھەردە باشلىنىپ كەچكىچە داۋاملىشىدۇ. بۇ جەرياندا مەشرەپ ئەھلى قاراچاي، ناۋات چاي، زەپەر چاي، قىزىل چاي قىزىلگۈل چېيى، پەملچاي، چېچەك چاي، دورا چاي قاتارلىق 30 خىلدىن ئارتۇق چايغا ئېغىز تېگىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت ئۇيغۇرلارنىڭ چاي مەدەنىيىتىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىللە ھەر بىر تەمدىكى چاي ئىچىلگەندە بىر خىل قىزىقارلىق نومۇر كۆرسىتىلىپ، بۇ خىل ئۆزگىچە مەشرەپنىڭ ئالاھىدىلىكى نامايان قىلىنىدۇ.

بۇ مەشرەپتە مەشرەپ بېگى، پاششاپ، يىگىتبېشى، جازا ئىجرا قىلغۇچى، رىياسەتچى، مىرشاپ دېگەنلەر تەيىنلەنمەيدۇ، پەقەت باغۋەن ھەممىنى يۈرۈشتۈرۈپ كېتىدۇ، باغۋەن قىزىقچىلىق قىلىپ چاي تۇتۇش ئۇسۇلى بىلەن مەشرەپنى باشلايدۇ، مەشرەپ ئەھلىگە تۇنجى قېتىم ناۋات چاينى تۇتقاندا مەشرەپنى نەغمە بىلەن باشلىغۇسى بولسا چاينى ئەڭ ئاۋۋال نەغمىچىلەرگە تۇتۇش ئارقىلىق ئۇلارنى مەيدانغا تەكلىپ قىلىدۇ. چايچى يىگىت ھەر قېتىم چاي تۇتقاندا ئۆزى خالىغان كىشىگە چاي تۇتۇش ئارقىلىق ئۇلارنى مەيدانغا تەكلىپ قىلىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان كىشى مەيدانغا چۈشكىلى ئۇنىمىسا ياكى ئۇنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلسا چوقۇم كېيىنكى نۆۋەتلىك مەشرەپنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. بۇ مەشرەپتىمۇ باشقا مەشرەپلەرگە ئوخشاش جازا ئويۇنى ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەركىمنىڭ قانداق ماھارىتى بولسا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسىتىدۇ، مەشرەپكە قاتناشقۇچىلار ئۆزلۈكىدىن ياخشى بىر كوللېكتىپقا ئايلىنىدۇ. مەشرەپ جەريانىدا ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ، شۇ ئەتراپتىكى دوختۇرخانىلاردا يېتىپ قالغان كېسەللەرنى پۇل يىغىش قىلىپ يوقلايدۇ ياكى ئاجىز، يېتىم ـ يېسىرلاردىن ھال سوراش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ بىر خىل مېھىر ـ مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ. مەشرەپ جەريانىدا يولدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەرنى شۇ كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىچە ھەقسىز تاماق مېۋە، چاي بىلەن تەمىنلەيدۇ، بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن باغ مەشرەپ ئويۇنىنىڭ تەشۋىقاتىمۇ ياخشى ئېلىنىدۇ يەنە قاچان مەشرەپ بولىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات ئىگىلەيدۇ، ھازىر بۇ خىل مەشرەپ، ھەر قايسى يېزا ـ بازارلاردىكى پېنسىيەگە، دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم كادىرلارنىڭ ئوينايدىغان، ياخشى كۆڭۈل ئاچىدىغان سورۇنى بولۇپ قالدى، شۇڭا بۇ خىلدىكى ئەھمىيەتلىك مەشرەپلەرنى جانلاندۇرۇش ۋە قوغداش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر.

(ئاپتور: قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەلىك رادىيو ـ تېلېۋىزىيە ئىدارىسىدە)

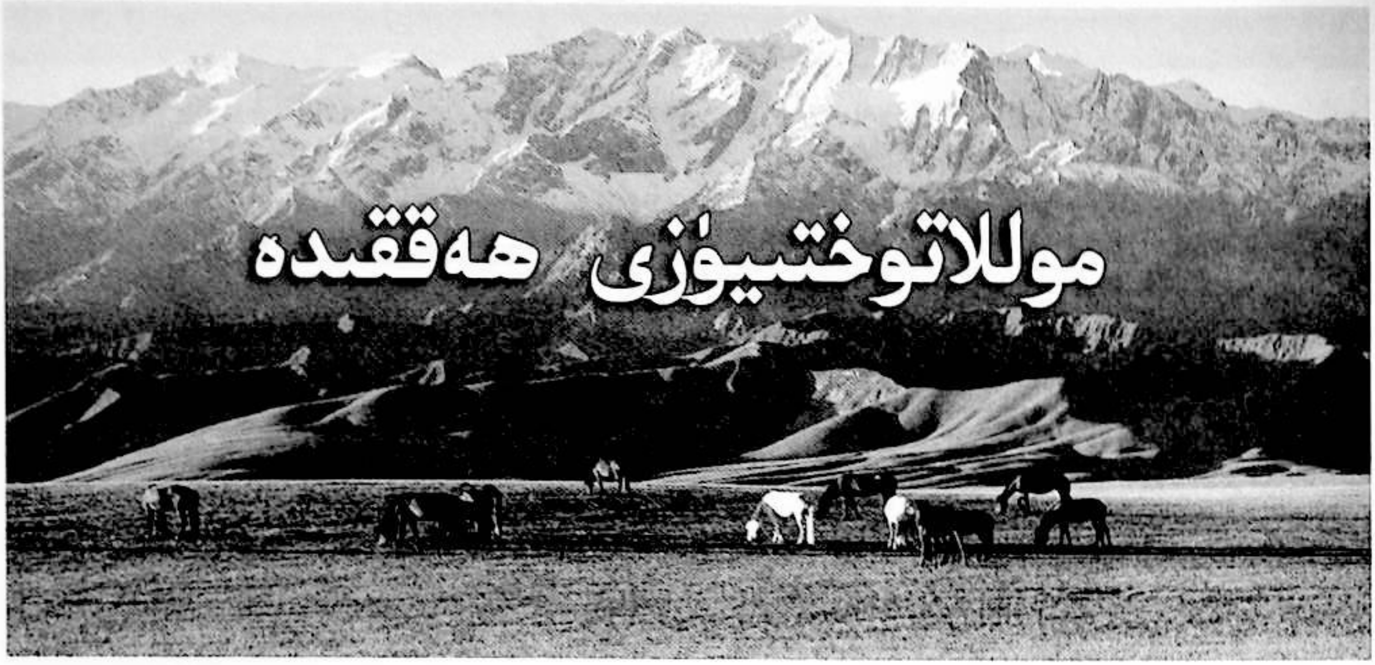

موللاتوختيۇزى ھەققىدە

جامالىدىن جالالىدىن

غۇلجا ناھىيەسىگە قاراشلىق موللاتوختيۇزى يېزىسى
ئىلى تەۋەسىدىكى «يۇز»لۇك نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىنە-
ۋاتقان گۈزەل سەھرالارنىڭ بىرى. مەزكۇر يېزا ھەققىدە
گەپ بولغاندا كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا ئىختىيارسىز ھالدا
بۇ يۇرتتا ياشاپ ئۆتكەن قوشاقچى، ناخشىچى كېلىدۇ.
ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا رايونىمىزدىكى خېلى كۆپلە-
گەن كوچا، مەھەللە، يۇرتلارنىڭ ناملىرى شۇ يەرلەردە
ياشاپ ئۆتكەن نامدار تارىخىي شەخسلەر، تۇرلۇك ھۈنەر-
كەسىپ ئاتالغۇلىرى، ھۈنەرۋەن ئۇستىلار، شۇ يۇرتنىڭ
بىنا بولۇشى، تەرەققىياتىغا ئالاھىدە تەسىرلەرنى كۆرسەت-
كەن مۆتىۋەر زاتلار، يادىكار خاراكتېرلىك ئىمارەت قاتار-
لىقلارنىڭ ناملار بىلەن سىمۋول خاراكتېرلىك ھالدا باغلى-
نىپ شۇ بويىچە ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، غۇلجا ناھىيە-
سىگە قاراشلىق قاش يېزىسىدىكى «قاش» دېگەن نامنىڭ
كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا «قاش» دېگەن نام ئافراسىياپ-
نىڭ قىزى «قاز مەلىكى»نىڭ ئىسمىدىن كەلگەن. تاقچى-
لار مەھەللىسى، ھېيتگاھ جامائەسى، تۇرپانلىقلار مەھەللى-
سى، مەشرەپباي كوچىسى، ھاخى بولۇس مەھەللىسى قا-
تارلىقلار بۇ ھەقتىكى مىساللىرىدۇر. تارىخىي خاسلىققا
ئىگە يەر ناملىرى قاتارىدا موللا توختيۇزىنىڭمۇ تارىخىي
ھەققىدە ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىش يەر-جاي ناملىرى
تەتقىقاتىدىكى ئېتىنكىلىق قىممەتكە ئىگە خەيرلىك ئىشلار-
نىڭ بىرى. لېكىن ھازىرغا قەدەر موللا توختيۇزى نامى-
نىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا يازما ماتېرىياللار يوق دې-
يەرلىك بولۇپ، بۇ ھەقتە ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا
توغرا كېلىدۇ. مەن بۇ ھەقتىكى بىر قىسىم ئىزدىنىشلەرنى
ئېلىپ بېرىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئېرىشكەن ماتېرىيالل-
رىمنى كۆپچىلىكنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇم.

موللا توختيۇزى نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

موللاتوختيۇزى يېزىسى جۇغراپىيەلىك ئورۇن جە-
ھەتتىن تاغ ئالدى تىنما تۇزلەڭلىككە جايلاشقان بولۇپ،
غەرب تەرىپى جېلىليۇزى بازىرى، شەرق تەرىپى چۇلۇقاي
يېزىسى، جەنۇبىي تەرىپى ئاق ئۆستەڭ، شىمالىي بىنەملىك
بىلەن چېگرالىنىدۇ. يەنى شەرقتىن غەربكە قارىتا خۇديار
يۇزىدىن چۇلۇقايغا قەدەر داۋاملاشقان بىر بۆلەك
ئاسفالت يول لىنىيەسى بويىدىكى خۇدياريۇزى، جېلىليۇ-
زى قاتارىدىكى «ئۈچ» يۇزلۇكنىڭ بىرى.

«مولتوختيۇزى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى
ھەققىدىكى قاراشلاردىن مەلۇم بولۇشچە موللاتوختى ئى-
سىملىك كىشى (بەزىلەر بۇ كىشى سىرتتىن كەلگەن دەيمۇ
قارايدۇ)نىڭ نامى بىلەن دەسلىپىدە «موللاتوختى مەھەللە-
سى» دەپ ئاتالغانىكەن. چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدىكى
1760-يىللاردىن باشلاپ، ئىلىدىكى ھەرقايسى يۇرتلارنى
يۇزلۇك تۈزۈمى بويىچە ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغاندىن
كېيىن موللاتوختى دېگەن كىشى بۇ يۇرتقا يۇز بېگى بولۇپ
سايلانغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەھەللە نامى ئۇنىڭ
ئىسمى بىلەن «موللاتوختيۇزى» دەپ ئاتالغانىكەن.

موللاتوختيۇزىدە ئولتۇرۇشلۇق ھاجى ئابدۇراخمان

تۇرسۇن (1930ـ يىلى تۇغۇلغان، ئايالى خانىم ھەدە قىزىلبۇلاقلىق ئابدۇل ئىمام دېگەن كىشىنىڭ قىزى) ئاكىنىڭ ئېيتىشىچە ئۇ موللاتوختىيۇزىدە ئۆزىدىن باشلاپ تۇرسۇن (1900ـ ، 1989)، ھاشىر (تەخمىنەن 1850ــ 1940، كۆچتۆگگۈر كىشى ئىكەن)، سادىر ھاجىم، چورۇق ھاجىم، كىچىك ھاجىم (ئەسلى ئىسمى شۇنداق قويۇلغانىكەن)، ئالتە ئەۋلاد ئاتا ـ بوۋىلىرى ياشاپ كەلگەن. دادىسى تۇرسۇننىڭ ئايالىنىڭ ئىسمى جاڭخان (1900ــ 1948) بولۇپ، جاڭخان ياش تۇگەپ كەتكەندىن كېيىن ئۇ مەريەم (1944 ــ 2012) ئىسىملىك ئايالنى نىكاھىغا ئالغان. تۇرسۇن دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىللە، تېڭىقچى ھەم دوختۇرلۇقتىن خەۋىرى بار كىشى بولغانلىقى ئۈچۈن يۇرت خەلقى ئۇنى «تۇرسۇن تېڭىقچى» دەپ ئاتىۋالغان.

شۇ دەۋرلەردە مەھەللىدىكى ئابدۇلباينىڭ ئۆيىنىڭ ئەتراپلىرىدا «جەمئىيەت باغ» دېگەن بىر باغ بولۇپ، بۇ باغنى قادىمكام (تەخمىنەن (1870ــ 1950) دېگەن كىشى (ئابدۇراخمان تۇرسۇن، ئەمەت قاتارلىق كىشلەرنى ئىشقا سېلىپ) ئۆكۈز ھارۋا بىلەن تاغدىن تاغ ئالمىسىنىڭ كۆچىتىنى ئەكىلىپ تىكىپ، ئۇلاش ئارقىلىق تۈرلۈك ئالمىلار بار باغقا ئايلاندۇرغان. مەھەللە كىشىلىرى بۇ باغقا ئىختىيارى كىرىپ سايىداپ، ئالمىلارنى يەپ، ھاردۇق ئېلىپ كىرىپ ـ چىقىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن «جەمئىيەت باغ» دەپ ئاتىلىپ قالغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئېلاخۇن «ئىبراھىم دېگەن كىشىنىڭ دادىسى) تۇرپانلىقنىڭ بېغى، ئىلى مۇھەممەدنىڭ بېغى قاتارلىق باغلار بولغان بولۇپ، بۇ باغلاردا ئارپا بىلەن تەڭ دېگۈدەك پىشىدىغان ئارپا ئالمىسى، موللاتوختىيۇزى ئالمىسى، تۇتسا قولغا قىزىلى چىقىدىغان مەشرەپ ئالمىسى قاتارلىق ئالمىلار بار كۆلەملەشكەن باغلار بەرپا قىلىنغان.

موللاتوختىيۇزىدىكى مەھەللىلەر

موللاتوختىيۇزىدىكى تارىخى بىر قەدەر ئۇزاق بولغان مەھەللىلەر موللاتوختىيۇزى مەھەللىسى، باراد مەھەللىسى ۋە ۋۇگۇڭدىن ئىبارەت بولۇپ، تۆۋەندە مەن بۇ مەھەللىلەر ھەققىدە ئاڭلىغانلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمەن.

1) موللاتوختى مەھەللىسى. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمدەك بۇ مەھەللە «موللاتوختى» دېگەن كىشى ئىسمىدىن كەلگەن ئىكەن، بۇ مەھەللىدە جەپەك موللام، پازىل تاھىر، ئىمىنجان قاتارلىق مۇئەللىملەر ئۆتكەن.

2) بارات مەھەللىسى. بۇ نام بارات دېگەن كىشى ئىسمىدىن كەلگەن بولۇپ ئەينى ۋاقىتلاردا بۇ مەھەللىگە بارات ئىسىملىك كىشى ئەللىكبېشى بولغان بولۇپ، بۇ «ئادەم بارات ئەللىكبېشى» دەپ ئاتالغان. بارات ئەللىكبېشى تەخمىنەن 1930 ـ يىللاردىن كېيىن ۋاپات بولغانىكەن.

بۇ مەھەللە تەۋەسىدە ئىلگىرى «قاتار تۈگمەن» نامىدا ئاتالغان بىر نەچچە تۈگمەنلەر بولۇپ، قاتار دېگۈدەك سېلىنغان بۇ تۈگمەنلەرنىڭ ئىگىلىرى پەمىل (رۇس مىللىتىدىن)، ھىمىتھاجى (شەھەرلىك نوغاي ئىكەن)، كېرىمباي دېگەن كىشلەر ئىكەن. قاتار تۈگمەنلەرنىڭ باش قىسمىدا جېلىلىيۇزى بەشكۆۋرۈكلۈك ئابدۇل دېگەن كىشىنىڭ تۈگمىنى بولغان. 1978ـ يىللىرى بۇ ئورۇنغا جىڭگۇڭشى نامىدا ئوتتۇرا مەكتەپ سېلىنىپ، بىر مەزگىل قاتار تۈگمەندىكى مەكتەپ دەپمۇ ئاتالغان، كېيىنكى يىللاردا بۇ مەكتەپ ناھىيەلىك 1ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە قوشۇۋېتىلگەن، 1980ـ يىللىرىدىن تارتىپ بارات مەھەللىسى بىر مەزگىل «ئۈرۈقچىلىق» نامىدىمۇ ئاتالغان.

3. ۋۇگۇڭ، ۋۇگۇڭ جۇغراپىيەلىك ئورۇن جەھەتتىن قىزىل بۇلاق، قازانچى، جېلىلىيۇزى، موللاتوختىيۇزى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن چېگراداش بولۇپ، بۇ نامنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە بۇ ئورۇن ھەققىدىمۇ ئوخشىمىغان ھەر خىل قاراشلارنى ئاڭلىدىم، ئىزدىنىپ كۆرۈشۈمچە ۋۇگۇڭ ھەققىدىكى نامغا مۇنداق تۆت خىل نۇقتىدىن ئىزاھات بېرىلگەن.

1. موللاتوختىيۇزىنىڭ مەكتەپ تارىخى ھەققىدە يېزىلغان ماتېرىيالدا ۋۇگۇڭنىڭ ئەسلي ئاتىلىشى «五工» بولۇپ، ئوقۇشۇمچە ئۇنىڭ مەنىسى «بەش خىل ئىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن 1778ـ يىلى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يېشىل تۇغلۇقلار قوشۇنى بۇ يەرگە كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلغاندىن كېيىن بۇ ئورۇننى «武功» دەپ ئاتىغان. بۇ نامنىڭ مەنىسى جانبازلىق، ئەلەم ماھارىتى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىكەن، يۇقىرىقى ماتېرىيالدا يەنە 1937ـ يىلى يۇقىرىقى ۋۇگۇڭ كەنتىدە ئىككى سىنىپ ئېچىلغان دېيىلگەن.

2. بەزىلەر «ۋۇگۇڭ» دېگەن نام ئىچكىرى ئۆلكىدىكى بىر ئورۇننىڭ نامى بولۇپ، شۇ يەردىن كەلگەنلەر ئۆز يۇرتىنىڭ نامى بىلەن «ۋۇگۇڭ» دەپ ئاتىغان دەيدۇ.

3. يەنە بىر قاراشلاردا ئېيتىلىشىچە، بۇرۇنقى زامانلاردا

2017 . 2

ۋۇگۇڭدا يەرلىك كىشىلەر ۋە سىرت جايلاردىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر مانجۇ بايلىرىنىڭ قول ئاستىدا گۆلۈك ھېسابى بىلەن ئاي، پەسىل، يىللىق بىرلىك قىلغان ھالدا مال-چارۋىلىرىنى باقىدىكەن، يەرلىرىگە يىللىقچى بولۇپ ئىشلەيدىكەن. دېھقانچىلىق قىلىش ئۈچۈن غوجىدارلىرىدىن ئۆرۈق، قوش قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئۆتنە ئېلىش ھېسابىغا چىققان ھوسۇلغا تەڭ ئورتاق بولۇش دېگەندەك شەرتلەر ئاساسىدا تېرىقچىلىق قىلىدىكەن. ئاشلىق ئوخشىمىغان يىللىرى تېرىقچىلار قەرزدار بولۇپمۇ قالىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئىش نامىنى بىلدۈرىدىغان گۆلۈك نامى بىلەن ئاتالغانىكەن.

4. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر ۋۇگۇلۈك دېگەن بۇ نامنى ئىلى تەۋەسىدىكى سەنگۈك (قورغاس ناھىيەسىدە)، خالىڭ گۆلۈك (ھازىرقى ئۈچئون خۇيزۇ يېزىسىغا تەۋە كەنت) قاتارلىق ئورۇن ناملىرى بىلەن باغلىنىشلىق دەپ قارايدىكەن، (بۇ ھەقتە يەنىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىش ۋە دەلىللەشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ).

مەمۇرىي تەۋەلىك جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللىرى رايونلار تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلغاندا موللاتوختىيۇزى غۇلجا ناھىيەسىگە قاراشلىق 3-رايون نامىدىكى تۇرپانيۈزىگە تەۋە بولغان. خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندا يەنىلا تۇرپانيۈزى گۇڭشېسىغا تەۋە بىر دادۈي ھېسابلانغان، 1968-يىلى جېلىيۈزى بازارلىق گۇڭشى قۇرۇلغاندا مەزكۇر گۇڭشېغا تەۋە بولغان شياۋدۈي (كىچىك گورۇپپا) تەسىس قىلىنغان دەۋرلەردە موللاتوختىيۇزى دادۈي (كەنت) يەتتە شياۋدۈيگە بۆلۈنگەن.

ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1-شياۋدۈي، بارات مەھەللىسى

2-شياۋدۈي، موللاتوختى مەھەللىسى (ھەمراھ شاڭيو، قوشنا شاڭيو، شاھىر شاڭيو دېگەن كىشىلەر ئۆتكەن)

3-شياۋدۈي، بۇرۇن تىيىپ شاڭيونىڭ مەھەللىسى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. بۇ مەھەللىدە بۇرۇن ئارا ئۆستەڭلىك تۇرسۇن قارىم ئىمام بولغان ئىبراھىم مەزىن ئىسىملىك ئۇستا دۇتارچى، داپچى كىشى ئۆتكەن بولۇپ كېيىن ئۇ بۇ مەھەللىدىكى چوڭ مەسچىتكە مۇئەززىن بولۇپ ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ مەسچىتكە ھەمراھ ۋە ئارا ئۆستەڭلىك بىلىملىك زات تۇرسۇن قارىم ئارا ئۆستەڭلىك تۇرغان سوپۇمنىڭ ئاكىسى) ئۇزاق يىل ئىمام بولغانىكەن.

4-شياۋدۈي، توختى ئىمام (مۇئەززىنمۇ بولغانىكەن) مەھەللىسى دەپ ئاتالغان بولۇپ ساماخۇن، ھېۋۇللام، كېۋىر، لېۋىر قاتارلىق ئالتە ئۆيلۈك كىشىلەر يەكەن تەرەپلەردىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن «ئالتە ئۆي» دەپمۇ ئاتالغانىكەن. ئېيتىلىشچە ئالتە ئۆي بۇرۇنىسىدا بەش دۆڭ دەپمۇ ئاتالغانىكەن. ئاڭلىشىمچە لېۋىر دېگەن كىشى ئالمائاتا بولۇس بولغان بولۇپ 1934-يىللىرى بۇ مەھەللىگە ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن ئەللىكبېشى بولغان. دادىسى تاھىر دېگەن كىشى يەتتەسۇ تەۋەسىدە قازى بولغان بولۇپ، «تاھىر قازى» نامىدا ئاتىلىپ ئۆتكەنىكەن.

5-، 6-شياۋدۈيلەردە بۇرۇن ئاساسەن ئاھالە يوق بولۇپ ئابدۇلباي دالىم قېيىنئىنىسى غېنى باتۇر دېگەن كىشى بىلەن بىللە يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغانىكەن، كېيىن تۇڭگان مەھەللىسى دەپ ئاتالغان. بارات مەھەللە ئىككى شياۋدۈيگە بۆلۈنگەن.

يەنى يۇقىرىقى ۋۇگۇلۈك تۆت شياۋدۈيدىن تۆۋەنكى ۋۇگۇلۈك تۆت شياۋدۈيدىن تەركىب تاپقان، بارات مەھەللە ئىككى شياۋدۈيدىن تەركىب تاپقان. 1984-يىلى يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ قارارى بىلەن موللا توختىيۇزى يېزىسى نامىدا ئايرىم يېزا بولۇپ قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئىلگىرىكى تۆت دادۈينىڭ نامى كەنت نامى بىلەن ئاتىلىپ كېلىنمەكتە.

دېمەك، ئۆزىگە خاس مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن، ئۆتمۈش زامانلاردىكى قالاق، تەرەققىي قىلمىغان موللاتوختىيۇزى يېزىسى دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ يېقىنقى دەۋرلەردىكى تەرەققىياتلار داۋامىدا ئەمىن ئۆي قۇرۇلۇشى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى داۋاملىق ئىلگىرى سۈرۈش، مۇقىملىق، ئەبەدىي ئەمىنلىك قاتارلىق مۇھىم، چوڭ يۈزلىنىشلەرنى نىشان قىلغان ھالدا زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىللە، ھاللىق سەۋىيەگە يېتىش ئۈچۈن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە.

پايدىلانمىلار:

1. غۇلجا ناھىيە تەزكىرىسى 2007-يىلى نەشرى.

2. «غۇلجا شەھەر قوشاقلىرى».

(غۇلجا شەھەرلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىشخانىسى باستۇرغان)

(ئاپتور: غۇلجا ناھىيە تۇرپانيۈزى ئوتتۇرا مەكتەپتە)

زاغرا نان توغرىسىدا

مۇھەممەدجان تىلىۋالدى

ئەقىل - پاراسەتلىك، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش پائالىيىتى جەريانىدا ئۆزىنىڭ مۇستەقىل يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۆزگىچە غىزالارنى ئىجاد قىلغان. ئوخشىمىغان شارائىت، كىلىمات ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرى بويىچە ئۆزىگە خاس ئوزۇقلۇق ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرۈپ ھەممە بۇ ئوزۇقلۇقلارنى تۈرلەرگە، تەبىئەتكە ۋە مەلۇم شەكىلگە ئايرىپ، ئۆزلىرى ياقتۇرغان، خىل كەلگەنى بويىچە ئىستېمال قىلغان، شۇنداقلا ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق جاينىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى، ھاۋا كىلىماتى، تۇرمۇش ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيىتىگە ئاساسەن ئۆزگىچە ئوزۇقلىنىش مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تەبىئىي مىزاجى، ساقلىق ساقلاش، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش، كېسەللىكلەرنى داۋالاش قاتارلىقلارغا خىزمەت قىلدۇرۇپ كەلگەن، زاغرا نان دەل ئەنە شۇنداق ئېسىل يېمەك - ئىچمەكلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر.

زاغرا ناننىڭ تارىخى

نان — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ تولىمۇ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ كەلدى ۋە ئالاھىدە ئورۇننى تۇتۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل ھاياتى ۋە مەدەنىيەت تارىخىنىڭ جانلىق شاھىدى سۈپىتىدە ئىزچىل ھالدا خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش مەدەنىيىتىدىن ئايرىلىپ باقمىدى، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن تارتىپلا نان ئىستېمال قىلغان، ناننى ئەزىزلىگەن، قەدىرلىگەن ۋە ناننى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرىدىن بىرى قىلغان. ھازىر قولىمىزدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى ئۇزاق قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، ھەر خىل نانلارنى ئىستېمال قىلغانلىقى توغرىسىدا ناھايىتى كۆپ ماتېرىياللار بولسىمۇ،

ئەمما خەلقىمىزنىڭ قاچاندىن باشلاپ زاغرا نان ئىستېمال
قىلىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات، ئۇچۇر يوق،
بۇ تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئەھۋالدۇر.

بىز «ئۇيغۇر مەدەنىيەت ـ سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ما-
قالىلەر» ناملىق كىتابتىكى: «ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغۇق
بولىدىغان قىش پەسلىدە لازىم بولىدىغان يەم ـ خەشەك
زاپىسىنى تەييارلىماي تۇرۇپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇر-
مۇشىنى كەچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا بۇ
يەردە ئوت ـ چۆپ يېتىشتۈرۈش ۋە ئاشلىق تېرىش
زۆرۈر شەرت بولۇپ قالدى... ئاشلىق دەسلەپتە ئۆي
ھايۋانلىرىنىڭ يېمى تەرىقىسىدە تېرىلدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا
ئىنسانلارنىڭمۇ يېمەكلىكى بولۇپ قالدى» دېگەن باياناتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، خەلقىمىز ئاق قوناق تېرىقچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان دەۋرلەردىن باشلاپلا زاغرا نان
ئىستېمال قىلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلايمىز. ئاق
قوناقنىڭ ئېلىمىزدە ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزاق ھېسابلىنىدۇ، ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك
تەكشۈرۈش ۋە قېزىشتىن قارىغاندا، ئاق قوناق ئاساسەن
قارا شەھەر تەۋەسىدىن تېپىلغان. مەسىلەن، قارا شەھەر نا-
ھىيەسى تەۋەسىدىكى دەۋرى ئەڭ بالدۇر بولغاندا خەن
دەۋرىگە بارىدىغان ساردۆڭ قەدىمكى شەھىرى خارابىسى-
دىكى گەمىدىن ۋە تاڭ دەۋرىگە تەۋە خارابە ـــ تاگۇالڭ
قەدىمكى شەھىرى خارابىسىدىن ئاق قوناق دانلىرى تېپىل-
غان، بۇ يەردىن قەدىمكى ئاق قوناق دانلىرىنىڭ بايقىلى-
شى، قەدىمكى ئاھالىلەرنىڭ ئاق قوناقنىڭ خۇسۇسىيىتىنى
بىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان زاغرا نان
مەدەنىيىتى يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تەرك-
ىبي قىسمى بولۇپ، ئۇنى يەنىمۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىشقا
توغرا كېلىدۇ.

زاغرا نان ئىستېمالى ۋە زاغرا ناننىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى

زاغرا نان يېزىلاردا دېھقانلار دائىم ئىستېمال قىلىدى-
غان، تەييارلاش ئاسان، ئۆزى سىڭىشلىك، ئادەم بەدىنىگە
پايدىلىق تەرەپلىرى كۆپ بولغان مىللىي ئەنئەنىۋى تائام-
لارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز ئەتىگەندە ۋە
چۈشتە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن، لېكىن يېقىنقى يىللاردىن
بۇيان، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئۆزلۈك-
سىز يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ زاغرا ناننى ئىستېمال قىلىش
ئازىيىپ، ئالىي دەرىجىلىك ئۇندا تەييارلانغان تائاملارنى
ۋە مايلىق ھەر خىل قورۇما ـ سەيلەرنى ئىستېمال قىلىش
كۆپىيىپ قالغانىدى. بۇ خىل تائاملار يۇقىرى قان بېسىم،
قان قويۇلۇپ كېتىش، زىيادە سېمىزلىك، يۈرەك كېسەللى-
كى، قاندا ماي ماددىسى ئېشىپ كېتىش، جىگەرنى ماي
قاپلاش، دىيابېت قاتارلىق كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلغاچقا،
شەھەرلەردە يېمەك ـ ئىچمەك قاتارىدىن ئايرىلىپ، يېتىم-
سىرىغان قوناق ئۇنىدا تەييارلىغان زاغرا ناننى كىشلەر
ھازىر يەنە قايتىدىن ئالاھىدە دورىلىق سۈپىتىدە ئىستې-
مال قىلىشقا باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن زاغرا ناننىڭ ئىقتىسا-
دىي قىممىتىمۇ ئاشتى.

زاغرا ناننىڭ تۈرلىرى

زاغرا نان ـــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىق، يېمەك-
لىكلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتى-
نىڭ تولىمۇ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ كەلدى. جەمئىيەتنىڭ
تەرەققىياتى، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگى-
شىپ، ئاھالىلەرنىڭ زاغرا نانغا بولغان ئېھتىياجىغا ئاسا-
سەن، ناۋايلار زاغرا ناننى بۈگۈنكى كىشلەر تېخىمۇ ياق-
تۇرۇپ ئىستېمال قىلىدىغان، يېيىشلىك، سىڭىشلىك،
كۆركەم، مەززىلىك ھالەتكە كەلتۈرۈپ ئىستېمالنى جانلان-
دۇردى.

خەلقىمىز ھازىر ئىستېمال قىلىۋاتقان زاغرا نان ئاق
قوناق زاغرىسى ۋە كۆممىقوناق زاغرىسىدىن ئىبارەت
بولۇپ، بۇلارنىڭ تۈرى 20 خىلدىن كۆپ، پىشۇرۇش
ھۈنەر ـ سەنئىتى ئۆزگىچە، ئوزۇقلۇق قىممىتىمۇ ئىنتايىن
يۇقىرى بولۇپ، تۆۋەندە زاغرا نانلارنىڭ ئاساسلىق تۈر-
لىرىدىن بىر قانچە خىلىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

1. پىياز سالغان زاغرا نان

قوناق ئۇنىغا چانالغان پىيازنى سېلىپ، ئۈستىگە چۈ-
چۈتۈلگەن ئۆسۈملۈك مېيى قۇيۇپ مۇجۇپ، دەستىلەپ
يۇغۇرۇپ، بىر ھازا چۈمكەپ قويۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن
كېيىن مەلۇم مىقداردا توغرالغان پىيازنى خېمىرغا ئارىلاش-
تۇرۇپ، قىزىغان تونۇرنىڭ چوغىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ، تۈز
سېپىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. ئاندىن زۇۋۇلا
ئۈزۈپ، ئىككى ئالقان ئارىلىقىدا يۇملاقلاپ، ئۇندا قو-
غۇنلاپ ئاندىن تونۇرغا يېقىلىدۇ. نان تونۇرغا يېقىلىپ
بولغاندىن كېيىن رېپىدە بىلەن ناننىڭ ئوتتۇرىسى بېسىلىپ

كىندىك چىقىرىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاغزى تۇۋاق بىلەن يېپىلىپ، 20 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. ئاندىن تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ ئوت يالقۇنجىلىتىپ، ناننىڭ يۈزى سارغايتىلىدۇ، نان تولۇق قىزىرىپ پىشقاندىن كېيىن قومۇرۇلىدۇ.

2. كاۋا توغرىغان زاغرا نان

كاۋا توغرىغان زاغرا نان ئادەتتە كۈز ۋە قىشتا يېقىلىدۇ. چالا پىشقان ئەنجان كاۋىسىنى پارچىلاپ تازىلاپ، ئېتى قوناق چوڭلۇقىدا توغرىلىدۇ. قوناق ئۇنىغا تۇز قويۇلۇپ، خېمىرنى سوغۇق سۇدا يۇغۇرۇپ، بولدۇرۇپ تىندۇرۇلىدۇ. ئاندىن خېمىرنىڭ ئۈستىگە توغرالغان كاۋىنى تۆكۈپ، ئوبدان يۇغۇرۇپ ئارىلاشتۇرۇپ زۇۋالا قىلىنىدۇ. قىزىغان تونۇرنىڭ چوغىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ، تۇز سېپىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ، ئاندىن ئۈزۈلگەن زۇۋۇلنى ئىككى ئالقان ئارىلىقىدا يۇمىلاقلاپ، تونۇرغا رېپىدىدە يېقىپ، رېپىدە بىلەن ناننىڭ ئوتتۇرىسى بېسىلىپ كىندىك چىقىرىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاغزى تۇۋاق بىلەن يېپىلىپ، 25 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. ئاندىن تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ، دۆۋىلەگىلىك چوغ يېيىتىلىپ، ناننىڭ يۈزى قىزارتىپ پىشۇرۇلىدۇ.

3. قىيمىلىق زاغرا نان

مۇۋاپىق گۆشنى ئۇششاق توغراپ، پىيازنى ئۇششاق چاناپ، گۆش بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، ئۈستىگە تۇز، زىرە، قارىمۇچ سېلىپ مۇجۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قىيما تەييارلىنىدۇ. ئاندىن قوناق ئۇنىغا تۇز قويۇلۇپ، قىزىق سۇدا خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. قىزىغان تونۇرنىڭ چوغىنى ئوتتۇرىغا يىغىپ، تۇز سېپىپ تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. ئاندىن زۇۋۇلا ئۈزۈپ، ئىككى ئالقان ئارىلىقىدا شاپىلاقلاپ يۇمىلاق زۇۋالا قىلىنىدۇ. زۇۋۇلىنىڭ ئۈستىدىن ئىككى بارماقتا تېشىپ كامار قىلىنىدۇ. چۆرگىلىتىپ بىر چاڭگال قىيما پاتقۇدەك يوغىنىتىپ، قىيمىنى سېلىپ، خېمىرنى يەنە ئاستا چۆرگىلىتىپ، كامارنىڭ ئاغزىنى كىچىكلىتىپ، بۇغداي ئۇنىدا قوغۇنلاپ، چۆرىسىنى ئىككى سانتىمېتىر، ئوتتۇرىسى تۆت سانتىمېتىر قېلىنلىقتا نان ياساپ، ئۇلىغا تۇز تۆكۈرۈپ، رېپىدە بىلەن تونۇرغا يېقىلىدۇ. رېپىدە بىلەن ناننىڭ ئوتتۇرىسى بېسىلىپ كىندىك چىقىرىپ، 40 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ، ئاندىن تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ، دۆۋىلەگىلىك چوغ يېيىتىلىپ، ناننىڭ يۈزى قىزدىرىپ پىشقاندا قومۇرۇلىدۇ.

4. چىگىرتەك سالغان زاغرا نان

قويىنىڭ قۇيرۇق مېيىنى كۆيدۈرۈپ چىققان چىگىرتەك ئۇششاق توغرىلىدۇ. قوناق ئۇنىغا تۇز سېلىپ، مۇۋاپىق قىزىق سۇ قۇيۇلىدۇ، ئاندىن چىگىرتەكنى ئارىلاشتۇرۇپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ. تونۇرغا ئوت يېقىپ قىزىغاندىن كېيىن تۇز سېپىپ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. خېمىرنى زۇۋۇلا قىلىپ، ئاندىن ئۈزۈلگەن زۇۋۇلنى ئىككى ئالقان ئارىلىقىدا يۇمىلاقلاپ، تونۇرغا رېپىدىدە يېقىپ، رېپىدە بىلەن ناننىڭ ئوتتۇرىسى بېسىلىپ كىندىك چىقىرىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئاغزى تۇۋاق بىلەن يېپىلىپ، 20 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. ئاندىن تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ، چوغنى يېيىتىپ، ناننىڭ يۈزى قىزارتىپ پىشۇرۇلىدۇ.

5. كۆك سالغان زاغرا نان

ئالدى بىلەن كۆك ئادالاپ پاكىز يۇيۇلۇپ چانىلىدۇ. قوناق ئۇنىغا تۇز قويۇپ، قىزىق سۇدا خېمىر يۇغۇرۇپ تىندۇرۇلىدۇ. خېمىر بولغاندىن كېيىن، كۆكنى سېلىپ مۇجۇپ ئارىلاشتۇرۇپ، زۇۋۇلا ئۈزۈلۈپ، ئىككى قولنىڭ ئارىلىقىدا پوكۇلدىتىپ شاپىلاقلاپ يۇمىلاقلىنىدۇ. تونۇرغا ئوت يېقىپ قىزىغاندىن كېيىن تۇز سېپىپ، تونۇرنىڭ ھاۋاسى تەڭشىلىدۇ. يۇمىلاقلانغان خېمىرنى تونۇرغا رېپىدىدە يېقىپ، رېپىدە بىلەن ناننىڭ ئوتتۇرىسى بېسىلىپ كىندىك چىقىرىلىدۇ، تونۇرنىڭ ئاغزى تۇۋاق بىلەن يېپىلىپ، 20 مىنۇت ئەتراپىدا دۇملىنىدۇ. ئاندىن تونۇرنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ، چوغنى يېيىتىپ، ناننىڭ يۈزى قىزارغۇچە پىشۇرۇپ، ئاندىن تونۇردىن قومۇرۇلىدۇ.

6. سۈتلۈك زاغرا نان

ئاق قوناق ئۇنىنى 70%، بۇغداي ئۇنىنى 30% نىسبەتتە ئېلىپ، قوناق ئۇنىنى ئازراق تۇز سېلىنغان قايناق سۇدا يۇغۇرۇپ قويۇپ، بۇغداي ئۇنىنى خېمىرتۇرۇچ سېلىپ، تۇز سېلىنغان ئىلمان سۇغا سۈت قوشۇپ (ئازراق ماي قوشسا تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ) يۇغۇرۇۋېلىپ، قوناق ئۇنى خېمىرى بىلەن قوشۇپ ئوبدان ئىشلەپ تىندۇرۇلىدۇ. خېمىر تولۇق كۆپكەندە زۇۋۇلا ئۈزۈپ، يەنە سەل بېسىپ تىندۇرۇلىدۇ. تونۇرنىڭ ھاۋاسىنى قىزىقراق تەڭشەپ، زاغرا نان ياققاندەك يېقىپ، سىڭدۇرۇپ ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ، قاقلاپ پىشۇرۇپ قومۇرۇلىدۇ.

زاغرا نانغا مۇناسىۋەتلىك ماقال - تەمسىل، چۆچەك ۋە قوشاقلار

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماقال - تەمسىل، چۆچەك،

قوشاقلىرىدا زاغرا نان ھەققىدىكى تەپسىلاتلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا «زاغرانىڭنى يەپ ناغرانىڭنى چال»، «زاغرا نان زەردىنى قايىنتار، بىر كۈن بولمىسا كۆزنى ئويىنتار»، «ئاق ناننى ياراتمىساڭ، زاغرا ئىزدەپ يۈرىسەن»، «زاغرا نان قېتىقتا ياخشى، قېرى كالا پېتىقتا ياخشى» دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر بار بولۇپ، بۇ ماقال - تەمسىللەردە زاغرا نان باش تېما قىلىنىپ، كىشىلەرگە ئېرىشكەن كۈنگە، تۇرمۇش، ھال - ئوقەتكە شۈكۈر - قانائەت قىلىپ، ئارتۇقچە ھەۋەسكە بېرىلمەي، ھاياتنى داۋاملاشتۇرۇش كېرەكلىكى؛ تىرىكچىلىكتە ئىنساننىڭ ئاشلىقسىز ياشىيالمايدىغانلىقى، شۇڭا غىزا - تاماقنى ئىلغىماسلىق كېرەكلىكى؛ ئاش - تاماق يېگەندە ئۆز ئالاھىدىلىكى بويىچە بىر - بىرىگە ماسلاشتۇرۇپ يېيىش لازىملىقى؛ بېشىدىن ئىسسىق - سوغۇق جىق ئۆتكەن پېشقەدەملەر تەجرىبىلىك بولغاچقا، دۇچ كەلگەن مۇشكۈل ئەھۋالغا يەنە بەرداشلىق بېرەلەيدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا زاغرا نانغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر چۆچەك كەڭ تارقالغان:

بۇرۇنقى زاماندا، زامان زورنىڭ ئىكەن، تاماشا كورنىڭ ئىكەن. يەتتە تاغنىڭ كەينىدە شۇنداق بىر يۇرت بولغانىكەن، ئاشۇ يۇرتنىڭ پادىشاھى زالىم بولۇپ، ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇمارى تۇتۇپ قالسا، ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە نۆكەرلىرىنى كەينىگە سېلىپ كوچا - كويلارنى ئايلىنىدىكەن. ئەگەر ئۇنىڭغا يولۇققان پۇقرالارنىڭ بىرەرسى قىلدىن قىيىق كەتكۈزۈپ قويسا ياكى مىجەزىگە ئازراقلا ياقماي قالسا، ئۇنى شۇ زامانلا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىكەن، شۇڭا بۇ يۇرتتا سەھرادىكى كىشىلەر شەھەرگە كىرىشتىن، شەھەردىكى كىشىلەر كوچا - كويلارغا چىقىپ ئەركىن يۈرۈشتىن، بولۇپمۇ پادىشاھ كوچا - كويلارغا چىققان كۈندە پادىشاھنىڭ كۆزىگە چېلىقىپ قېلىشتىن ھەزەر ئەيلەيدىكەن.

بىر كۈنى شۇ يۇرتنىڭ يىراق بىر يېزىسىدا ياشايدىغان بىر دېھقان شەھەرگە كىرىپ قاپتۇ. بۇ ئۇنىڭ شەھەرگە تۇنجى قېتىم كىرىشى ئىكەن ھەم ئۇنىڭ پادىشاھنىڭ ئادەم ئۆلتۈرۈش خۇمارى تۇتۇپ قالسا، ئۇچرىغان ئادەمنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدىغان ئىشىدىن خەۋىرىمۇ يوق ئىكەن. ئۇنىڭغا شەھەردىكى ھەممىلا نەرسە يېڭىلىق كۆرۈنۈپ كوچا ئارىلاپ يۈرگىنىدە، بىر ھەيۋەتلىك ئادەم توپىغا يولۇقۇپ قاپتۇ، بۇ ساددا دېھقان بۇلارنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلمىگەچكە ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قاپتۇ.

بۇ ئەسلىي قان تۆكۈش خۇمارى تۇتقان زالىم پاددىشاھ باشچىلىقىدىكى بىر توپ كىشىلەر ئىكەن. ھېلىقى دېھقاننى كۆرگەن پادىشاھ دەرغەزەپ بولۇپ جاللاتلىرىغا:

— ماڭا سالام قىلمىغان بۇ ئەدەپسىز دەرھال جازا مەيدانىغا ئېلىپ بېرىلىپ، دارغا ئېسىلسۇن —! دەپ بۇيرۇپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئاغزىدىن بۇيرۇق چىقىپ بولغۇچە، جاللاتلار ھېلىقى بىچارە دېھقاننى تۇتۇپ، دارقىرىتىپ سۆرەپ جازا مەيدانىغا ئېلىپ مېڭىپتۇ. پادىشاھ دېھقاننىڭ دارغا ئېسىلىشىنى «تاماشا» قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە نۆكەرلىرى بىلەن بىللە يىراقتا قاراپ تۇرۇپتۇ. دېھقان دار ئالدىغا يېتىپ بارغىچە جاللاتلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىدىن ھەممىنى چۈشىنىپ بولۇپتۇ - دە، ئۆزىنى ئۆزى قۇتقۇزمىسا ناھەق ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلىپ، كۆڭلىگە بىر ئويىنى پۈكۈپتۇ.

دېھقان دار تۈۋىگە بارغۇچە ئۆز كۆڭلىگە پۈككەن ئوي بويىچە:

— ئىست ھۈنىرىم، ئىست ھۈنىرىم! ئۆزۈم ئۆلسەممۇ مەيلىتى، لېكىن ھۈنىرىممۇ بىللە ئۆلۈپ كېتىدىغان بولدى، — دەپ توختىماي يىغلاپتۇ.

جاللاتلار ھەيران بولۇپ:

شۇنچە «ئىست» دەپ كەتكۈدەك نېمە ھۈنىرىڭ بار ئىدى؟ — دەپ سوراپتۇ. دېھقان:

— پادىشاھ بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسە ئېيتىمەن، ئەگەر پادىشاھ ھۈنىرىمنى ئاڭلايدىغان بولسا، چوقۇم بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىدۇ، — دەپتۇ.

جاللاتلار دېھقاننىڭ ھۈنىرىنى شۇنچە بىلگۈلغۇسى كەلسىمۇ، بىراق دېھقان: «پادىشاھ بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسە ئېيتىمەن» دەپ زادىلا دېگىلى ئۇنىماپتۇ.

جاللاتلار ئەنە شۇنداق ئارىسالدى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا، دېھقاننىڭ تېخىچە دارغا ئېسىلمىغانلىقىدىن غەزەپلەنگەن پادىشاھ نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن بىر نۆكىرىنى ئەۋەتىپتۇ. نۆكەر قايتىپ كېلىپ پادىشاھقا:

— ئى ھۆرمەتلىك شاھىم، دېھقان «ئۆزۈم ئۆلسەممۇ مەيلىتى، بىراق ھۈنىرىممۇ بىللە ئۆلۈپ كېتىدىغان

بولدى، ئىسست ھۈنىرىم» دەپ يىغلاۋېتىپتۇ، — دەپتۇ.

پادىشاھ:

— ئۇنىڭ نېمە ھۈنىرى بار ئىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ. نۆكەر:

— ئۇ «پادىشاھ بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسە ھۈنىرىمنى ئېيتىپ بېرەتتىم» دەپ دېگىلى ئۇنىمايۋېتىپتۇ، — دەپتۇ.

پادىشاھ: «قىزىق، ئۆزىنىڭ جېنىدىنمۇ ئۇشۇق كۆرىدىغان قانداق ھۈنەردۇ بۇ؟» دەپ ئويلاپ، دېھقاننى قايتۇرۇپ كېلىشنى بۇيرۇپتۇ. جاللاتلار شۇ ھامان دېھقاننى پادىشاھنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەپتۇ.

پادىشاھ دېھقاندىن:

— نېمە ھۈنىرىڭ بار ئىدى؟ ئېيتە، — دەپ سوراپتۇ. دېھقان يەنە:

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە ئېيتىمەن، — دەپتۇ.

دېھقاننىڭ نېمە ھۈنىرى بارلىقىنى بىلىشكە تەقەززا بولغان پادىشاھ:

— بىر قوشۇق قېنىڭدىن كەچتىم، ئېيت —! دەپتۇ.

دېھقان:

— ئى ھۆرمەتلىك شاھىم، مېنىڭ قېتىقتا زاغرا نان چىلاپ يەيدىغان ھۈنىرىم بار ئىدى، — دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەتراپتا تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ. زالىم پادىشاھ يا غەزەپلىنىشنى، يا كۈلۈشنى ئۇقالماي قاپتۇ. شۇنداق قىلىپ دېھقان ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ، بۇ ئىش ئاشۇ زالىم پادىشاھنىڭ جاللاتلىرىنىڭ ئاغزىدىن يۇرتقا ھېكايەت بولۇپ تارىلىپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا: «قېتىقتا زاغرا نان چىلاپ يەيدىغان ھۈنىرى بار» دەيدىغان ھەزىل گەپ ئاشۇ دېھقاننىڭ كەچمىشىدىن قېلىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنىكەن.

قىسقىسى، زاغرا نان ھەققىدىكى ماقال - تەمسىل، چۆچەك، خەلق قوشاقلىرى، ئوبرازلىق سۆز - جۈملىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلىشىپ مۇكەممەل مەدەنىيەت چەمبىرىكىنى ھاسىل قىلغان ۋە خەلقىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت، ئۆرپ - ئادەت، تېبابەت، يېمەك - ئىچمەك، ئىستېتىك ئاڭ، مەدەنىيەت قاتلىمىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە زاغرا ناننىڭ بەدەننى ئاجىز، تەستە ھەزىم بولىدىغان تاماقلار ئېغىر كېلىدىغان كىشىلەرگە ئىستېمال قىلىشقا بۇيرۇلىدۇ. جىگەرنى ماي قاپلاش، قاندىكى ماينى ئېرىتىپ بەدەندىن سۈرۈپ چىقىرىش مەقسىتىدە بىمارنىڭ كۈندىلىك غىزاسىغا بۇيرۇپ بېرىلىدۇ، تۆرلۈك راك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە نورمال كىشىلەرنى ھەپتىدە بىر قېتىم زاغرا ناننى ئىستېمال قىلىشقا تەۋسىيە قىلىنىدۇ.

يەنە ھېرىپ چارچىغاندا زاغرا ناننى قېتىق بىلەن ئىستېمال قىلسا ھاردۇقنى چىقىرىدۇ. زىيادە سەمرىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، بەدەندىكى ماددا ئالمىشىشنى ياخشىلاپ، بۇزۇق ماددىلارنى تازىلايدۇ ۋە تېتىك قىلىدۇ، نورمال كىشىلەر، دىيابېت بىمارلىرى زاغرا ناننى كۈندە مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىپ بەرسە بۇ سالامەتلىك ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1) ئىسرائىل يۇسۇپ، ئەنۋەر قاسىم: «غەربىي يۇرت يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2006 - يىلى 1 - نەشرى.

(2) ۋەلى كېرىم كۆكئالىپ تۈزگەن: «ئۇيغۇر تائاملىرى قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 2007 - يىلى 1 - نەشرى.

(3) ئابلىز مۇھەممەد سايرامى تۈزگەن: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى 1 - نەشرى.

(4) «پەيزاۋات خەلق قوشاقلىرى»، 1989 - يىلى نەشرى.

(5) ئابلىز ئەممەت: «ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2008 - يىلى 1 - نەشرى.

(6) «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» ژۇرنىلىنىڭ 2009 - يىللىق 2 - سانى.

(7) پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزا ئاقتوقاي كەنتىدىكى 94 ياشلىق بوۋاي مامۇت ئىمىننىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرى.

(8) پەيزاۋات ناھىيەسىدىكى ياش تېۋىپ نۇرمۇھەممەدجان ئىمىن روزى تەمىنلىگەن قول يازما ماتېرىيال.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزا ئاقتوقاي كەنتىدە، دېھقان)

ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت ئويۇنى ـ كۆيەك توپ

دۆلەت ئاقنىياز

كۆيەك سۆزى ــ كۆيۈش، كۆيدى، كۆيمەك... دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تومۇرداش بولۇپ، كۆيەك توپ ئويۇنىدىكى كۆيەك، كۆيدى دېگەن ئاتالغۇچىلار بىلەن مەنە جەھەتتىن بىردەكلىككە ئىگە. كۆيەك توپ تارىختىن بۇيان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەر يىلى 11 ـ ئايدىن كېيىنكى يىلى 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە يەرلەر بوشىغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئارىسالدى ۋاقىتلىرىدا ئوينىلىپ كەلگەن مۇسابىقە خاراكتېرىنى ئالغان بىر خىل ئاممىۋى تەنھەرىكەت تۈردۇر، كۆيەك توپ كالتەك بىلەن ئۇرۇپ ئوينىلىدىغان بولغاچقا بەزى جايلاردا كالتەك توپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئويۇنغا كېتىدىغان لازىمەتلىكلەر:

مەيدان: ئالدى بىلەن مۇۋاپىق مەيدان بولۇشى لازىم. توپ ئوينىغۇچىلارنىڭ ياش قۇرامى، ئادەم سانىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە ئاساسەن ئەڭ چوڭ بولغاندا ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىردىن 80 مېتىرغىچە، كەڭلىكى 40 مېتىردىن 60 مېتىرغىچە بولغان بىر قەدەر تەكشى، تۇسالغۇسىز بولغان مەيدان تاللىنىدۇ.

توپ: توپنىڭ كىچىكلىرى توخۇ تۇخۇمىدەك چوڭلىرى ئۆردەك تۇخۇمىدەك چوڭلۇقتا بولۇپ پاختا، يىپ ياكى باشقا نەرسىلەرنى يۆگەپ بەزىلىرى شار شەكلىدە، بەزىلىرى ئېللىپىس شەكلىدە ياسىلىدۇ. توپنىڭ ئېغىرلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىچىگە مۇۋاپىق مىقداردا ئۇچە، قۇم، تاش قاتارلىقلار سېلىنىدۇ. پۇختا بولۇش ئۈچۈن سىرتقى قىسمى پىششىق ئىشلىگەن پاختا يىپ ئارقىلىق تور توقۇپ قاپلىنىدۇ. (توپنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ياش قۇرامىغا ئاساسەن تاللىنىدۇ. قىزلار ئوينىغاندا توپنىڭ ئىچىگە قۇم، تاش قاتارلىقلار سېلىنمايدۇ، سىرتى كىرىست (+) شەكلىدە لاتا بىلەن قاپلىنىدۇ ياكى ئىنچىكە يىپ بىلەن تورلىنىدۇ.

كالتەك: توپ ئۇرۇش ئۇچۇن 60 سانتىمېتىردىن 80 سانتىمېتىرغىچە ئۇزۇنلۇقتا، كەتمەن دەستىسى تومىلۇقىدىكى كالتەك تەييارلىنىدۇ. (قىزلار كالتەك ئىشلەتمەي ئالىقان بىلەن ئۇرۇپ ئوينايدۇ).

قاتناشقۇچىلار: توپ ئوينىغۇچىلار ئەڭ ئاز بولغاندا تۆت نەپەردىن كەم بولماسلىقى، كۆپ بولغاندىمۇ 16 نەپەردىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. (ئادەم سانى كۆپ بولۇپ كەتسە، بىرئاز قالايمىقان بولۇپ قالىدۇ). توپ ئويناشقا قاتناشقۇچىلار توپنى يىراققا ئۇرالايدىغان، تېز يۈگۈرەلەيدىغان، بوشلۇقتىن كېلىۋاتقان توپنى تۇتالايدىغان، توپنى ئاتقاندا نىشانغا تەگكۈزەلەيدىغان، ھوشيار، چاققان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، ئوخشاش جىنستىكىلەر ۋە دېمەتلىكلەر ئايرىم ئويناش شەرت.

كوماندا تەشكىللەش: قاتناشقۇچىلار ئىچىدىن كۆپچىلىك ئېتىراپ قىلىدىغان ماھارىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئىككى كىشى كوماندا باشلىقى بولۇپ، قولغا يوشۇرغان نەرسىنى تېپىش ياكى باشقا ئۇسۇللا ئارقىلىق ئۆز كوماندىسىغا ئەزا تاللاش ھوقۇقىنى تالىشىدۇ. ئەزا تاللاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن كوماندا باشلىقى بىر نەپەر ئەزا تاللايدۇ، ئاندىن يەنە بىر كوماندا باشلىقى بىر نەپەر ئەزا تاللايدۇ. مۇشۇنداق نۆۋەت بويىچە ئەزا تاللاش ئىككى كوماندىنىڭ ئەزا سانى تەڭلەشكىچە ياكى ئاخىرقى چەككە يەتكىچە داۋاملىشىپ ئىككى كوماندا تەشكىللىنىدۇ، ئادەم سانى كۆپ بولسا ئىككى كوماندىدىن ئېشىپ قالغانلار ئايرىم كوماندا تەشكىللەپ ئۈتتۈرۈۋەتكەن كوماندىنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ ئويناشقا بولىدۇ.

توپ باشلاش نۆۋىتىنى تالىشىش: كوماندا باشلىقلىرى قولغا يوشۇرغان نەرسىنى تېپىش ئۇسۇلى ئارقىلىق توپ باشلاش ھوقۇقىنى تالاشسىمۇ بولىدۇ، ئەمما ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا مۇنداق بولىدۇ. ئەزا تاللاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن كوماندا باشلىقى بىر - ئىككى مېتىر يىراقلىقتا تۇرۇپ توپ ئۇرۇشقا تەييارلانغان كالتەكنى تىك ھالدا يەنە بىر كوماندا باشلىقىغا ئاتىدۇ، قارشى تەرەپ كالتەكنى خالىغان يەردىن بىر قول بىلەن تۇتۇش لازىم. تۇتۇۋالغان يەرنىڭ ئۈستىدىن يەنە بىر كوماندا باشلىقى ئىككى قولنىڭ ئارىلىقىنى بوش قالدۇرماسلىق شەرتى بىلەن بىر قولدا قاماللاپ تۇتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدىن يەنە بىرسى تۇتىدۇ... مۇشۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ كالتەكنىڭ ئۇچىدا تۇتقىدەك يېرى قالمىسا ئۇ چاغدا كېيىن قالغان كوماندا باشلىقى كالتەككە توپ بىلەن ئۈچ قېتىم ئۇرىدۇ. ئەگەر كالتەكنى توپ بىلەن ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋېتەلىسە توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ، بولمىسا توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشەلمەيدۇ. توپ باشلاش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن تەرەپ توپ ئۇرغۇچىلار، يەنە بىر تەرەپ يوقلىغۇچىلار (توپ يورغىلىغۇچىلار) دېيىلىدۇ.

ئويۇن قائىدىلىرى: ئويۇن قائىدىلىرىنىڭ بەزىلىرى تۇراقلىق بولىدۇ. بەزىلىرىنى ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ بەلگىلەيدۇ، ئالدى بىلەن قاتناشقۇچىلارنىڭ ياش قۇرامىغا قاراپ باش پەللە سىزىقى بىلەن ئاخىرقى پەللىنىڭ ئارىلىقى بەلگىلىنىدۇ ۋە ئاخىرقى پەللىگە ياغاچ قاتارلىق كۆزگە چېلىققۇدەك نەرسىلەر قويۇلۇپ ئۇ «كۆيەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ئاندىن يان تەرەپ چېگراسى ئېنىق بەلگىلىنىدۇ. ئادەتتە توپنى باش پەللە سىزىقىنىڭ ئارقىسىغا ئۇرۇۋاتسا ياكى ئۇرغان توپ يان تەرەپ چېگراسىنىڭ سىرتىغا چۈشۈپ كەتسە (توپنىڭ دەسلەپتە يەرگە چۈشكەن جايى ھېساب، دومىلاپ كەتكىنى ھېسابلانمايدۇ)، «كۆيەك» ھېسابلىنىپ توپ ئۇرغۇچى تەرەپ شەرتسىز ئۇتتۇرىدۇ. ئۇرغان توپنى توپ يورغىلىغۇچىلاردىن قايسى بىرى يەرگە چۈشۈشتىن بۇرۇن بوشلۇقتا تۇتۇۋالسا (بىر قول ياكى ئىككى قولدا تۇتۇۋالسىمۇ بولىدۇ) توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئوخشاشلا ئۇتتۇرىدۇ. توپنى يىراققا ئۇرۇش ئارتۇقلىقى چەكلەنمەيدۇ، يۇقىرىقىلار مۇقىم قائىدىلەر بولۇپ بەزىدە يان تەرەپ چېگراسى يوق («كۆيەك» ھېسابلانمايدۇ). بوشلۇقتىكى توپنى تۇتۇش ھېساب بولمايدۇ دەپ بىرلىككە كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۇرغان توپ باش پەللە سىزىقىنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈپ كەتسە ھەرقانداق ۋاقىتتا «كۆيدى» ھېسابلىنىدۇ.

كوماندا باشلىقلىرى ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر نەپەردىن «ئۇچلۇك» بەلگىلەيدۇ. «ئۇچلۇك» بىر قېتىمدا ئۈچ توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئۈچ توپنى بىرلا قېتىم ئۇرسىمۇ، ئايرىم - ئايرىم ئۈچ قېتىم ئۇرسىمۇ بولىدۇ. باشقا ئەزالار بىر قېتىمدىلا بىرلا توپ ئۇرىدۇ.

«ئۇچلۇك»نىڭ رولى: ئاخىرقى پەللىدىن باش پەللىگە كېلەلمىگەن ياكى باش پەللىدىن ئاخىرقى پەللىگە (كۆيەككە) بارالمىغان كوماندا ئەزالىرىنى نىشانغا يەتكۈزۈش (قۇتقۇزۇشتا) ھالقىلىق رول ئوينايدۇ.

2017.2

كوماندا باشلىقلىرىنىڭ «ئۇچلۇك»نى ۋە توپ تاشلاپ بەرگۈچىلەرنى بەلگىلەش، ئالماشتۇرۇش، ئەزالارنىڭ تۇرۇش ئورنىنى بەلگىلەش، ھەرىكەتكە قوماندانلىق قىلىش، چېكىنگەنلەرنىڭ ئورنىنى تولۇقلاش، ئويۇن جەريانىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش، ئويۇننى ئاخىرلاشتۇرۇشنى قارار قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلىرى بولىدۇ. ئويۇن جەريانىدا باش پەللە بىلەن ئاخىرقى پەللە ئارىلىقىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقانلارنىڭ ئالدىنى توسۇۋېلىش، تۇتۇۋېلىش، پۇتلاش، توپ بىلەن يۈز قىسمىغا ئۇرۇش قاتارلىقلار چەكلىنىدۇ.

توپ باشلاش: توپ يورغىلىغۇچى تەرەپتىن بىر ئادەم توپ ئۇرغۇچىلارغا توپ تاشلاپ بېرىشكە قالىدۇ. قالغانلار كوماندا باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تارقىلىپ تۇرىدۇ. توپ ئۇرغۇچىلار كوماندا باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە توپ تاشلاپ بەرگۈچىنىڭ ئارقا تەرىپىدە باش پەللە سىزىقىنىڭ سىرتىدا توپ ئۇرۇش نۆۋىتىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ، توپ ئۇرغۇچىلار توپنى ئۇرغاندىن كېيىنلا ئاخىرقى پەللە «كۆيەك»كە قاراپ يۈگۈرۈشى كېرەك، توپنى تاشلاپ بەرگەندىن كېيىن كالتەك توپقا تەگسۇن - تەگمىسۇن (كالتەك چۆرىگەندىن كېيىنلا) بىر نۆۋەتنى تۈگەيدۇ، ئەگەر توپنى ئۇرالماي ياكى يىراققا ئۇرالماي ئاخىرقى پەللىگە يۈگۈرۈپ بېرىشقا كۆزى يەتمىسە توپ تاشلاپ بەرگۈچىنىڭ ئالدى تەرىپىدە باش پەللە سىزىقىدىن ئۆتۈپ كەتمەسلىك شەرتى بىلەن كېيىنكى توپ ئۇرغۇچى توپ ئۇرغاندا ئاخىرقى پەللىگە قاراپ يۈگۈرۈش ئۈچۈن تەييارلىق ھالىتىدە تۇرۇش كېرەك، توپ قانچە يىراققا ئۇرۇلسا شۇنچە ياخشى، چۈنكى بۇ چاغدا باش پەللىدىكىلەر ئاخىرقى پەللىگە يېتىپ بېرىشى، ھەتتا باش پەللىگە قايتىپ كېلىشىمۇ مۇمكىن، ئاخىرقى پەللىگە بىر قېتىم بېرىپ كەلگەنلەر قايتا توپ ئۇرۇش پۇرسىتىگە ئېرىشىدۇ، ئاخىرقى پەللىگە بارغاندا «كۆيەك» دەپ بەلگىلەنگەن جىسىمغا ياكى «كۆيەك»نى تۇتۇپ تۇرغان ئادەمگە قول تەگكۈزۈپ ئاندىن باش پەللىگە قايتىپ كېلىشى شەرت، باش پەللىگە بېرىشقا كۆزى يەتمىگەنلەر «كۆيەك»تىن ئايرىلماسلىق شەرتى بىلەن باش پەللىگە بېرىش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈش كېرەك، باش پەللە بىلەن ئاخىرقى پەللە ئارىلىقىدا يۈگۈرگۈچىلەر ئۆزىگە توپ تەگكۈزمەسلىك ئۈچۈن ھەرىكەتچان، ھوشيار بولۇش كېرەك، توپ يورغىلىغۇچىلار توپ ئۇرغۇچى تەرەپنىڭ باش پەللە سىزىقىدىن ئۆتۈپ كەتكەن ياكى كۆيەكتىن ئايرىلغان، باش پەللە بىلەن ئاخىرقى پەللە ئارىلىقىدا يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان قايسى بىر ئەزاسىغا توپ ئېتىپ تەگكۈزسە (كىيىمگە تەگسىمۇ ھېساب) توپ ئۇرۇش ھوقۇقىغا ئېرىشىدۇ، مۇشۇ پەيت ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، قارشى تەرەپكە توپ تەگكۈزگەندىن كېيىن ئىمكانقەدەر باش پەللىگە بېرىۋېلىش، زادى بولمىسا دەرھال «كۆيەك»كە بېرىۋېلىش كېرەك.

ئەگەر بىرمۇ ئادەم باش پەللىگە بارالمىسا، باش پەللىدە قالغان توپ تاشلاپ بەرگۈچى توپ ئۇرۇپمۇ ئاخىرقى پەللىدىكىلەردىن بىرەرسىنىمۇ ئەكىلەلمىسە، ئوخشاشلا توپ ئۇرۇش نۆۋىتىگە ئېرىشەلمەي ئويۇن ئەسلىي ھالىتىگە قايتىدۇ، مۇبادا توپ ئۇرغۇچى تەرەپ ئەزالىرى جۈملىدىن «ئۇچلۇك»مۇ توپ ئۇرۇپ بولغاندىن كېيىن بىرمۇ ئەزاسى ئاخىرقى پەللىگە بارالمىسا ياكى ئاخىرقى پەللىدىن بىرمۇ ئەزاسى قايتىپ كېلەلمىسە «قالدى» (توپ ئۇرۇش نۆۋىتىدىن قالدى) بولۇپ ئۇتتۇرغان ھېسابلىنىدۇ، بۇ ئويۇننىڭ يەنە بىر خىلى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى «ئۇرۇپ قېچىش» دېيىلىدۇ، بۇ ئويۇندا «ئۇچلۇك» بولمايدۇ، ھەممە ئادەم بىرلا قېتىم توپ ئۇرىدۇ، توپ ئۇرغۇچى توپقا كالتەكنى چۆرىگەندىن كېيىنلا توپنى ئۇرۇپلا قېچىش كېرەك، باشقا جەريانلىرى يۇقىرىقىغا ئوخشايدۇ، بۇ خىل ئويۇن تولىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئويۇنغا قاتناشقۇچىلاردا ھەر جەھەتتىن يۇقىرى ماھارەت بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

كۆيەك توپ ئوينىغاندا قارشى تەرەپ ئەزالىرىغا توپ تەگكۈزۈشتە خۇددى ۋاسكېتبول مۇسابىقىسىگە ئوخشاش بىر - بىرىگە توپ ئېتىش (پاس بېرىش) ئارقىلىق ھەمكارلىشىش ئەڭ ياخشى ئۇسۇلدۇر.

ئويۇننى ئاخىرلاشتۇرۇش: كوماندا ئەزالىرى ھېرىپ - چارچىغان ياكى ۋاقىت بىر يەرگە بېرىپ قالغان ئەھۋالدا ئىككى تەرەپ مەسلىھەتلىشىپ ئويۇننى توختاتسا بولىدۇ ياكى بىر تەرەپ ئويۇننى توختىتىشنى جاكارلىسىمۇ بولىدۇ، لېكىن توپ يورغىلىغۇچى تەرەپ ئويۇن داۋاملىشىۋاتقان شارائىتتا ئويۇننى توختىتىشنى جاكارلىسا مەسخىرىگە قالىدۇ، شۇڭا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ ئۆزلىرىگە توپ ئۇرۇش نۆۋىتىگە كەلگەندە ئاندىن ئويۇننى توختىتىشنى جاكارلايدۇ.

كۆيەك توپ — ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن تەنھەرىكەت تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىدى، 1970 - يىللارغىچە يېزىلاردا ئوتتۇرا ياشلىقلار، ياشلار - ئۆسمۈرلەر،

تاجىكلارنىڭ سوقۇم ئاپىرىش ئادەتلىرى

ۋارىسجان ئاتاخان

سوقۇم ئاپىرىش تاجىكلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۆز قىممىتىنى يوقاتماستىن تەدرىجىي داۋاملىشىپ كەلگەن ئېسىل ئادەت بولۇپ قويۇق مىللىي پۇراققا، شۇنداقلا قەدىمىي ئەنئەنىلىككە ئىگە بىر خىل ئۆرپ ـ ئادەت ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئادەت تاجىكلارنىڭ توي مەدەنىيىتىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدىغان ئۇزاق ئەسىر داۋام قىلىپ كەلگەن بىر خىل تۇرمۇش شەكلى بولۇپ بۇنىڭدا توي قىلماقچى بولغان يىگىتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆز پەرزەنتىنىڭ تويىدا سو ـ يۇشقا ئىشلىتىدىغان چوڭ ـ كىچىك چارۋىنى ئالاھىدە تاللاپ تاجىكلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادىتى بويىچە توي قىلىشقا كېرەكلىك باش كىيىم ـ كېچەكنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن قىز تەرەپنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بارىدۇ، بىر تۇياق يارام قوتاز كالا، ئالتە تۇياق قوي، ئۆچكە قاتار ـ لىق چوڭ ـ كىچىك چارۋا بىلەنلا چەكلىنىدۇ، بۇنى ئادەتتە سوقۇم دەپ ئاتايدۇ.

سوقۇم ئادەتتە تويغا چاقىرىلغان بىر يۇرت ياكى بولمىسا يىراق ـ يېقىندىكى ئۇرۇق ـ تۇغقان قولۇم ـ قوشنا يۇرت خەلقىگە پۇلۇ ئېتىپ ئۇستىگە ئۇچا مۇچا گۆشنى بېسىپ بىرلىكتە مېھمان قىلىدىغان ئادەتنى كۆرسىتىدۇ.

تاجىكلارنىڭ سوقۇم ئاپىرىش ئادىتى تاجىكلارنىڭ تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئېسىل ئۆرپ ـ ئادىتى بولۇپ بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولۇم ـ قوشنا قوۋم ـ قېرىنداش، دوست ـ بۇرادەرلەرنىڭ ئۆز مېھرىبانلىقىنى، شۇنداقلا جەمئىيەتنىڭ ئۇيۇشۇشچانلىقىنى كۈچەيتىپ كىشىلەرنى پاك مېھرىبان بولۇشقا ئۈندەيدىغان توي قىلغان ئىككى ياشقا نىسبەتەن بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشكە پائال يېتەكلەيدىغان ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەت ھېسابلىنىدۇ.

گەرچە بۇ ئادەت تالاي يىللارنى بېسىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، تا ھازىرغىچە ئۆز قىممىتىنى يوقاتماستىن ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

(ئاپتور: تاشقورغان ناھىيە قوغۇشلۇق يېزا خەلق ھۆكۈمىتىدە)

* *

(بېشى 47 ـ بەتتە)

باللارغىچە ھەممە ئادەم ئوينايدىغان ئاممىۋى تەنھەرىكەت پائالىيىتىگە ئايلانغان، تۇرمۇش رىتىمىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە تېزلىشىشى بىلەن كۆيەك توپ ئوينايدىغان سورۇننىڭ يوقلۇقى، ۋاقىتنىڭ قىسقىلىقى تۈپەيلىدىن كۆپ قىسىم ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرلىرىنىڭ ئورنىنى ئىلمىيلاشقان زامانىۋى تەنھەرىكەت تۈرلىرى ئىگىلىدى، شۇ سەۋەبتىن كۆيەك توپ ئويناشمۇ تەدرىجىي ھالدا ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە باشلىدى، كونىنىڭ ئورنىنى يېڭىنىڭ ئىگىلىشى مۇقەررەر قانۇنىيەت، ئەينى چاغدىكى ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت، تەنھەرىكەت ئىشلىرى راۋاج تاپمىغان تارىخىي شارائىتتا كۆيەك توپقا ئوخشاش ئەنئەنىۋى ئاممىۋى تەنھەرىكەت تۈرلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادىيىتى ۋە ئەۋلادلارغا قالدۇرۇپ كەتكەن مىراستۇر، گەرچە ئۇ ھازىر بەزى جايلاردا قىسمەن ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تارىخىي رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك، ئۇ كىشىلەرنىڭ يۈگۈرۈش تېزلىكى، كۆرۈش سەزگۈرلۈكى، چاققانلىقى، ھوشيارلىقى، قارىغا ئېلىش ماھارىتى، بوشلۇقتىن چۈشۈۋاتقان نەرسىلەرنى تۇتۇش، يىراققا نەرسە ئېتىش، ھەمكارلىق روھىنى جارى قىلدۇرۇش جەھەتلەردە زامانىۋى تەنھەرىكەت تۈرلىرىدىكى نۇرغۇن ماھارەتلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن، ھازىرقى خەلقئارا كالتەك توپ مۇسابىقىسىنى كۆرىدىغان بولساق ئۇ ئىختىيارسىز ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كۆيەك توپ ئويۇنىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرىدۇ (گەرچە ۋاقتى ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان بۇ خىل مەدەنىيەت مىراسىنى خاتىرىلەپ قويۇشنى زۆرۈر تاپتىم).

(ئاپتور: ئاۋات ناھىيەلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ پېنسىيونېرى)

ئەنئەنىۋى تۆشۈك جابدۇقى ــ ئەلگەك

مۇھەممەدجان تىلىۋالدى

ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش قورالى ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئىجاد قىلىپ، ئۇلاردىن ناھايىتى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ كەلگەن. ئەلگەك ئەنە شۇنداق ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە تاماق ئېتىش ۋە نان يېقىش ئۇچۇن تەييارلىنىدىغان بۇغداي، قوناق، تېرىق، ئارپا ئۇنلىرىنى تاسقاپ، ئۇنىڭدىكى كېپەك ۋە بەزىبىر ئارىلاشمىلارنى ئايرىش، قىسمەن ئەھۋاللاردا سۈت ۋە سۇ سۈزۈش ئۇچۇنمۇ ئىشلىتىلىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى تۆشۈك جابدۇقلىرىنىڭ بىرىدۇر.

خەلقىمىز قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپلا كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئەلگەك ئىشلىتىپ كەلگەن. بىز بۇنى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ شاھانە ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تەكى: «تاڭ ~ (تولدۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) ئەلگەك. ئارغۇچە» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 3-توم، 485-بەت)، «ئۇ كېپەكنى تاسقاتتى، يەنى ئۇننى كېپەكتىن ئايرىشقا بۇيرۇدى، ھەرقانداق نەرسىنى تاسقىتىش ۋە ئەلگىتىشكىمۇ مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 295-بەت) دېگەن بايانلاردىن ئېنىق بىلىۋالالايمىز.

ئەلگەكتە تاسقالغان ئۇننىڭ سۈپىتى ياخشى، پاكىز ھەم ئىشەنچلىك بولۇپ، ھەر خىل كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. شۇڭا ئىشچان ئۇيغۇر ئاياللىرى تۈگمەندە تارتىلىپ بولغان ئۇنلارنى ئاز-ئازدىن ئاۋۋال شالاڭ ئەلگەككە تۆكۈپ، ئالدىرىماي تاسقاپ بىر ئۆتكۈزىدۇ، ئاندىن قېلىن ئەلگەككە تۆكۈپ قايتا بىر قېتىم تاسقاپ، ئەلگەكنىڭ ئۈستىدىكى ئۇننىڭ كېپەكلىرىنى ئايرىۋېتىپ تاسقىلىپ

بولغان ساپ ئۇن قىسمىنى ئايرىۋېلىپ، ئاندىن ئىستېمال قىلىپ ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلار ئەلگەك ياسايدىغان ۋە ساتىدىغان كىشىنى «ئەلگەكچى»، ئەلگەك ياساش ئىشى، ئەلگەك ياساش كەسپىنى «ئەلگەلچىلىك» دەپ ئاتايدۇ («هازىرقى زامان ئۇيغۇرتىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» 93-بەت). ئەلگەك قۇرۇلما جەھەتتىن ئەلگەك قاسقىنى ۋە تاسقاش تورىدىن تەشكىل تاپىدۇ. ئەلگەك قاسقىنى ئىلگىرىكى زامانلاردا «ئەندىغ» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ھەقتە مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تە «ئەندىغ ~ ئەلگەك ۋە غەلۋىرگە ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ قاسقىنى» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 160-بەت) دەپ ئۇچۇر مەلۇمات بەرگەن. ئىلگىرىكى زامانلاردا تاسقاش تورى ئات قىلىدىن ياكى يىپەكتىن توقۇلاتتى، هازىر جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سىم تور ۋە خىمىيۋى تالالىق يىپلاردا توقۇلىدىغان بولدى، ئەلگەك ئادەتتە سۆگەت دەرىخىنىڭ نېپىز تىلىنىپ قۇرۇتۇلغان سۆگەت پىنى تەپتى تۆۋەن قوقاسقا قاقلىنىپ، سىپتىلىق بىلەن چەمبەر شەكلىدە ئېگىلىپ قاسقان هالىتىگە كەلتۈرۈلۈپ، قاسقان تېگىگە تاسقاش تورى بېكىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

ئەلگەك قاسقانلىق ئەلگەك، تاققۇلۇق ئەلگەك، تەسچە ئەلگەك دەپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. قاسقانلىق ئەلگەك قىل ئەلگەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇنداق ئەلگەك قىلىن ئەلگەك ۋە شالاڭ ئەلگەك دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ، كۆپىنچە ئەھۋاللاردا بۇغداي ئۇنى قېلىن ئەلگەكتە، قوناق، تېرىق، ئارپا ئۇنلىرى شالاڭ ئەلگەكتە تاسقىلىدۇ.

تاققۇ ئەلگەك ــ ئۈستى ئوچۇق ساندۇقچە ئىچىگە قىل تور بېكىتىلىپ تۇتقۇسىدىن تۇتۇپ ئالدى-كەينىگە هەرىكەتلەندۈرۈش ئارقىلىق ئۇن تاسقىلىدۇ، كۆپرەك ناۋايخانا، ئاشخانىلاردا ئىشلىتىلىدۇ.

تەسچە ئەلگەك ــ قۇرۇلمىسى تاققۇ ئەلگەككە ئاساسەن ئوخشاش بولسىمۇ ساندۇقچىسى چوڭراق، بىر قېتىمدا تاسقىلىدىغان ئۇن مىقدارى كۆپرەك بولۇپ (بىر ئادەم بىر كۈندە تەخمىنەن 1000 جىڭ ئەتراپىدا ئۇننى تاسقىيالايدۇ)، ئاستىغا تەپكە ئورنىتىلغان، ئادەم ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇپ ئىككى پۇت بىلەن تەپكىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېپىپ بەرسە ساندۇقچە سىلكىنىپ ئۇن تاسقىلىدۇ.

ئەلگەكنى بەزى جايلاردا «ئەگلەك» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ خىل ئاتاش «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئەلگەشتى: ئۇ ماڭا ئۇن ئەگلەشتى. ئەگلەشتە بەسلىششكىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 317-بەت)، «ئەلگەلدى ~ ئەگلەندى، تاسقالدى. ئۇن ئەلگەلدى، باشقىلاردىمۇ شۇنداق.» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 332-بەت)، «ئەلگەندى ~ ئەلگىدى، تاسقىدى. خوتۇن (ئۆزى ئۈچۈن ئۇن ئەلگىدى،. ئۇن تاسقىدى» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 338-بەت)، «ئەلگەتتى ~ ئەلگەتتى، تاسقاتتى. ئۇ ئۇن ئەلگەتتى» («دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» 1-توم، 349-بەت). بۇ بايانلاردىن ئايانكى، ئەجدادلىرىمىز مەيلى «ئەلگەك» دېسۇن ياكى «ئەگلەك» دېسۇن، تۈرمۇشىدا بۇ تۆشۈك جابدۇقىدىن ئايرىلمىغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەلگەككە مۇناسىۋەتلىك بولغان ماقال-تەمسىللەردىن «ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ»، «ئەل ئاغزىغا ئەلگەك تۇتۇپ بولماس»، «ئەلگەك قاققۇچىلىقىڭ بولسا ئەرگە تەگ»، «ئەلگەككە ئۇن تاپقان تاماققا تۇز تاپار» دېگەنگە ئوخشاش ماقال-تەمسىللەر بار بولۇپ، بۇ ماقال-تەمسىللەردە قىلىۋاتقان ياكى قىلماقچى بولغان ئىشنى ئاياغلاشتۇرماي تۇرۇپ، باشقا بىر ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇپ كېتىدىغان كىشىلەرنىڭ بىغەم، بىپەرۋالىقى، ھەر بىر ئىش-ھەرىكەت، گەپ-سۆزدە ئەل-جامائەتتىن ئاگاھ بولۇش كېرەكلىكى، ئېرى ۋە ئائىلىسى بار خوتۇننىڭ ھەر ۋاقىت كۆڭلى پۈتۈن بولۇپ ھېچ نەرسىدىن غەم يېمەيدىغانلىقىنى، شۇڭا كۈچ-مادارى بار ئايال ياتلىق بولۇپ بىر ئەرنىڭ پېشىنى تۇتۇشى كېرەكلىكى، بىرەر نەرسىنىڭ ئېپىنى قىلسا قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق، قىسقا ئىبارىلەر بىلەن ئىپادە قىلىنغان، ئەل ئىچىدە «ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ» دېگەن ماقالىگە مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر ئىبرەتلىك چۆچەكمۇ كەڭ تارقالغان:

بۇنىڭدىن ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بىزدىن يىراق ماكاندا بىر يۇرت بولغانىكەن، ئاشۇ يۇرتتا بىر ئايال ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئايالغا ئاتىسىدىن كىچىك ئايرىلىپ قالغان بىر ئۆگەي قىزى ھەمراھ بولۇپ ياشايدىكەن. قىزنىڭ ئىسمى سارە ئىكەن، سارە ئاق كۆڭۈل، ئىشچان

قىز بولسىمۇ، ئەمما ئۆگەي ئانىسى رازى بولماي دائىم ئۇنىڭغا تولىمۇ رەھىمسىزلىك قىلىدىكەن، ئۆيدىكى چوڭ-كىچىك ئىشلارغا سالغاندىن سىرت، تالا-تۈزنىڭ ئىشلىرىدىمۇ شۇ قىزنى بۇيرۇيدىكەن، سارەنىڭ ئەھۋالىنى قولۇم-قوشنىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىلىدىكەن، لېكىن ئۇنىڭغا ياردەم قىلالمايدىكەن، چۈنكى كىم سارەنىڭ ھالىغا ئېچىنىپ گەپ قىلسا، سارەنىڭ ئۆگەي ئانىسى شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ ئارام بەرمەيدىكەن.

كۈنلەر ئۆتۈپتۇ، ئايلار ئۆتۈپتۇ، سارە بويىغا يېتىپ، ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز بوپتۇ، قولۇم-قوشنىلار سارەنى ئۆزلىرىگە كېلىن قىلىپ، ئۇنى ئۆگەي ئانىسىنىڭ ئازابىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلاپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىگە ئەلچى كىرگۈزۈپتۇ، ئۆگەي ئانا سارەدىن ئايرىلىپ قالسا ئۆزىنىڭ جاپا تارتىپ قالىدىغانلىقىنى ئويلاپ، كەلگەن ئەلچىلەرنى قايتۇرۇۋېتىپتۇ، ئەلچى كەلگەن كۈندىن باشلاپ ئۆگەي ئانا قىزنى ئۆيىگە سولاپ تالا-تۈزگە چىققىلى قويماپتۇ، بۇ ئىشمۇ ئەلچىلەر ئارقىلىق يۇرتقا تارقىلىپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ ئۆگەي ئانا ئەلگەك ئىشلەتمەلچى بولۇپ قاپتۇ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدە ئەلگەك بولمىغاچقا قوشنىلاردىن سوراشقا مەجبۇر بوپتۇ، ئۆگەي ئانا قوشنىلىرى بىلەن ئەپ ئۆتمىگەچكە ئۆزى چىقىشقا ئامالسىز قېلىپ، سارەنى قوشنىلاردىن ئەلگەك سوراپ چىقىشقا بۇيرۇپتۇ.

سارە ئىلگىرى ئەڭ يېقىن ئۆتىدىغان قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە ئەلگەك سوراپ چىقىپتۇ، ئۇ قوشنىسىمۇ سارەنىڭ ئاق كۆڭۈل، ئىشچان، ياخشى قىز ئەكەنلىكىنى بىلگەچكە بەكمۇ كېلىن قىلىۋالغۇسى بار ئىكەن، لېكىن ئۆگەي ئانا سارەنى ئۆيگە سولاپ سىرتقا چىقارمىغاچقا، سارە بىلەن كۆرۈشەلمەي، ئۆز مەقستىنى سارەگە بىلدۈرەلمەي يۈرگەنىكەن. ئۇ سارەنىڭ ئەلگەك سوراپ كىرگەنلىكىنى كۆرۈپ، پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ئۆز كۆڭلىگە پۈككەنلىرىنى سارەگە ئېيتىپتۇ، سارەمۇ ئۇ قوشنىسىنىڭ ئوغلى بىلەن كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغاچقا، ئۇ بالىنى ياقتۇرىدىكەن، شۇڭا بۇ ئايالغا كېلىن بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، ئۇلار ئىككىسى كېلىشىپ يەنە بىر نۆۋەت ئەلگەك سوراپ كىرگەندە ھەممە ئىشنى پۈتتۈرمەكچى بوپتۇ.

سارە ئەلگەكنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىپ كىرگەندە ئۆگەي ئانىسى ئۇنىڭ شۇنچە ئۇزاق ۋاقىت يوقاپ كەتكەنلىكىدىن گۇمانلىنىپ:

— ئەلگەك ئېلىپ چىقىشقىمۇ شۇنچە ۋاقىت كېتەمدۇ؟ — دەپتۇ. سارە:

— ئەلگەك سوراپ نەچچە قوشنىلارنىڭ ئۆيىگە كىرسەم يوق ئىكەن، بىر قوشنىمىزنىڭ ئۆيىگە كىرسەم ئەلگەكنى ئىشلىتىۋاتقانىكەن، بىكار بولغۇچە ساقلاپ كېچىكىپ قالدىم، — دەپتۇ.

ئارىدىن يەنە نەچچە كۈن ئۆتۈپتۇ، ئۆگەي ئانا سارەنى يەنە ئەلگەك سوراپ كىرىشكە بۇيرۇپتۇ. سارە يەنە ھېلىقى قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە ئەلگەك ئالغىلى كىرىپتۇ، ئۇ قوشنىسى سارە بىلەن دېيىشىپ بولغاندىن كېيىن، توينىڭ تەييارلىقىنى جىددىي پۈتتۈرۈپ، سارەنىڭ چىقىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغانىكەن، سارە كىرىشى بىلەن ئۇلار مەسچىتنىڭ ئىمام، مەزىنلىرىنى چاقىرىپ نىكاھ ئوقۇتۇپ، ناغرا چېلىپ تويىنى باشلىۋېتىپتۇ.

ئۆگەي ئانا سارەنى ساقلاپ ئولتۇرۇپتۇ، ئولتۇرۇپتۇ، لېكىن سارە كىرمەپتۇ. بىر چاغدا ئۇ سىرتتىكى ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلاپ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن توي بولۇۋاتقان قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە كىرسە سارە بىر چىرايلىق ياسىنىپ ئولتۇرغۇدەك. بۇنى كۆرگەن

ئۆگەي ئانا ھەيران بولغان ھەم ئاچچىقلانغان ھالدا:

— مەن سېنى ئەلگەك ئېلىپ چىق دېسەم بۇ يەردە نېمە قىلىپ ئولتۇرىسەن؟ — دەپتۇ.

سارە جاۋاب بەرگۈچە سارەنى كېلىن قىلىۋالغان قوشنىسى ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ:

— ھازىر سارە بىلەن ئوغلۇمنىڭ تويى بولۇۋاتىدۇ، — دەپتۇ.

ئۆگەي ئانا بۇنى ئاڭلاپ بىر ھازا بىشەملىك قىلغان بولسىمۇ ئاقماپتۇ، چۈنكى ئەل-جامائەت سارە تەرەپ بولۇپ سۆزلەپتۇ، ئۆگەي ئانا ئاخىرى ھەرقانچە قىلىپمۇ سارەنى تۇتۇپ قالالمىغانلىقىغا خاپا بولۇپ:

— سەن جۇۋاينىمەكنى ئەلگەك ئېلىپ چىقىشقا بۇيرۇسام، بۇ يەردە ئەرگە تېگىپ ئولتۇرۇپسەن، خەپ سېنى... — دەپ خاپا بولۇپ كوتۇلدىغىنىچە چىقىپ كېتىپتۇ.

سارە شۇنىڭ بىلەن ئۆگەي ئانىسىنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ ئەركىنلىككە چىقىپتۇ، بۇ ئىش ھېكايەت بولۇپ ئەل ئىچىگە تارالپتۇ.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئەلگەككە چىقىپ ئەرگە تېگىپتۇ» دېگەن ماقال سارەنىڭ ئاشۇ كەچۈرمىشىدىن قېلىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەنىكەن...

ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا يەنە ياخشى-يامانىنى ئۆبىېك-تىپ ئۆلچەملەر ئارقىلىق ئەستايىدىل ئايرىماقنى ئەلگەكتە ئۇن تاسقاش ھەرىكىتىگە ئوخشىتىشتىن شەكىللەنگەن «ئەلگەكتىن ئۆتكۈزمەك»، ئادەتتىكى ئۆلچەملىك تەكشۈرۈش، باھالاش ياكى پارلاش، ئىلغاشلاردىن ئۆتۈپ «لاياقەتلىك» بولۇپ تۇرغان، ئەمما يۇقىرى ئۆلچەم، ئەستايىدىل تاللاشلاردىن ئۆتەلمەسلىكنى كۆرسىتىدىغان «ئەلگەكتىن ئۆتەلمىگەن»، ئىش-ھەرىكەتنىڭ تەرتىپ-تۈزۈملىرىگە پەرۋا قىلماي، پىلانسىز چۇۋالچاق ئىشلىمەكنى كۆرسىتىدىغان «ئەلگەكتىكنى چېلەككە تۆكۈپ يۇرمەك» (ئەلگەككە ئېلىنغاننى قائىدە بويىچە سۈپۈرىغا تاسقاش كېرەك ئىدى، مۇشۇنداق قىلغاندا ئىش بولۇشقا تېگىشلىك تەرتىپى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولىدۇ، مەزكۇر ئىبارە مۇشۇنداق تۇرمۇش ئاساسىدىن كېلىپ چىققان) دەيدىغان ئىدىيومىلارمۇ ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئەلگەككە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان پەرھىز-ئادەتلەر بار. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار كېچىسى ئەلگەك سوراشتىن پەرھىز قىلىدۇ، ئۇيغۇرلار «كېچىسى ئەلگەك سورىسا، بالىسى ئالغاي بولۇپ قالىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئەلگەكنى ئۇن بىلەن قويۇپ قويۇش، ئەلگەكنى دۈم قويۇش چەكلىنىدۇ، يالاڭباشتاق ئەلگەكتە ئۇن تاسقاشنى يامان كۆرىدۇ، ئۇن تاسقىغاندا ئەلگەكتە كېپەكنى قويۇپ قويمايدۇ، ئەلگەكنى ئۇرۇپ قاقمايدۇ، ناۋادا مۇشۇنداق قىلسا ئۆي نامراتلىشىپ كېتىدۇ دەپ جورۇيدۇ، ئەلگەكنى توپا-چاڭ قوندۇرماي پاكىز تۇتۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەلگەكتىن ئاتلاپ ئۆتىدىغان، دەسسەيدىغان ئىشلاردىن چەكلىنىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە زامانىۋى ئۇن زاۋۇتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شەھەرلەردە ئەلگەك بارا-بارا تۇرمۇش ئىستېمالىدىن قېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يېزا-قىشلاقلىرىدىكى كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار ئائىلىلىرىدە ئەلگەكنى يەنىلا تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان تۆشۈك جابدۇقى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەلگەك تۇرمۇشىمىزدا ئىشلىتىلىش ئىزچىللىقىنى ساقلاپ، ئۆزىنىڭ قىممەت-ئېتىبارىنى يۇكسەلدۇرۇپ كېلىۋاتقان مۇھىم مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1) مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى.

2) مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984-يىلى 1-نەشرى؛

3) ھەمدۇللا ئابدۇراخمان ئىمام قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2011-يىلى 1-نەشرى.

4) ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى 1-نەشرى.

5) راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم تۈزگەن: «ئىبرەتلىك چۆچەكلەر»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2011-يىلى 1-نەشرى.

6) ھارۇت رەسۇل قادىرى: «شەرھ ئىدىيوم» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى 1-نەشرى.

7) «پەيزاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» (3-توپلام) 2012-يىلى 9-ئاي باسمىسى.

(ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيە گۈللۈك يېزا ئاقتوقاي كەنتىدە، دېھقان)

خەلقىمىزدە تۇماقچىلىق

غەيرەتجان رەسۇل سابىت

ئۆزگىچە ۋە يارىشىملىق كىيىم-كېچەك بىر مىللەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ۋە شۇ مىللەت ئادەملىرىنىڭ چىراي گۈزەللىكى ۋە ئىچكى دۇنياسىنى تېخىمۇ روشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان مۇھىم ۋاسىتىدۇر. شۇ ۋەجىدىن خەلقىمىزمۇ ئەزەلدىن باش كىيىمگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن ھەم ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك تۇيغۇسى، جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە يەرلىك ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئاساسەن تىكىپ كىيگەن ۋە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالدۇرغان. شۇڭا يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى بولغان قەشقەر، يەكەن، كۇچا، يېڭىسار، خوتەن، ئاتۇش، كېرىيە قاتارلىق يۇرتلاردا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزى ياشاۋاتقان جاينىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن، پەسىلگە قاراپ كىيىم كىيىشنى ئادەت قىلغان ۋە ئاشۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن ئەرلەر قىشلىق باش كىيىم ئۈچۈن، ئاشلانغان ئېسىل تېرىلەردىن تۇماق، تۆپە، قۇلاقچا قاتارلىقلارنى تىكىپ كىيگەن، شۇ ۋەجىدىن خەلقىمىزنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئەرلەر تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئاياللارمۇ ئومۇمەن بېشىغا ھەر خىل ياغلىقلارنى ئارتىپ ياغلىق ئۈستىگە تۇماق كىيىشكە ئادەتلەنگەن.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان، خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قىشلىق باش كىيىمى بولغان، تېرىدىن ئىشلەنگەن تۇماق نۇسخىلىرى 30 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى: سالۋا تۇماق، كېرىيە سالۋا تۇمىقى، يەكەننىڭ كاچۇڭ تۇمىقى، مۇغەمبەر تۇماق، سولۇنچە ئاق تۇماق، يازلىق ئاق تۇماق، ئاتۇش ئاق تۇمىقى، دۇمچە تۇماق، باي تۇمىقى، كەمچەت فورما تۇماق، كەمچەت مەخسۇمچە تۇماق، سەرپۇش تۇماق، كىرپىك سەرپۇش تۇماق، سىم قاما فورما تۇماق، سىم قاما مەخسۇمچە تۇماق، سىم قاما سەرپۇش تۇماق، ئايالچە كەمچەت تۇماق، ئاق سالۋا تۇماق، قارا سالۋا تۇماق، ھەسلى سالۋا تۇماق، ئالا بەل تۇماق، خوتەن تەلپىكى، تۈلكە تۇماق، تاشمىلىق تۇمىقى، ئاتۇش كۆرپە تۇمىقى، قارا كۆرپە قۇلاقچا، ھەسلى كۆرپە قۇلاقچا، كۆك كۆرپە قۇلاقچا، نوركا قۇلاقچا ھەم شۇنداقلا يەكەننىڭ كاچۇڭ، قوشراپ، دامىسى، چارەك، بەشكەنت قاتارلىق يېزىلىرىدا ۋە يېڭىسارنىڭ ساغان، يېڭىيەر، قىزىل، توپلۇق، سۆگەت قاتارلىق يېزىلىرىدا بىر قەدەر ئومۇملاشقان كاچۇڭ تۇمىقى، كاچۇڭ سەرپۇش تۇمىقى، چارەك ئاق تۇمىقى، قارا كۆرپە تۇماق، كەمچە فورما تۇماق، ساغان تۇمىقى، قارا سالۋا تۇماق قاتارلىقلارنىڭ تارىخىنىڭ بىر قەدەر ئۇزاقلىقى، كۆرۈنۈشىنىڭ كۆركەملىكى بىلەن بىر قەدەر ئومۇملاشقان، خەلقىمىز ھازىرغىچە ئەتىۋارلاپ كىيىۋاتقان داڭلىق بولغان تۇماقلاردۇر.

ئۇزاق ئەسىرلىك تارىختىن بۇيان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ رايون پەرقى، كەسپىي پەرق، ياش قورام پەرقى تۈپەيلىدىن، باش كىيىملىرىمىز، جۈملىدىن تۇماق تۈرلىرىمىز ھەر خىل، كۆپ خىللىشىپ كەتكەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ كىيگەن باش كىيىمگە قاراپلا شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى،

ھەتتا نېمە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، ياش- قۇرامە-
نى بىلگىلى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە كاچۇڭ تۇمىقى،
ساغان تۇمىقىنىڭ شەكلى ئۆزگىچە بولۇپ، بۇ تۇماقلاردا
ھەر خىل قەدىمىي نۇسخىلار ئۆز ئەينەن دېگۈدەك ساقلى-
نىپ قالغان، بۇ تۇماقلار ئاساسەن ئالاھىدە ئېسىل قوزا
تېرىسىدىن تىكىلگەچكە، شەكلى كۆركەم، ھەم ئېگىز ھەم
جەلپكار بولىدۇ، ئادەتتە بۇ تۇماقنىڭ ئېگىزلىكى 35-40
سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

ھازىر تۇماق تىكىلىدىغان خام ئەشيا مەنبەلىرىمۇ
بارغانسېرى موللىشىپ بارماقتا، بۇرۇن تۇماق تىكىلىدى-
غان كۆرپە مەنبەسى كۇچانىڭ داڭلىق قارا كۆرپىسى
بولۇپ، بۇنداق كۆرپىگە يېڭى تۇغۇلغان قوي قوزىلىرى-
نىڭ تۇم قارا ھەم مويى گىدە (بۇدرە) كەلگەنلىرى ماتېرى-
يال قىلىناتتى، شۇڭا چارۋىچىلار بۇ خىل قويدىن بىر يىلدا
ئىككى قېتىم تۆل ئالغاچقا، قوزىنى تۇغۇلۇشى بىلەنلا تې-
رىسى تۇماق تىكىشكە باب، مويى بۇدرە ھەم تۇم قارا
كەلسە، شۇ ھامان بوغۇزلاپ تېرىسىنى سويىۋېلىپ،
ئاشلاپ (پىششقلاپ) كۆرپە قىلسا، يەنە بىر قوزىنى
ئاسراپ قاتارغا قوشۇپ، كۇچا كۆرپىسىنىڭ مەنبەسى
بولغان بۇ خىل قوينىڭ نەسلىنى ساقلاپ قېلىپ كۆپەيتىش-
كە تىرىشىپ كەلگەن، شۇڭا خام ئەشيا مەنبەسى قىس
بولۇپ، تۇماق تولىمۇ ئەتىۋارلىق بۇيۇمغا ئايلانغان ھەم
بىر قىسىم بايلارلا بۇنىڭدىن مەنپەئەتلەنگەن، ھازىر چار-
ۋىچىلىق ئىشلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە،
بۇ خىل تۇماق ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان كۆرپە تېرە
ئاقسۇ، ئاۋات، توقسۇ، لوپنۇر، چىرا، نىيا، كېرىيە، يېڭى-
سار، مەكىت، كاچۇڭ قاتارلىق ناھىيە- شەھەر، يېزىلاردى-
مۇ كۆپلەپ چىقىدىغان بولۇپ، تۇماق مەدەنىيىتى تەرەققى-
ياتىغا كۈچلۈك ئاساس يارىتىپ بەردى.

ئەجدادلىرىمىزدا تۇماق مەدەنىيىتى زامانلاردىن
بۇيان ئۇدۇم بولۇپ كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئاساسەن ئە-
رەنچە ۋە ئايالچە، دەپ ئىككى خىل نۇسخىدا تىكىلىپ
كەلدى، ئەرەنچە نۇسخا ئاستى- ئۈستى كۆپ پەرقلىنىپ
كەتمەيدىغان نۇسخىدا تىكىلىدۇ، ئايالچە نۇسخا ئىلگىرى
مەزلۇمچە كۆرپە تۇماق، دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۈستى
تەرىپى ئاستى تەرىپىگە قارىغاندا بىر قەدەر ئىنچىكرەك
تىكىلىدۇ، ئىچىگە ئادەتتىكى تېرىدىن ئەستەر قىلىنىپ،
ئەستەر تېشىغا ئىككى- ئۈچ سانتىمېتىرغىچە كۆرۈنۈپ تۇ-
رىدۇ، شەكلى كۆركەم، ئىنچىكە، ئەۋرىشىم كېلىدۇ،
تۇماق ئەزەلدىن ئەتىۋارلىق بۇيۇم بولغاچقا، تاكى ھازىر-
غىچە كۆپ قىسىم جايلاردا قىز- يىگىت توي قىلسا، تۇماق-
مۇ ئالاھىدە تويلۇق مال قاتارىدا بۇيرۇلىدىغان ئادەت
ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە، بىر قىسىم جايلاردا
ياخشى كۆرىدىغان كىشىسىگە، يىراقتىن كەلگەن ئەزىز
مېھمانلارغا ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ، تۇماق سوۋغا قىلىدىغان
ئادەت ھېلىھەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

ھازىرمۇ تۇماقنىڭ تۈرلىرى كۆپ خىل، رەڭگارەڭ
بولۇپ، شىنجاڭنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا، بولۇپمۇ
مەكىت، يەكەن، قەشقەر، مارالبېشى، كۇچا، ئاۋات، يېڭى-
سار، خوتەن، كېرىيە قاتارلىق جايلاردا تولىمۇ ئەتىۋارلىق
باش كىيىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مىسالەن ئالساق، «ئون
ئىككى مۇقام»نىڭ مەنبەسى بولغان «دولان مۇقامى»،
«كاچۇڭ سەنىمى»، «كېرىيە مەشرىپى»نى ئورۇندايدى-
غان مۇقام ئەلنەغمىچىلىرى ئەنئەنىۋى تۇماق مەدەنىيىتى-
مىزنىڭ جۇلالىق نۇسخىسىدىكى بۇ خىل كۆركەم، يارى-
شىملىق تۇماقلارنى كىيىپ، سەھنىلەردە مۇقاملارنى ياڭ-
رىتىپ، ھەر مىللەت ئاممىسىغا، دۇنيا خەلقىگە بەدىئىي
زوق بېغىشلاۋاتقانلىقى ھەممىمىزگە ئاياندۇر.

بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، تۇماق مەدەنىيىتىمىز تې-
خىمۇ تەرەققىي قىلىپ، شەكلى ۋە كۆركەملىكى تېخىمۇ
جەزىبدارلىشىپ، تۇماقچىلىق كەسپىي تەرەققىياتى تېخىمۇ
ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولماقتا ھەمدە نۇرغۇن جايلاردا
ئېلىپ سېتىلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، سانائەت تەرەققىياتى-
نىڭ تۈرتكىسىدە، ھازىر بۇ خىل تۇماقلار سۈنئىي ماتېرى-
ياللارنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، تۈرى يەنىمۇ كۆپ خىللى-
شىپ، ياشانغانلارغا ۋە ياشلارغا لايىق يەڭگىل ۋە
ئىسسىق بولغان سەرپۇش تۇماق، تاشلىق دۇمچە تۇماق،
نوركا قۇلاقچا، كەمچەت فورما تۇماق، تۈلەك تۇماق قا-
تارلىق تۇماقلارغا ۋە كۆرپە قۇلاقچا، سۇلۇنچە كۆرپە
قۇلاقچا دەپ ئاتىلىدىغان قۇلاقچىلارغا تەرەققىي قىلىپ،
ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلىۋاتىدۇ، شۇڭا ئەنئەنىۋى باش
كىيىمىمىزنىڭ جۇلاسى بولغان تۇماق مەدەنىيىتىمىزگە ۋا-
رىسلىق قىلىش، بۇ مىراسىمىزنى قوغداش، ئۈزلۈكسىز تە-
رەققىي قىلدۇرۇش — ھازىرقى زامانىدىمۇ، كەلگۈسىدىمۇ
چەكسىز ئىستىقبالىغا ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە.

(ئاپتور يەكەن ناھىيەلىك 4- ئوتتۇرا مەكتەپتە)

تونۇر

ئابدۇۋەلى مەتقۇربان

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى ئائىلە مەدەنىيە-تىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى — تونۇر

1. «تونۇر» سۆزىنىڭ ئېنىقلىمىسى

تونۇر — ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىدە يېمەكلىك پىشۇرۇش (گۆش، كاۋاپ، نان، سامسا) قورالى. مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك خاسلىقىنى مۇجەسسەملىگەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى نامايەندە قىلىدىغان ماددىي مەدەنىيەت شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

2. تونۇرنىڭ تۈرلىرى، ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىياللار ۋە ياساش ئۇسۇلى

تونۇر ئادەتتە ياسىلىش ماتېرىيالىنىڭ ئوخشىماسلىقى ۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى جۇغراپىيەلىك شارائىتى سەۋەبىدىن سېغىز تونۇر، شور تونۇر، پىششىق خىشلىق تونۇر، ئىدىش تونۇر ۋە ئالدى ئوچاق دەپ بەش تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1) سېغىز تونۇر — بۇ تونۇر ئاساسەن سېغىز بىلەن ياسالغانلىقى ئۈچۈن سېغىز تونۇر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل تونۇرنى ياساشتا ئالدى بىلەن كېرەكلىك بولغان ماتېرىياللارنى تەييارلايمىز، سېغىز (سېرىق سېغىز ياكى كۆك سېغىز بولسىمۇ بولىدۇ) شېغىل، يۇڭ، تۇز سۈيى، پىششىق خىش، سۇ، سامان قاتارلىقلار لازىم بولىدۇ.

سېغىز توپا — سېغىز توپا باشقا ئەبجەش ماددىلار يوقمايدىغان پاكىز يەرگە تۆكۈلىدۇ، ئاندىن ئارىسىدىكى تاش پارچىسى ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ پارچىلىرىنى ئايرىۋېتىش ئۈچۈن غەلۋىردە تاسقىۋېتىلىدۇ، ئاندىن سېغىز توپىنى سۇ قۇيۇپ يۇمشىتىمىز.

شېغىل — شېغىل ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ بولىدۇ. لېكىن قۇمسىز، توپىسىز، باشقا ئارىلاشما ماددىلار ئارىلاشمىغان بولۇشى كېرەك. ئەگەر شېغىل پاكىز بولمىسا سۇ بىلەن توپىنى يۇيۇپ چىقىرىۋېتىمىز، ئاندىن بارماقتەك چوڭراقلىرىنى بىر ياققا، ئۇنىڭدىن ئۇششاقراقلىرىنى يەنە بىر تەرەپكە ئايرىۋېتىمىز.

يۇڭ — چۈۋىق بىلەن ئۇرۇپ (ساۋداپ) يېڭى ئاتقان پاختىدەك يۇمشاق ھالەتكە كەلتۈرۈشىمىز كېرەك.

تۇز سۈيى — يوغانراق داسقا ياكى ئېغىزى چوڭراق چېلەككە شور تۇز شاللىنىپ تەييارلىنىدۇ. ئاخىرىدا تونۇر سالماقچى بولغان ئورۇن (شەرت-شارائىت ئەھۋالىغا ئاساسەن ئۆزى تاللىسا بولىدۇ) لايىھەلىنىپ بۇ جاينى تۈز، تەكشى قىلىپ تەييارلاپ ئازراق سۇ چېچىلىدۇ، ئاندىن تەييارلىقلار پۈتۈپ بولغاندىن كېيىن تونۇرنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ، ئالدى بىلەن تۈزلەپ سۇ چاچقان يەرگە پىششىق خىشلارنى تونۇر سالماقچى بولغان ئورۇنغا يۇملاق شەكىلدە تىزىلىپ تونۇرنىڭ ئۇلى ياسىلىدۇ. تونۇرنىڭ ئۇلى ياسىلىپ بولغاندىن كېيىن سېغىزنى تاغار ياكى خىمىيەۋى ئوغۇت خالتىسىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ

مەلۇم مقداردا شېغىل ھەم يۇلۇق قاتارلىقلار بىلەن ئارد-
لاشتۇرۇپ ئۈستىنى دەسسەپ چىڭدايمىز (پىشۇلدۇرىمىز)
ئۇنى چىڭداپ بولغاندىن كېيىن ئالقانچىلىك چوڭلۇقتا
بۆلۈپ، چاسا شەكىلگە كەلتۈرۈپ ئايرىم-ئايرىم ياساي-
مىز. ئاندىن خىش ئۇلىنىڭ ئۈستىگە بىر پارچە قويىمىز،
ئاندىن ئۇنىڭ (سېغىز لاي) ئولۇق تەرەپ ئۇچىغا تۈز سۇ-
يىنى سېپىپ سەل يۇمشىتىپ، ئىككى قول بىلەن مۇجۇپ
(سىقىپ) تەكشى ھالدا ئەسلىدىكى قېلىنلىقتىن يېرىم ھەسسە
نېپىزلىتىمىز، ئاندىن يەنە بىر پارچە پىشۇرۇلغان ئالقانچە-
لىك چوڭلۇقتىكى سېغىز پارچىسىنى باشتا قويۇلغان سېغىز
پارچىسىغا چاپلاشتۇرۇپ، گويا ھېچقانداق چىتىشلىقى بول-
مىغاندەك شەكىلگە كەلتۈرىمىز. باشقا پىشۇرۇلغان ئالقان-
چىلىك چوڭلۇقتىكى سېغىز پارچىلىرىمۇ شۇ ئاساستا قويۇ-
لۇپ، تونۇرنىڭ بىرىنچى قۇرى سېلىنىدۇ. ئىككىنچى قۇ-
رىغا كەلگەندە بىرىنچى قۇرنىڭ ئۈستىنى تۈز سۇيىنىڭ
يارىدىمىدە يۇمشىتىپ ئۈستى قىسمىغا بىز باشتا ئايرىۋالغان
بارماقتەك چوڭلۇقتىكى شېغىللارنى زىچ ۋە تەكشى ھالدا
شېغىل توغۇرلىقىنىڭ يېرىمىغىچە پاتتۇرۇلۇپ سانجىلىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن تەييارلىۋالغان ئالقانچىلىك چوڭلۇقتىكى
سېغىز لاي بىرىنچى قۇرنىڭ ئۈستىگە قويۇلىدۇ. مۇشۇ ئا-
ساستا تونۇر دىيامېتىرىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن
ئۈچىنچى، تۆتىنچى... قۇرلارنى قويسا بولىدۇ. سېغىز لاي-
لارنى قويۇپ ئۈستىگە چىققانچە تونۇرنىڭ ئېغىزى ئەسلى-
دىكىدىن كىچىكلىتىلىدۇ، يەنى تونۇر ئېغىزىنىڭ دىيامېتى-
رى، تونۇر ئۇلىنىڭ دىئامېتىرىدىن خېلىلا كىچىكلەيدۇ. بۇ
ۋاقىتتا تونۇرنىڭ شەكلى خۇددى گۈمبەزنىڭ شەكلىگە
ياكى تەتۈر قويۇلغان كۆپنىڭ شەكلىگە ئوخشايدۇ. تونۇر
سېلىنىپ بولغاندىن كېيىن تونۇرنىڭ سىرتقى يۈزى سامان
لاي بىلەن تەكشى سۇۋۇلىدۇ. ئاندىن تونۇرغا كۆن نۇرد-
نىڭ چۈشۈپ ياكى ھۆل-يېغىندا قېلىپ بۇزۇلۇشىنىڭ ئال-
دىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاختايدا ياكى يالتىراق (سولياۋ)
خالتىدەك دالدا بولغۇدەك نەرسىلەردە ئېغىزىنى يېپىپ
قويساق بولىدۇ. شۇ جەرياندا بىر قانچە قېتىم تەكشى
يۈزلۈك تاش ياكى خىشتەك نەرسىلەر بىلەن تونۇرنىڭ
ئىچكى يۈز قىسمىدىكى ئېگىز-پەس يەرلەرنى تەكشىلىۋې-
تىمىز. بۇنداق قىلىش ئارقىلىق تونۇر ئىچكى يۈزىنىڭ سى-
لىقلىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇپ، ناننىڭ ئۇلىغا (كەينىگە)
سېغىز پارچىلىرىنىڭ چاپلىشىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى
ھەم ناننىڭ تەملىك، مەززىلىك ۋە ياخشى پىشىشىغا
ئاساس سالغىلى بولىدۇ.

2) شور تونۇر ــــ بۇ خىل تونۇرنىڭ ئاساسلىق ماتې-
رىيالى شور بولغانلىقى ئۈچۈن شور تونۇر دەپ ئاتالغان.
ئالدى بىلەن شورنى ئېزىپ، غەلۋىردىن ئۆتكۈزۈلىدۇ.
ئاندىن تۈز، يۇلۇق... قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ لاي ئې-
تىلىدۇ. ياسالماقچى بولغان تونۇرنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى
ئاساسىدا قېلىپ ياسىلىدۇ. ئاندىن شور لاي كۆملاچ قىلى-
نىپ قېلىپنىڭ ئۈستىگە چاپلىنىپ ياسىلىدۇ. تونۇر پۈتكەن-
دىن كېيىن قېلىپنى ئېلىۋېتىپ، شاخ-شۇمبا، چارۋا-سامان
بىلەن ئىسلىنىپ قۇرۇتۇلىدۇ. ئاخىرىدا تونۇرنىڭ يۈزىگە
چاپلىشىۋالغان توپىنى تەكشى يۈزلۈك تاش ياكى خىشتەك
نەرسىلەر بىلەن قىرىپ تونۇرنىڭ ئىچكى يۈزى سىلىقلىنى-
دۇ.

3) پىشىشىق خىشلىق تونۇر ــــ بۇ تونۇرنى ياساشتا
ئاساسەن پىشىشىق خىش ماتېرىيال قىلىنغانلىقى ئۈچۈن
پىشىشىق خىشلىق تونۇر دەپ ئاتالغان. بۇ خىل تونۇرنى
ياساشتا ئوخشاشلا ئاۋۋالقى تونۇرلارنى ياساشتىكى قانۇ-
نىيەتكە بويسۇنغان ئاساستا خىشنى بىر-بىرىگە چىشلەشتۈ-
رۈپ، گۈمبەزگە ئوخشاش ياسايمىز. تونۇر ئۇلىنىڭ دىيا-
مېتىرى چوڭ بولۇپ، ئېغىزىغا يېقىنلاشقانسېرى دىيامېتى-
رى كىچىكلىتىلىپ ياسالسا بولىدۇ، ئاخىرىدا تونۇرنىڭ
سىرتقى يۈزى سېمونت لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ.

4) ئىدىش تونۇر ــــ ئىدىش تونۇر ئادەتتە زاۋۇتتا
ياسالغان ئىدىشنىڭ ئاستى تەرىپىنى تاش كېسىدىغان ئاپ-
توماتىك ھەرە بىلەن ھەرىدەپ دۈم كۆمتۈرۈپ (ئىدىش-
نىڭ ئاستى تەرىپى ئۈستى تەرەپكە قىلىنىپ) ئىشلىتىشكە
قولاي، تۈز، تەكشى يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق يا-
سىلىدۇ. ئىدىش تونۇرنىڭ ياسىلىشى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىن-
غان تونۇرلارغا قارىغاندا ئىشلىتىش دائىرىسى كىچىك (تار).
پىشىشىق خىشلىق تونۇر بىلەن ئىدىش تونۇر ئاساسلىقى
سېغىز توپا ۋە شېغىل توپا يوق جايلاردا ۋە شەھەر رايون-
لاردا كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

5) ئالدى ئوچاق ــــ ئادەتتە ئالدى ئوچۇق تونۇر

دەپ ئاتىلىدۇ. ئالدى ئوچاقنىڭ ياسىلىشىمۇ ئوخشاشلا،
يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تونۇرلارنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلىغا
ئوخشاپ كېتىدۇ. ياساشتىن بۇرۇن ئورۇننى مۇۋاپىق
تاللاپ ئۇلىنى ياخشى ئىشلىشى كېرەك. ئادەتتە ئالدى
ئوچاقمۇ باشقا تونۇرلارغا ئوخشاش گۈمبەز ھالەتتە ياسـ
لىدۇ. ئالدى ئوچاقنىڭ باشقا تونۇرلارغا ئوخشىمايدىغان
يېرى بولسا، شەكلى يۇملاق، چەمبەرسىمان بولماستىن
تاقا (∩ ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىقلارنىڭ تۇيىقىغا قاقـ
ىدىغان ئورغاق ئاي شەكىللىك تۆمۈر) شەكلىدە بولىدۇ.
ئالدىدىن ئوتتۇن سېلىپ تاماق ئېتىپ يېيىشكە بولىدۇ. قا-
زاننى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن نان يېقىپ پىشۇرۇشقا بولىدۇ.
تونۇرغا ئوخشاش ئاستىدىن بىر ھاۋادان ئېچىلماستىن،
ئوتتۇن سالىدىغان ئېغىزنىڭ قارشىسىدىكى ئۈستى تەرەپـ
تىن تۈتۈن چىقىپ كېتىدىغان كاناي ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.
دېمەك، ئالدى ئوچاقتىن پايدىلىنىپ قوش ئۈنۈمگە
(تاماق ئېتىش، نان يېقىش) ئېرىشكىلى بولىدۇ. ئالدى
ئوچاق ئاساسلىقى يەكەن، پوسكام، قاغىلىق قاتارلىق نا-
ھىيەلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ.

3. تونۇرنىڭ شەكلى ۋە تونۇرغا مۇناسىۋەتلىك ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى

تونۇر ئادەتتە يۇملاق، گۈمبەزسىمان شەكىلدە
يەنى دۈم كۆمتۈرۈپ قويۇلغان ئىدىشقا ئوخشايدۇ. ئىپتىـ
دائىي جەمئىيەتتە ئەجدادلىرىمىز ھاياتلىق سەپىرىگە قەدەم
باسقاندىن باشلاپ، ھەرقانداق زاماندا ئۆز- ئۆزىگە يول
باشلىغۇچى ئىلاھىي كۈچنىڭ ئاستىغا ئۇيۇشۇپ ھەر بىر
ھاياتلىق قەدىمىنى شۇ خىل ئېتىقادتىن ئايرىمـ
غان، بۇ خىل ئېتىقاد ئۇلارنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي
ھاياتىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يەنى ئۇلار مەيلى
تەبىئەت ئېتىقادچىلىقىدا بولسۇن ياكى توتېم ئېتىـ
قادچىلىقىدا بولسۇن، ئۆزلىرى ئۇلۇغلايدىغان ھەر
بىر نەرسىنىڭ شەكلىنى ياكى قۇرۇلمىسىنى شۇ
ئىلاھنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىگە ماسلاشتۇرۇپ ياسـ
غان ھەمدە ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق
ئىدىيەسى بىلەن ياشىغاندىن باشلاپ، نەچچە مىڭ
يىللىق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تونۇرغا
نىسبەتەن يەنە ئۆزىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئېتىقاد كۆز
قاراشلىرىنى سىڭدۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن تونۇر
ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىقى بىلەن
سىڭىشىپ بىر گەۋدىگە ئايلانغان.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىـ
قادچىلىقى ئۆزى ياخشى كۆرگەن ھەرقانداق بىر
شەيئىگە زەنجىرسىمان سىڭدۈرۈلۈپ كەلگەن. بۇ-
رۇندىن تارتىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش كە-
چۈرۈپ كەلگەن كىگىز ئۆيى شەكىل ۋە قۇرۇلما
ئالاھىدىلىكى بىلەن تونۇرنىڭ شەكلى ۋە قۇرۇلما
ئالاھىدىلىكىنىڭ ئوخشاشلىقىنى ھەرگىزمۇ تاسادىـ
پىيلىق دېيىشكە بولمايدۇ. تونۇرنىڭ ئۇل قىسمىغا
كىگىز ئۆينىڭ، تونۇرنىڭ ئېغىزى كىگىز ئۆينىڭ
تۈڭلۈكىگە، تونۇرنىڭ تۇرخىنى كىگىز ئۆينىڭ

ئىشىكىگە ئوخشاش بولۇپ، شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا تونۇر بىلەن كىگىز ئۆي زور دەرىجىدە ئوخشاشلىققا ئىگە. تونۇرمۇ ئوخشاشلا ئىپتىدائىي ئېتىقاد بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، كىگىز ئۆي بىلەن شەكىل ۋە قۇرۇلما جەھەتتىكى بۇنداق ئوخشاشلىقى ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بولۇپ قالغان ئەمەس، ئۇنىڭغا خەلقىمىزنىڭ ئېتىقاد ئۇدۇملىرى سىڭدۈرۈلگەن، بۇ خىل ئېتىقاد ئۇدۇملىرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ.

تونۇر توپا (سېغىز)دىن ياسالغاچقا ناھايىتى ئۇلۇغلىنىدۇ، ھەتتا ئىشلىتىلىپ كونىرىغان تونۇرنىڭ پارچە كېسەكلىرىمۇ ئىسسىق ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئاياللار تونۇرغا نان يېقىۋاتقاندا كىچىك بالىلار تونۇر قېشىغا كەلسە ۋە تونۇرغا قارىسا، ياققان نان چۈشۈپ كېتىدۇ دەپ قاراپ يېقىن كەلتۈرمەيدۇ. تونۇر قېشىغا تەرەت قىلىشقا، تونۇرنىڭ ئىچىگە مەينەت نەرسىلەرنى سېلىشقا يول قويمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تونۇر بېشىدا گازىر چېقىشقا بولمايدۇ يەنە خەلقىمىزدە، يېڭى سالغان تونۇرغا تۇنجى قېتىم ئوت ياققاندا، تونۇرغا ئۆزىنىڭ خۇشاللىقىنى ۋە ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن تونۇر ئىگىسى قولۇم-قوشنىلار بىر-بىرىنىڭ نان يېقىش ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ بېرىدىغان ئادەت بار بولۇپ، مۇشۇ ئارقىلىق قولۇم-قوشنىلىق مۇناسىۋەت، ئىتتىپاقلىق، ئۆملۈك كۈچىيىدۇ. مانا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سۆز-جۈملىلەردىنمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تونۇرنى ناھايىتى ئۇلۇغلايدىغانلىقىنى، يۇقىرى كۆرىدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇ.

4. تونۇرنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا نۆۋەتتىكى ئىشلىتىلىش ئەھۋالى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىستىقبالى

تونۇر — قەدىمدىن باشلاپ، ھەر بىر ئائىلىدە كەم بولسا بولمايدىغان، مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ نەمۇنىسى. شۇ سەۋەبتىن خەلقىمىزنىڭ قۇرۇلۇش-بىناكارلىق مەدەنىيەتلىرىمىزنى ۋاراقلىغىنىمىزدا، ئۆي-ئىمارەتلەرنى لايىھەلىگەن ۋاقىتتا چوقۇم تونۇرنى قايسى يەرگە سېلىش پىلانىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز ھەم تارىختىن بۇيان سودىغا ماھىر مىللەت، بۇنى باشقا تۈركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «سارت» نامى بىلەن چاقىرىدىغانلىقىنىڭ ئۆزى بىر دەلىل پاكىتتۇر. مىللىي قول ھۈنەرۋەنچىلىكىمىزنىڭ يەنە بىر ئاپىرىدىگاھى بولغان قەشقەردە ۋە ياكى ئۇيغۇر ياشىغان ھەرقانداق بىر يۇرتتىن تونۇرنىڭ سىماسىنى، شۇنداقلا بىز ئۆز جېنىمىز كەبى سۆيىدىغان «نان»دىن ئىبارەت بۇ نېمەتنى ئۇچرىتىش تەس ئەمەس، شۇنداقلا ھەم «نان» ئارقىلىق تىرىكچىلىك يولىنى تۇتقان، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرنىڭ يۈكسەك تائام مەدەنىيىتىنى بارچە ئىقلىمغا تونۇتقان كىشىلىرىمىزمۇ ئاز ئەمەس. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئۇ شىنجاڭ چېگراسىدىن ھالقىپ چىقىپ، مەملىكىتىمىزدىلا ئەمەس، ھەتتاكى باشقا ئەللەردىمۇ ئالقىشقا ئېرىشكەنلىكىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ تۇرۇۋېتىمىز. مەززىلىك تونۇر كاۋاپلىرىمىز، شېرىن تاتلىق نانلىرىمىز پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىياغا بۆسۈپ كىردى، دۇنياغا يۈزلەندى.

قەشقەر قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان تونۇرلار ھەر خىل تېخنىكىلىق ئۇسۇللار بىلەن ئەنئەنىلىكنى، مىللىي خاسلىقنى ساقلاپ قېلىنغان ئاساستا ياسىلىۋاتقانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. دېمەك بۇ خىل زامانىۋىلىق بىلەن ماسلاشقان تەرەققىيات، بۇنىڭدىن كېيىنكى يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىمىزنىڭ (تونۇر)نىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىنى تېخىمۇ يۇقىرى پەللىگە چىقارغۇسى.

ئېنىقكى مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى بېيىتىش، تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىشنى گارمونىك بىرلەشتۈرۈش، ئەنئەنە ۋە تەرەققىياتنى، خاسلىق ۋە يېڭىلىقنى ئۇنىڭغا سىڭدۈرۈش، تارىخ ۋە تەرەققىيات قەدىمىگە ماس ھالدا ئېلىپ بېرىش كېرەك.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. سائادەت كىچىك: «ئۇيغۇرلارنىڭ تونۇرچىلىق مەدەنىيىتى توغرىسىدا»

2. غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 63-، 64-بەتلەر.

3. ئەنۋەر باتۇر جانبەردى: «ئۇيغۇرلار ۋە تونۇر».

4. ئەنۋەر باتۇر جانبەردى: «ئۇيغۇرلار ۋە تونۇر».

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تىل-ئەدەبىيات كەسپى 2013-يىللىق 2-سىنىپ ئوقۇغۇچىسى)

جۇۋازچىلىق توغرىسىدا

مەھمۇدجان سىدىق بېلگىيار

جۇۋاز، جۇۋازنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرى ۋە ئۇلارنى تەييارلاش مەلۇم ئۆلچەم ئاساسىدا ئايرىم-ئايرىم تەييارلانغان بىر قانچە بۆلەكنى قانۇنىيىتى بويىچە ئۆزئارا چېتىپ قۇراشتۇرۇش ئارقىلىق ياغ تارتىش ئېلىپ بارىدىغان مۇكەممەل قۇرۇلمىدۇر. جۇۋازنىڭ كۆتەك، ئوق، قايچا، قىلىچ ياغىچى، بېسىم تاش قاتارلىق ھەر قايسى بۆلەكلىرىنى ئۆلچەم بويىچە تەييارلاپ بولغاندىن كېيىن، كۆزدىن خالىي پىنھان ئورۇنغا جۇۋاز ئۆيى تەييارلاپ جۇۋاز قۇراشتۇرۇلىدۇ.

جۇۋاز كۆتىكى (تېشى):

جۇۋاز كۆتىكى — جۇۋازنىڭ ياغ تارتىش مەشغۇلاتى ئېلىپ بارىدىغان ئاساسلىق قىسمى بولۇپ، ئۇ ياغاچ ياكى تاشتىن ئويۇپ ياسىلىدۇ. ئەڭ دەسلەپ ياغاچ كۆتەك بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ خېلى ئۇزاق دەۋر ئىشلىتىلگەن. ئۇ ئۆرۈك ياكى جىگدىنىڭ يوغان كۆتەكلىرىدىن چېپىپ ئويۇپ ياسالغان. ئادەتتە ئۇنى ئۈچ يىل ئەتراپىدا ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. ئەمما بىر مەزگىل ئىشلەتمىسە يېرىلىپ كېتىپ ئىشلەتكىلى بولمىغان. كېيىن تاش ئويمىچىلىقنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ،

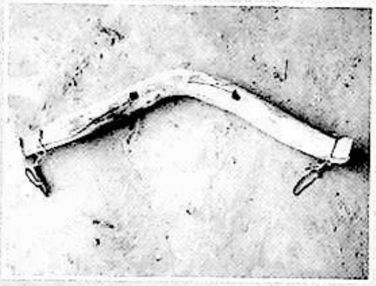

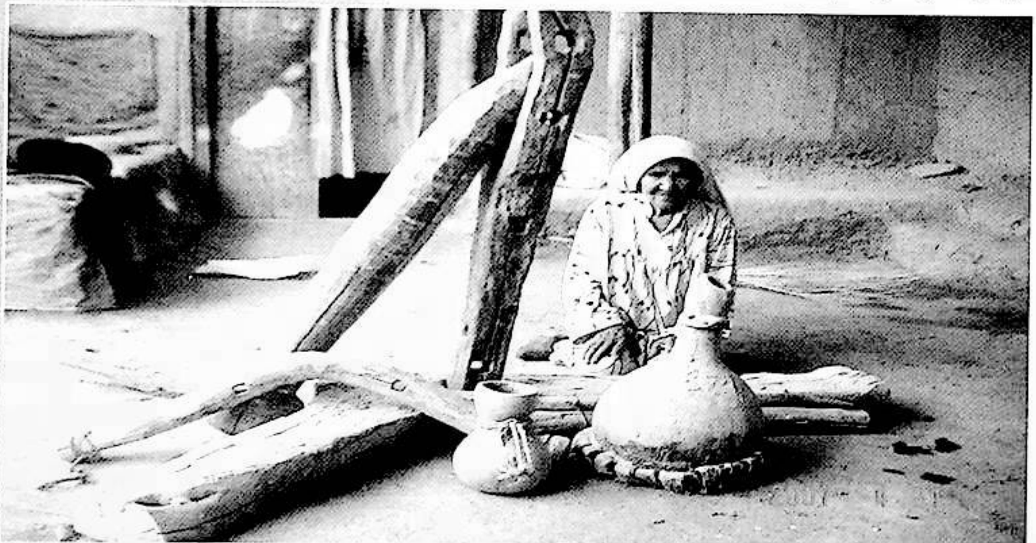

مۇۋاپىق چوڭلۇقتىكى تاشتىن ئويۇپ ياساپ ئىشلەتكەن. ئۇ ياغاچ جۇۋاز كۆتىكىگە قارىغاندا چىدامىلىق بولغاچقا تېز ئومۇملاشقان. ياغاچ ياكى تاش جۇۋاز كۆتىكى بولسۇن دەسلەپ ئۇنى ياغچىلار ئۆزلىرى ئويۇپ ئىشلەتكەن. كېيىن بىر قىسىم ياغچىلار ئايرىلىپ چىقىپ مەخسۇس كەسپلەشكەن جۇۋاز كۆتىكى ئويمىچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان، جۇۋاز كۆتىكىنىڭ ئۆلچىمى ئوخشاش بولۇپ، ئۇ كۆتەكنىڭ تاش ھەم ئىچ قويىنىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ئويۇپ تەييارلىنىدۇ.

ياغاچ جۇۋاز كۆتىكى ئالدى بىلەن دىيامېتىرى 80 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ئۆرۈك ياكى جىگدە كۆتىكى تەييارلاپ، ئۇنىڭ ئېغىز تەرىپىنىڭ دىيامېتىرىنى 60 سانتىمېتىر راسلاپ، يۈزىنى پەتنۇسنىڭ ئىچى يۈزىدەك ئويۇپ، باشقا يەرلىرىنى كۆزلەپ، تۆۋى تەرىپىنى ئىنچىكىرەك يۇملاق ياسىۋالىدۇ. تاش جۇۋاز كۆتىكىنى ساي ياكى تاغنىڭ پەس تەرەپلىرىدىكى ئېقىن بويلىرىدىن ئۆلچەمگە چۈشىدىغان زىچلىقى تۆۋەنرەك قارا تاشلارنى تېپىپ ئۇنىڭ ئارتۇق يەرلىرىنى ئېلىۋېتىپ يەڭگىللەشتۈرۈپ يۆتكەپ كېلىپ، يۇقىرىقى ئۆلچەم بويىچە تەييارلىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، كۆتەكنىڭ تاش قويىنى ئېغىزىنىڭ دىيامېتىرىنى 28 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقىنى 17 سانتىمېتىر يانتۇ تىك شەكىلدە، تۆۋى يەنى ئىچ قويىنى ئېغىزىنىڭ دىيامېتىرىنى 18 سانتىمېتىر، چوڭقۇرلۇقىنى 17 سانتىمېتىر، قورساق قىسمىنىڭ دىيامېتىرى 23 سانتىمېتىر ئىچى كەڭ يۇملاق، ئومۇمىي چوڭقۇرلۇقى 35 سانتىمېتىر ئويۇپ ياسىلىدۇ، ئىچىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى كونا ئىككى قاسقانلىق مىس مانتا قازىنىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

تاش جۇۋاز كۆتىكى:

كۆتەك ئويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېغىز تەرىپىدىن باشلاپ ئۆلچەپ 40 سانتىمېتىرلىق يەردىن يەنى كۆتەك ئىچ قويىنى تېگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرىلاپ، سىرتىغا يانتۇ ياغ چۈشۈرىدىغان چىمەت قول چوڭلۇقىدا ياغلىق تۆشۈك تېشىپ ئېغىزىغا ياغ چۈشىدىغان نوكاچ قېقىلىدۇ.

جۇۋاز تېشىنىڭ ئىچ قويىنى ھەم ياغ ئاقىدىغان تۆشۈك.

قايچا (قاچا):

قايچا — قايچا شەكلىدىكى پۈتۈن چوڭ ئاچا ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۇ قىلىچ ياغىچى، بۆك بىلەن ئۆزئارا چېتىلىپ، بۆك ئارقىلىق ئوقىنىڭ ئۇچىغا ئىلىنىپ، جۇۋازنىڭ قورساق قىسمىنى ئارىسىغا ئېلىپ جۇۋازغا قاتقان ئۇلاغ بىلەن بىللە ھەرىكەتلىنىدىغان قۇرۇلما.

قايچا بويۇنتۇرۇق (دەم):

بويۇنتۇرۇق — ئاچىسى قىلىچ ياغىچىغا دېيىلىپ، ئوتتۇرىسىدىكى تۇرۇمچە ياكى ئەرگۈلىسىگە قايچىدىكى ئارغامچىنى چېتىپ، ئۇلاغنىڭ يەنى ھايۋاننىڭ گەدىنىگە باغلاپ چېتىپ ھەيدەش ئارقىلىق جۇۋازنى ئايلاندۇرىدىغان قۇرۇلما.

ئۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىرى ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر 20 سانتىمېتىر، شىراق تومۇلۇقىدىكى بىر ئۇچىدا 20 سانتىمېتىر ئاچىسى بار قاتتىق تۈز ياغاچتىن ياسىلىدۇ. ئۆلچەمگە توشىدىغان ياغاچنى راستلاپ ئاچىسىدىن 40 سانتىمېتىرلىق يەرگە تۇرۇمچە تېشىپ قايچىدىكى ئارغامچىغا باغلاپ چېتىپ باش تەرىپىدىن ئۇلاغنىڭ بويۇنلۇقىنىڭ ئىككى يېنىدىن چوڭ قول تومۇلۇقىدا ئىككى دانە بوغۇنچىلىق تۆشۈك تېشىپ، تۆشۈككە يىپ ياكى ياغاچ ئۆتكۈزۈپ بويۇنلۇق چىقىرىپ ماڭغاندا بويۇنتۇرۇق ئۇلاغنىڭ گەدىنىدىن چىقىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن بويىنىدىن باغلايدۇ. ئۇنىڭ ئاچىسىنى قىلىچ ياغىچىنىڭ كۆتىكىگە دېيەپ باغلاپ، تۇرۇمچىسىگە قايچىدىكى ئارغامچىنى چېتىپ، ئۇلاغنى جۇۋازغا قاتىدۇ.

يەنە بىرى: ئىككى ئۇچى كەڭرەك ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىدىكى ياغاچنى راسلاپ ئىككى ئۇچىنى قىناپ بوغۇنچىلىق چىقىرىپ، بوغۇنچىلىقىنىڭ ئۈستىرەكتىن بويۇنلۇق تېشىپ بويۇنتۇراق ياسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى ئۇچىدىكى بوغانچىسىغا قايچىدىكى ئارغامچىنى باغلاپ، ئۇلاغقا قېتىپ، بويۇنلۇقىسىدىكى تانا ياكى ياغاچ بىلەن ئۇلاغنىڭ بويىنىدىن باغلاپ قويىدۇ. ئارغامچىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىنى جۇۋازغا قېتىلىدىغان ئۇلاغنىڭ تۈرى، چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ تەڭشەيدۇ.

بويۇنتۇرۇق

ئوق:

ئوق — يۆكنى ئىزىپ يۇمشىتىپ ياغ تارتىدىغان ئاساسلىق قىسىم بولۇپ، ئۇ بىر جۇۋاز ئۈچۈن ئۇزۇنلۇقى،

توملۇقى ئوخشاش، ئەمما بېشى ئوخشىمايدىغان ئۆلچەمدە يوكنى قارىتىدىغان ئوق، تالقان ئوق ھەم ياغ ئوقى دەپ ئۈچ دانە تەييارلىنىدۇ. بۇ ئوقلار ياغ تارتىشنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ. ئوق ئۇزۇنلۇقى بىر يېرىم مېتىر، توملۇقى يەنى ئايلانمىسى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ئۆرۈك كۆتىكىدىن چېپىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچىنى توخۇم شەكلىدە بۆككە كەلگۈدەك ئۇچلاپ تۈۋىنى چوڭ چېپىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يوكنى قارىتىدىغان ئوق بېشىنىڭ ئىچ قوينى ئۇزۇنلۇقىنى 15 سانتىمېتىر، ئايلانمىسىنى 50 سانتىمېتىر؛ تالقان ئوق بېشىنىڭ ئىچ قوينى ئۇزۇنلۇقىنى 12 سانتىمېتىر، ئايلانمىسىنى 40 سانتىمېتىر؛ ياغ ئوق بېشىنىڭ ئىچ قوينى ئۇزۇنلۇقىنى ئون سانتىمېتىر ئايلانمىسى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا چېپىپ ياسايدۇ.

جۇۋاز ئوقى

قىلىچ ياغىچى:

قىلىچ ياغىچى — قايچا بىلەن بۆكنى ئۆزئارا چاتىدىغان قىسىم بولۇپ، ئۇ، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر 30 سانتىمېتىرلىق تۈۋى شىراق توملۇقىدا، ئىككى ئاچىسى بىلەك توملۇقىدىكى قاتتىق ئاچا ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

قايچا بىلەن قىلىچ ياغىچىنىڭ چېتىلغان ھالىتى

بۆك:

بۆك — بىر ئۇچىنى قىلىچ ياغىچىنىڭ ئاچىسى ئارىسىغا شىنىلەپ چېتىپ، يەنە بىر ئۇچىدىكى بۆكنى ياغ ئوقىنىڭ ئۇچىغا ئېلىپ جۇۋازنى قاتقاندا جۇۋازغا قاتىدىغان ئۇلاغنىڭ چوڭ كىچىكلىكى، ئوقنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىغا ئاساسەن، بۆكنىڭ ئىنچىكە ئۇچىدىكى شىنىلىك تۆشۈك ھەم ئوق ئۇچىنى بۆكتىكى ئويۇقچىلارغا ئالماشتۇرۇپ چېتىش ئارقىلىق قايچىنىڭ ھەرىكەت تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشەيدۇ.

ئوققا چېتىلغان بۆك

شىنە ياغىچى:

شىنە — ئاساسەن قىزىل يۇلغۇن ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن ياسىلىدىغان بولۇپ، ئۇ قېقىلىدىغان تۈرۈم، شىنىلىك تۆشۈكنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە ئاساسەن توم، ئىنچىكە، ئىشلىتىلىش ئورنىغا ئاساسەن ئۇزۇن، قىسقا قىلىپ تۈز، سىلىق، ئۇچلاپ ياسىلىدۇ. ئۇنى تۈرۈم ياكى شىنىلىك تۆشۈككە قېقىش ئارقىلىق جۇۋازنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ئۆزئارا چېتىلىدۇ.

بېسىم تاش:

تاش — قايچىنىڭ كۆتىكى ئۈستىگە قويۇپ، ئوققا بېسىپ چۈشۈرۈش ئارقىلىق يوكنى ئېزىپ ياغ چىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەم كۆتۈرەلىگۈدەك چوڭلۇقتىكى يالپاقراق تاشتىن ئۈچ-تۆتكىچە بولسا بولىدۇ.

جۇۋازنىڭ بېسىم تېشى

جۇۋازغا كېرەكلىك يۇقىرىقى قىسىملار راسلىنىپ بولغاندىن كېيىن جۇۋازخانا تەييارلايدۇ.

جۇۋازخانا:

جۇۋازخانا — كىشىلەرنىڭ كۆزىدىن خالىي پىنھان يەرگە يېڭىدىن سالىسمۇ ياكى ئولتۇرۇۋاتقان ئۆيلەرنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئايرىمخانىلارنى جۇۋازخانا قىلىسمۇ بولىدۇ. ئادەتتە ياغچىلار جۇۋازخانىنىڭ كۆزدىن خالىي پىنھاندا بولۇشىنى خالايدۇ. ئۇنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى جۇۋازدا بىمالال مەشغۇلات ئېلىپ بارالايدىغان ھەم ياغ تارتىشقا كېرەكلىك بۇيۇملار سىغىدىغان چوڭلۇقتا بولسا بولىدۇ، ئۇ تەخمىنەن 25 ـ 30 كۇۋادرات ئەتراپىدا بولىدۇ.

جۇۋازنى قۇراشتۇرۇش:

جۇۋازخانا پۈتۈپ تېگى تەكشىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆرۈك ياغىچى ياكى باشقا قاتتىق ياغاچتىن شىراق توملۇقىدا قوزۇق ياكى ئادەمنىڭ بېلى توملۇقىدا پۇر كۆتەك تەييارلاپ، ئۇنى جۇۋازخانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياكى مۇۋاپىق دەپ قارىغان ئورۇنغا قوزۇقنى قېقىپ ياكى پۇر كۆتەكنى كۆمۈپ، جۇۋاز كۆتىكىنىڭ تېگىدىكى مۇقىملاشتۇرۇش تۆشۈكنى قوزۇققا سېلىپ تىكلەپ ياكى پۇر كۆتەكنىڭ ئىچىگە كەپلىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، جۇۋازغا سۇ قويۇپ كۆتەكنىڭ تىكلىكىنى تەڭشەپ مۇقىملاشتۇرۇپ چىڭدايدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتا زىچ قوزۇق قېقىپ، جۇۋاز كۆتىكىنى چىڭىتىپ، قوزۇقنىڭ ئاراچىلىرىغا كۇنجۇرە تىقىپ سۇۋاپ، ئۈستىدىن بىر مېتىر 60 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى شالنى جۇۋاز كۆتىكىدىن 13 سانتىمېتىر ئاشۇرۇپ زىچ، تەكشى قېقىپ جۇۋاز كاسىسى چىقىرىدۇ. شالنىڭ ئۈستىدىن كۇلا (سامان غوللۇق ياۋا ئۆسۈملۈك — چىغدىن ئېشىپ تالاپ ئەتكەن ئارغامچا)دا ئىككى يەردىن باغلاپ ياكى تۆمۈردىن چەمبەر سېلىپ (ئىلگىرى كۇلا ئىشلەتكەن) چىڭىتىپ، جۇۋاز كۆتىكى

بىلەن شالىنىڭ ئارىسىغا پانا قېقىپ يەنە بىر قاتار چىگىتە-
دۇ. جۇۋازنىڭ كۆتىكى بىلەن شالىنىڭ ئارىسىنى كۈنجۈرە
بىلەن سۇۋاپ، دىيامېتىرى 65 سانتىمېتىر ئەتراپىدا جۇۋاز
كاسىسى چىقىرىلىدۇ. ئاخىرىدا جۇۋازنىڭ تەگ ئەتراپىنى
لاي بىلەن ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 80 سانتى-
مېتىر قوپۇرۇپ، ياغ تارتقۇچى ماڭىدىغان پاي، ئۇنىڭ
ئەتراپىدىن ئۇلاغ ماڭىدىغان ئاياغلىق ياسايدۇ. پايدىن
جۇۋازنىڭ ئېگىزلىكى 90 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ،
جۇۋاز كۆتىكىنىڭ ئېگىزلىكىنى ياغچىنىڭ بېقىنىغا كەلگۈ-
دەك ياسسا مۇۋاپىق بولىدۇ.

جۇۋاز تىكلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قايچىغا قىلىچ يا-
غىچىنى، قىلىچ ياغىچىغا بوكىنى چېتىپ قۇراشتۇرۇپ، جۇ-
ۋازنى پاكىزلاپ، ئوقنى سېلىپ يوكنى قويۇپ، ئوقنىڭ
ئۇچىغا بوكنى سېلىپ ئۇلاغقا قاتىدۇ، ئۇلاغ جۇۋازنى
سائەت ئىستىرېلكىسىنىڭ قارشى يۆنىلىشىدە ئايلاندۇرۇپ
ياغ تارتىدۇ.

قۇراشتۇرۇپ ياغ تارتىۋاتقان جۇۋاز

كېرەكلىك سايمان: قىيما (جۇۋازدىن ياغ چۈشۈرىد-
دىغان قاپاق)، تالتىز (شوكنى ماتىلايدىغان سايلىق)،
غىپچا (يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئىنچىكە يۇلغۇن چىۋىقىدىن
تەييارلىنىدۇ)، ياغ تۆشۈك ئېغىزلىقى قاتارلىق بۇيۇملار
تەييارلىنىدۇ.

جۇۋاز كاسىسى ۋە ياغ تارتىش جەريانى

جۇۋازدا تارتىلىدىغان ياغلىق دان:
جۇۋازدا ئاساسەن زاغۇن، كەندىر، قىچا، زاراڭزا،
گازىر، چىگىت (چىگىت بىلەن زاراڭزا توگمەندە ئاقلانغاند-
دىن كېيىن تارتىلىدۇ)، مونۇسكا، زىغىر، قوغۇن ئۇرۇقى،
تورلۇك مېغىز، ياڭاق قاتارلىقلار تارتىلىدۇ.

جۇۋازنىڭ ياغ چۈشىدىغان تۆشۈكى

ياغ تارتىش مەشغۇلات جەريانى:
ئادەتتە بىر جۇۋازلىق يوك (ياغلىق دان) بىر
چارەك بولۇپ، ياغچى قاپچىمال ياكى خاس ياغ بولسۇن
بىر جۇۋازلىق ئۈچۈن بىر چارەكتىن يوك تەييارلايدۇ.
ياغچىلار بەزى يوكلەرنى دورىلىق ئۈچۈن خاس تارتقاند-
دىن سىرت، ئىستېمال ئۈچۈن ئاساسەن قاپچىمال ياغ
تارتىدۇ. قاپچىمال ياغنىڭ تەركىبى: ئىششەك (توت جىڭ)
زاغۇن، نېمشەك (ئۈچ جىڭ) قوغۇن ئۇرۇقى، ئون جىڭ
كەندىر بولۇپ بۇ يىيىشكە ئەڭ ئوبدان ياغ دەپ قارىلى-
دۇ.

ياغچى ياغ تارتىشتىن ئاۋۋال، يوكنى تاسقاپ
خىللاپ پاكىزلاپ، بىر جىڭ سۇنى يوككە چېچىپ ئىلەش-
تۈرۈپ ياز كۈنى بىر سائەت، قىشتا ئۇزاقراق تۇرغۇزۇپ،
نەمدەيدۇ. يوكنىڭ نېمى كېلىشكەندە جۇۋازغا قارىدىتىد-
غان (يامدايدىغان) ئوقنى سېلىپ، ئۈستىدىن يوكنى
قوشۇپ، قايچىغا بېسىم تاشتىن بىرنى ئېلىپ سەككىز-ئون
قېتىم ھەيدەپ (ئايلاندۇرۇپ يوك) قارىدىغاندا (چالا
يومشىغاندا) توختاپ يوكنى جۇۋاز كاسىسغا ئېلىۋېتىپ،
ئوقنى تالقان ئوقىقا ئالماشتۇرۇپ يوكنى چۈشۈرۈپ، قاي-
چىغا ئىككى تاشنى ئېلىپ تەدرىجى تاشنى كۆپەيتىپ بىر
يېرىم سائەت ئەتراپىدا ھەيدەيدۇ، يوك يۇمشاپ تالقان
بولغاندا، جۇۋازغا بىر جىڭ سۇ قويۇپ يوكنى قاتۇرۇپ
ئۇنى جۇۋاز كاسىسغا ئېلىۋېلىپ، ئوقنى ئېلىۋېتىپ، جۇ-
ۋازنىڭ تېگىنى پاكىزلاپ، ياغ چۈشىدىغان تۆشۈكنى ئېچى-
دىن كۈنجۈرىدە ئېتىۋېتىدۇ. ئاخىرىدا ياغ ئوقنى سېلىپ
يوكنى چۈشۈرۈپ، تەدرىجى بېسىم تاشنى كۆپەيتىپ ئا-
خىرى توت تاشنى ئېلىپ بىر سائەت ئەتراپىدا ھەيدىگەند-
دە ئوقنىڭ ئەتراپىدا ياغ تەپچىرەپ چىقىشقا باشلايدۇ. بۇ
ۋاقىتتا ئىككى جىڭ سۇنىڭ كۆپرەكىنى جۇۋازغا قۇيۇپ
ياغاچ سانجىپ جۇۋازنىڭ ئۇلىغا ئۆتكۈزۈۋېتىپ، قالغان
قىسمىنى يوكنىڭ ئۈستىگە سەپكەچ داۋاملىق ھەيدەپ ياغ
پىشىپ بولدۇقلاپ ئۈستىگە ئۆرلىگەندە ياغ تۆشۈكنىڭ
ئاستىغا ياغ قاپاقنى قويىدۇ، بىراقلا ئۈچ جىڭغا يېقىن ياغ
چۈشىدۇ. ياغ تۆشۈكنىڭ ئېغىزىنى تېشىدىن ئېتىۋېتىپ،
يەنە بىردەم ھەيدەپ ياغ تۆشۈكنى قويۇپ بەرسە يېرىم
جىڭ ئەتراپىدا ياغ چۈشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، ياغ تۆ-
شۈكنى ئوچۇق قويۇپ داۋاملىق ھەيدەيدۇ، ياغ ياغلىق
قاپاققا تېمىپ چۈشۈپ تۇرىدۇ. ياغ تامامىغاندا جۇۋازدىن
چۈشۈپ، ئۇلاغنى چىقىرىپ كۈنجۈرىنى ئېلىۋېتىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن بىر جۇۋازلىق ياغ تارتىش پائالىيىتى ئاخىر-
لىشىدۇ.

ياغدىن چۈشكەن جۇۋاز

ياغچىنىڭ ئۈلۈغى يارام، ئىنتىك بولسا بىر جۇۋازنى
ئۈچ سائەت ئەتراپىدا چىقىرىدۇ. ئۇلاپ تارتىۋەتسە
جۇۋاز قىزىق بولغاچقا ۋاقىت تېخىمۇ ئاز كېتىدۇ. يوك

دانلىق، پىششىق بولسا بىر جۈۋاز يۈكتىن ئۈچ يېرىم جىڭدىن تۆت جىڭغىچە ياغ چىقىدۇ. ئوبدان پىشقان زاراڭزىدىن ئون جىڭ ياغ چىقىدۇ، ياغچىنىڭ بازىرى ئىتتىك ئۆلۈغى يارام بولسا، بىر كۈندە ئۈچ-تۆت جۈۋاز ياغ تارتىدۇ، ئادەتتە يىپىشكە زاراڭزا يېغى زاغۇن يېغىدىن ئارتۇق دەپ قارىلىدۇ.

ياغچىلار ئاساسەن كېچىسى ياغ تارتىپ كۈندۈزى ساتىدۇ. ئىلگىرى ھەرقايسى يۇرتلاردىكى ناھىيە مەركەزلىرىدە، چارى بازارلاردا مەخسۇس ياغ بازىرى بولۇپ، ياغچىلار قاتار ئولتۇرۇپ ئالدىغا يەيدىغان، ياندۇرىدىغان ياغ قاپاقلىرىنى تىزىپ كۈندۈزى يەيدىغان ياغ ساتسا، كەچلىكى مەخسۇس ياندۇرۇش ئۈچۈن چىگىت يېغى ساتاتتى.

چىگىت يېغى ياندۇرىدىغان چىراغ

كەچتىكى چىراغ يېغى بازىرى كۈندۈزدىنمۇ بەك قىزىيتتى. شەھەر، بازار ئاھالىسى چىراغ، چىراغ يېغى قاچىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ياغ سېتىۋالغاچ بازار ئايلىنىپ ئۇنىڭدىن، بۇنىڭدىن يېگەچ بالىلىرىغا ئالغاچ كىرەتتى ياكى پۇل بېرىپ بالىلىرىنى بۇيرۇيتتى. ھەرقايسى يېزا-قىشلاقلاردىكى يۇرت، كەنت، مەھەللىلەردىمۇ ياغچىلار بولۇپ، ئۇلار پالانى ياغچى، پۇستانى ياغچى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئىشلىك ئالدىدىن كېچە-كۈندۈز يەيدىغان، ياندۇرىدىغان ياغقا كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.

نامى چىققان ياغچىلار يېغىنى ئەتراپتىكى يېزا-بازار مەھەللىسىدە ساتقاندىن سىرت، بىر نەچچە كۈن كېچە-كۈندۈز ياغ تارتىپ ئۇنى تۇلۇم، چوڭ ياغلىق قاپاقلىرىغا قاچىلاپ توپاق، قېچىرلارغا ئارتىپ يۇرتمۇ يۇرت ئايلىنىپ يۈرۈپ سېتىپ يۈككە تېگىشىپ ياكى نېسىگە بېرىپ ھەپتە 15 كۈندە قايتىپ كېلەتتى. ئۇلارنىڭ يۇرت-يۇرتلاردا چۆپقىتى بولۇپ، خېرىدارلىرى بىلەن مۇئامىلىسى ئۈزۈلمەيتتى. شۇڭا ئۇ قايتىپ كەلگۈچە خوتۇن-بالىلىرى ياغ تارتىپ تۇلۇم قاپاقلارغا چىڭقاپ قوياتتى. ياغچى بىر نەچچە كۈن ئارام ئېلىپلا يەنە ئۇلاغلىرىغا ياغنى ئارتىپ سەپەرگە چىقاتتى، ئادەتتىكى نامى چىقمىغان ياغچىلار سېتىپ بولالمىغان ياغلىرىنى ئۇلىغى بارلىرى ئۇلاغقا ئارتىپ، بولمىسا ئەپكەشتە كۆتۈرۈپ يېقىن ئەتراپتىكى، كەنت-مەھەللەرگە بېرىپ سېتىپ ياكى يۈككە تېگىشىپ كېلەتتى.

ياغلىق قاپاق

چىگىت يېغى مەخسۇس ياندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. چىگىت تارتىدىغان جۇۋازلار ئايرىم بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخسۇس چىگىت يېغى تارتىلاتتى. ئەگەر ئۇنىڭدا يەيدىغان ياغ تارتىشقا توغرا كەلسە جۇۋازنى يۇيۇۋېتىپ ئاندىن تارتاتتى. ھەرقايسى يۇرتلاردا مەخسۇس ياغ ئۈچۈن چىگىت، زاراڭزا، گازىر ئاقلايدىغان تۈگمەنلەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ياغلىق دانى ئۆسكەنگە قويۇپ، تۈگمەننىڭ قولىقىنى كۆتۈرۈپ تەڭشەپ سۇنى قويۇپ بەرسە مېغىزى بىلەن پوستىكىنى ئايرىپ چىقىراتتى. مەسىلەن، ئىلگىرى كېرىيە ناھىيەسىنىڭ كىچىك دېيا (دەريا) قۇمچاق مەھەللىسى، ھاجىمىراپ (ھېجىمىرات)، سېغىتما، ياغۇلاق (ياغ بۇلاق)، ئارىش، لەڭگەر قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس جۇۋاز ئۈچۈن چىگىت، زاراڭزا، گازىر ئاقلايدىغان تۈگمەن، شال (گۈرۈنجە) ئاقلايدىغان سوقىلار ماڭدۇرغان.

ياغلىق قاپاقچە

20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىغا كەلگەندە ھەرقايسى يۇرتلاردا يېزا ئىگىلىك سودا شىركەتلىرى قۇرۇلۇپ، پۈتۈن ياغلىق دانىنى شىركەتلەر سېتىۋېلىپ جۇۋازچىلارغا يۈككە قارىتا ياغ ئۆتكۈزۈشكە ھۆددىگە بەرگەن. كېيىن ھەرقايسى يۇرتلاردا كونىلىقنى يېڭىلايمىز دېگەن شوئار ئاستىدا ئادەم كۈچى ئارقىلىق بېسىم بىلەن ياغ چىقىرىدىغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق زاۋۇت ياساپ ياغ چىقارماقچى بولغان بولسىمۇ، ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن، تارتىلغان ياغ ئاز، لاي، سۈپەتسىز بولغاچقا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئاشلىق ئىدارىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىدارە قارمىقىدا مەخسۇس جۇۋازخانىلار قۇرۇلۇپ 10-20 جۇۋازنى بىر يەرگە يىغىپ كوللېكتىپ ياغ تارتىپ ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى ياغ بىلەن تەمىنلىگەن، ھەرقايسى كوپېراتسىيە، كەنتلەردىمۇ جۇۋازخانىلار قۇرۇلۇپ ئۇيۇچە ياغ تارتىپ ئاممىنى ياغ بىلەن، ھايۋانلارنى كۈنجۈرە يەم-خەشەك بىلەن تەمىنلىگەن.

كېرىيە ناھىيەسى تەۋەسىدە جۇۋازچىلىق ئاساسەن ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى بازار كوچا، دۆڭ كوچا، ھېيتگاھ، تاناي بېشى قاتارلىق جايلارغا مەركەزلىك

ئورۇنلاشقاندىن باشقا، ھەرقايسى يېزا-كەنت مەھەللىلەردىمۇ ياغچىلار بار بولۇپ، ئۇلار بۇ بوستانلىقنى يېمەكلىك يېغى ھەم ياندۇرىدىغان ياغ بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن. جۇۋاز كۆتىكىنى بازار ئىچىدىن تۇداخۇنىكام سۆڭەكباش، قاسىم ئاخۇن پومەك، ئەيسا ئاخۇن كالتەك، يۇسۇپ ئاخۇن قاتارلىق ياغچىلار ئويۇپ پۈتۈن ناھىيەنى ياغاچ جۇۋاز كۆتىكى بىلەن تەمىنلىگەن.

كېيىن كۆكيار قانجۇق مەھەللىسىدىن يۇسۇن ئاخۇن قانجۇق، ئابدۇراخمان ئاخۇن قانجۇق، مۇھەممەد ئاخۇن قانجۇق قاتارلىقلار تاشتىن جۇۋاز كۆتىكى ئويۇپ تاش جۇۋاز كۆتىكىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. ياغاچ كۆتەكنىڭ ئۆمرى قىسقا ھەم داۋاملىق ئىشلىتىلمىسە يېرىلىپ كېتىدىغان بولغاچقا، تاش جۇۋاز كۆتىكى تېز ئومۇملاشقان، ئۇلار جۇۋاز كۆتىكى ئويىدىغان كېرەكلىك تاشنى نۇرى مەممەت لەڭگىرى سوقتىياق دەريالىرىغا چىقىپ مۇۋاپىق چوڭلۇقتىكى قارا قورام تاشنى بازغان، پانا، سۇمبىدە ياساپ جۇۋاز تېشى شەكلىگە كەلتۈرۈپ، ئىككى تەرىپىدىن تۆشۈك تېشىپ پانا قېقىپ، يوغان ياغاچلاردا تۇرۇملاپ شوت ئېتىپ ئۇنى تاشتىكى پانىغا چېتىپ، ئات، ئۇيغا تۆشلەپ قېتىپ سۆرىتىپ ئەكىلىپ جۇۋاز تېشى ئويۇپ ساتقان. ئۇلار جۇۋاز تېشى ياساپ كېرىيە تەۋەسىدىكى جۇۋازچىلارنى تەمىنلىگەندىن سىرت، نىيە، چىرا، تاغ قاتارلىق يۇرتلاردىكى ياغچىلارنىمۇ تاش جۇۋاز كۆتىكى بىلەن تەمىنلىگەن ياكى شۇ يۇرتلارغا بېرىپ جۇۋاز كۆتىكى، تۈگمەن تېشى ياساپ بېرىپ كەلگەن.

كېرىيە بازار كوچىدىن سۇپاخۇن قىققان 97 ياشقا كىرگەن بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، چوڭ دادىسى دۆلەتغۇچىكام قىققان ئۇنىڭغا «ئاتا-بوۋىلىرىمىز يەتتە ئەۋلادتىن بېرى جۇۋاز چۆرۈپ كەلگەن، مەن 8-ئەۋلادى، جۇۋازچىلىق پاكىز، بەرىكەتلىك كەسىپ بۇ كەسىپنى ھەرگىز تاشلىماڭلار» دەپ نەسىھەت قىلغانىكەن. ئۇ 10-ئەۋلاد ياغچى بولۇپ، ئوغلى بىلەن ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغىچە ياغ تارتىپ كەلگەن. ياغ زاۋۇتلىرىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ جۇۋازدا ياغ تارتىدىغانلار قالمىغاچقا ئۇلار ئاتا كەسپىنى تاشلاپ باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ جان بېقىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇنىڭدىن جۇۋازچىلىق ھەم ئۇنىڭ تارىخى توغرىسىدا گەپ سورىغىنىمدا ھاياجىنىنى باسالماي قازناق ئۆيىگە رەتلىك تىزىپ ساقلاپ قويغان جۇۋازنىڭ سايمانلىرىنى ھەم جۇۋاز چۆرۈشكە بولىدىغان ئۆينى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «بالام جۇۋازنىڭ گېپى چىقسا ئۆزۈمنى باسالماي قالىمەن. مېنىڭ پۈتۈن ئۆمرۈم جۇۋاز بىلەن ئۆتۈپ ھاياتىم ئۇنىڭدىن چىققان ياغدا سۇغىرىلغان ئەمەسمۇ» دەپ يىغلاپ سالدى، بەزى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا بۇ يۇرتتا جۇۋاز ماڭدۇرۇلغىلى 1000 يىل ئەتراپىدا بولغان.

شەنبە بازار شۇقاقى (ئۇستۈن) سەيۋاغدىن تۇرسۇن ئاخۇن ياغنىڭ ئەسلەپ بېرىشىچە: ئۇنىڭ چوڭ دادىسى ۋاسلىۋاي قاراقاشنىڭ ئاقتام چۇراگلىدىن بولۇپ، يىراق ئەجدادىدىن تارتىپ ياغچى ئىكەن. ئۇ قىيىنچىلىق تۈپەيلى 1700-يىللىرى ئائىلىسىنى ئېلىپ كېرىيەگە كۆچۈپ كېلىپ، سەيۋاغ ياردا گەمە كولاپ ئولتۇرۇپ مەسچىتنىڭ ۋەخپىلىرىنى تېرىپ جان باققانىكەن. ئۇ تۇرمۇشى ھاللانغاندىن كېيىن، ئاتا كەسپىنى تېپىپ جۇۋاز ماڭدۇرغان ھەم قاراقاشتىن بارلىق تۇغقانلىرىنى ئەكىلىپ جۇۋازچىلىق، ياغچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغانىكەن. ئۇنىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە دادىسى ئۇنى يەتتە يېشىدىن باشلاپ جۇۋازدا ياغ تارتىشقا سالغان بولۇپ، جۇۋازغا بويى يەتمەي قولتۇقى ئېچىلىپ يارا بولۇپ كېتىپ چىدىماي قېچىپ كەتكەندە دادىسى تۇتۇپ ئەكىلىپ جۇۋازغا باغلاپ قويۇپ ياغ تارتقىلى سالغانىكەن. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تۇرسۇن ئاخۇن «ياغ» دېگەن لەقەم بىلەن 2007-يىللىرىغىچە كېرىيەدە بىردىنبىر ساقلىنىپ قالغان جۇۋازدا تېۋىپلەرگە، چۆپقەتلىرىگە ھەم خوتەن، ئۈرۈمچى تەرەپلەردىن كەلگەن بۇيرۇمچىلارغا ياغ تارتىپ كەلگەن.

ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا كېرىيەدە 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرى تەۋەسىدە بازار كوچا، دۆڭ كوچا، ھېيتگاھ، تاناي بېشى قاتارلىق جايلاردا، 30 ئويتوغراق، تاغ، قارقىدىن باشقا يېزا-كەنتلەردە 45، جەمئىي 75 ئەتراپىدا جۇۋاز چۆرۈلگەن. ياغ بازىرى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىغىچە تاختا كۆۋرۈكتە بولۇپ، ياغچىلار بۇ كۆۋرۈكنىڭ ئىككى يېنىدا تىزىلىپ ئولتۇرۇپ كۈندۈزى يەيدىغان ياغ، كەچلىكى ياندۇرۇش ئۈچۈن مەخسۇس چىگىت يېغى ساتقان.

شەھەر ئاھالىسى كەچلىكى چىراغ، ياغ قاچىلىرىنى ئېلىپ
چىقىپ ياغقا توشقازغاچ بازار ئايلىنىدىغان بولغاچقا،
كەچلىك ياغ بازىرى كۈندۈزدىنمۇ بەك قىزىغان. بىر
قىسىم ياغچىلارنىڭ ھەرقايسى يۇرت-كەنتلەردە چۆپقەتلە-
رى بولۇپ، ئۇلار ياغلىرىنى تۈلۈم، قاپاقلارغا قاچىلاپ
ئات، ئېشەك، توپاقلىرىغا ئارتىپ داڭقۇ، گۇلاخما، قارا-
قىر، ئۆيتوغراق، تاغ، نىيا، چەرچەن قاتارلىق يۇرتلارغا
ئاپىرىپ سېتىپ ياكى يۇككە تېگىشىپ كەلگەن.

1950 - يىللاردىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك سودا شىركە-
تى قۇرۇلغاندا جۇۋازچىلارغا چارەك (بىر جۇۋازلىق)
يۇككە بىر يۈەن ھەق بېرىش ھېسابىغا كەندىرگە ئۈچ
جىڭ تۆت سەر، زاغۇنغا ئۈچ يېرىم جىڭ، ھەر جۇۋازدىن
14 جىڭ كۈنجۈرنى شىركەتكە ئۆتكۈزۈشكە ھۆددىگە
بەرگەن. ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇدايىنىڭ
قورۇسى (ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسى خىزمەت بىناسىنىڭ
كەينىدە) ئىچىگە ئاھادە توسۇپ ئۈستىنى يېپىپ ئىچىگە
18 جۇۋازچىنىڭ جۇۋىزىنى قۇراشتۇرۇپ ئاشلىق ئىدارد-
سى ئۈچۈن كوللېكتىپ ياغ تارتىپ ئىشچى-خىزمەتچىلەر-
نى ياغ بىلەن تەمىنلىگەن. 60 - يىللارغا كەلگەندە،
ئاشلىق ئىدارىسى ياغ زاۋۇتى كىرگۈزگەندىن كېيىن، جۇ-
ۋازچىلارنىڭ بىر قىسمىنى ياغ زاۋۇتىغا، بىر قىسمىنى ئۇن
زاۋۇتىغا ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىپ جۇۋازدا ياغ تارتىشنى
توختاتقان.

80 - يىللارغا كەلگەندە كېۋەز كۆلىمى ئۈزلۈكسىز
كۆپىيىپ مايلىق دان تېرىلىدىغان يەرلەر قالمىغاچقا، دېھ-
قانلار مايلىق دان مەنبەسىدىن ئاساسەن ئايرىلىپ قالغان.
چىگىتتىن ياغ چىقىرىدىغان چوڭ زاۋۇتلار قۇرۇلۇپ
چىگىت يېغىنى بازارغا سالغاندىن كېيىن، كەڭ ئامما تەدرد-
جىي چىگىت يېغىنى ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن، كىچىك
تىپتىكى ياغ تارتىش زاۋۇتلىرىنىڭ تەدرىجىي ئومۇملىشى-
شىغا ئەگىشىپ، جۇۋاز ئاستا-ئاستا ئىستېمالىمىزدىن
قالغان.

جۇۋازچىنىڭ ئايالى چۇۋۇلۇپ كەتكەن جۇۋاز ساي-
مانلىرىنى تاشلىۋېتىشكە قىيماي ساقلاپ كەلمەكتە.

توك جۇۋاز:

جۇۋازلار ھەم ئۇنىڭ يېغى يوقاپ، 20 يىللار ئۆت-
كەندىن كېيىن، بىر قىسىم مويسىپىتلەر، ئۇيغۇر تېبابەتچە-
لىرى ئەمەلىي ئىستېمال ھەم داۋالاش جەريانىدا زاۋۇت
يېغىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە سالامەتلىككە تەسىرى بارلىقىنى
بايقاپ يەتكەن. جۇۋاز يېغى بىلەن زاۋۇت يېغىدا داش
قازان ئېشى ئېتىپ باققان ئاشپەزلەر ھەم جۇۋاز بىلەن زا-
ۋۇتتا ياغ تارتىپ باققان كونا ياغچىلار (ئىلگىرىكى جۇ-
ۋازچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ھازىرقى ياغ زاۋۇتچىلار)نىڭ بۇ
ھەقتىكى تەسىراتى خېلى چوڭقۇر بولغان. ئۇلار جۇۋاز يې-
غىنىڭ سالامەتلىككە بولغان پايدىسى ھەم دورىلىق قىممە-
تىگە بولغان تونۇشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى
جۇۋازنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغان.
شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ياغچىلار جۇۋازنىڭ ئەسلىي
ئىشلەش پرىنسىپى ئاساسىدا توك بىلەن ھەرىكەتلىنىدد-
غان جۇۋاز ياساش ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئاخىرى ئەنئەنىۋى
جۇۋازنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالغان ئاساستا ئېلېكتىر
ئارقىلىق ھەرىكەتلىنىدىغان جۇۋازنى ياساپ چىققان، بۇ
جۇۋازنىڭ ياسىلىشى ئىككى خىل بولۇپ، بىرسىدە جۇۋاز
ئايلىنىپ ياغ تارتسا، يەنە بىرسىدە ياغ ئوقى ئايلىنىپ
ياغ تارتىدۇ. بۇ جۇۋاز ئەسلىدىكى تاشلىنىپ قالغان
جۇۋاز كۆتىكىنى پاكىزلاپ، ئۇنىڭ چۆرىسىنى ئىسسىقلىق
ساقلاش ئۈچۈن كۈنجۈرىدە سۇۋاپ، ئۈستىدىن شالدا
چىرايلىق تاختىلاپ ئاستى، ئۈستى، ئوتتۇرىسىدىن تۆمۈر-
دە چەمبەرلەش ئارقىلىق تەييارلانغان. ئۇنىڭ بىر خىلىنى
جۇۋاز كۆتىكىنىڭ تېگىدىكى مۇقىملاشتۇرۇش تۆشىكىگە
مۇۋاپىق چىشلىق چاق ئوقىنى ياكى تاسما چاق ئوقىنى
قېقىپ، ئۇنى تۆت بۇلۇڭ تۆمۈر رامكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا
مۇقىملاشتۇرۇپ، جۇۋاز مادا ئارقىلىق تۆمۈر رامكىنىڭ
ئىچىدە ئايلىنىش ئارقىلىق ياغ تارتىدىغان قىلىپ ياسىغان.

ياغ تارتىۋاتقان توك جۇۋاز يەنە بىر خىلىنى 20
سانتىمېتىر كەڭلىكتە بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى ئىككى دانە
تاختا تۆمۈردىن كرېست شەكلىدە تەگلىك ياساپ، ئۇنىڭ
ھەر بېشىغا شىراق تومۇقىدا بىر يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇقتد-
كى تۆمۈرنى تىك تۇتقۇزۇپ ئۈستىدىن چېتىپ تۆت تۇۋ-
رۈكلۈك رامكا ياسىغان. جۇۋازنى كرېست شەكىللىك تەگ-
لىكنىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇقىملاشتۇرۇپ، ياغ ئوق ئايلىنىپ
ياغ تارتىدىغان قىلىپ ياسىغان. بېسىمنى چوڭقۇر تومۇق-
دىكى پۇرژىننى ياغ ئوقىنىڭ بېشى بىلەن رامكىنى چېتىپ
چىڭىتىپ بوشىتىش ئارقىلىق تەڭشىگەن.

بۇ خىل جۇۋاز كېرىيە ناھىيەسىدە خېلى ئومۇملاشقان بولۇپ، باشقا يۇرتلارغىمۇ كېڭەيمەكتە.

ھازىر بۇ جۇۋازدا بۇيرۇمچىلارغا خاس زاغۇن، كەندىر، قىچا، قاپچىمال ياغ تارتقاندىن باشقا بىر قىسىم كېسەللەر دوختۇر، تېۋىپلارنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن ئاق كېسەلگە قىچا، قان بۇزۇلۇشتىن بولغان قىچىشقاققا زاغۇن، سوغۇق يەلگە زاراڭزا، قان بېسىم كېسىلىگە كەندىر، كاناي ياللۇغىغا زىغىر يېغى تارتقۇزۇپ ئىستېمال قىلىپ كەلمەكتە. رەسساملارمۇ رەسىمنىڭ بويىقى ئۈچۈن بۇيرۇتۇپ خاس ياڭاقتىن ياغ تارتقۇزىدىكەن. تاقىر باشلار شاپتۇل يېغى تارتقۇزۇپ بېشىغا سۈرىدىكەن.

جۇۋاز يېغى بىلەن زاۋۇت يېغىنىڭ پەرقى ھەم سالامەتلىككە بولغان تەسىرى:

ئوزۇقشۇناس ئالىملار ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ سىرى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق دېگەن: — ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قاتتىق پوستلۇق مېۋە ئۇرۇقى ۋە بېلىق تۇرىدىكىلەردىن زۆرۈر بولغان ياغنى ياكى تويۇنمىغان ياغنى قوبۇل قىلىدۇ. ۋاھالەنكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتتىكىلەر گۆش تۇرىدىكىلەردىن ياكى پىشلاقتىن تويۇنغان ياغ كىسلاتاسى قوبۇل قىلىپ، ئۆزگەرگەن ياغ ھاسىل قىلىپ، كىشىلەرنىڭ سەمرىپ كېتىشى ۋە زەئىپلىشىپ كېتىشىنى پەيدا قىلىدۇ. ھازىرقى يېمەكلىك ياغلىرى بارغانسېرى ئىشەنچسىز بولۇپ، ئىستېمالچىلارنى گاڭگىرىتىپ قويماقتا. ياغ زاۋۇتلىرى ياغ تارتىش جەريانىدا چەككىلەپ ئىش قوشۇپ ياغنىڭ كۆرۈنمە سۈپىتىدە ئاشۇرۇپ، ساقلاش ۋاقتىنى ئۇزارتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا پىشىشقلاش جەريانىدا ياغنىڭ خىمىيەۋى قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. كىشىلەر بۇنداق ياغ بىلەن يېمەكلىكلەرنى پىشۇرغاندا، بولۇپمۇ تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى ياغدا يېمەكلىك پىشۇرغاندا، ئۇلارنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ئۆزگىرىپ، راك كېسىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ماددا بىنزو ھاسىل بولىدۇ، شۇڭا ئىستېمال قىلىدىغان ياغنى يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا پىشىشقلاشتىن ساقلىنىش لازىم دەپ قارايدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلارمۇ بۇ جەھەتتە مەلۇم چۈشەنچە ھەم تەجرىبىلەرگە ئىگە بولدى. تېۋىپلار ياغچىلار، باش قازان ئاشپەزلىرى جۇۋاز يېغى بىلەن زاۋۇت يېغىنىڭ پەرقى، ئىستېمال قىلغاندىن كېيىنكى سالامەتلىككە بولغان تەسىرى جەھەتتە پەرق بارلىقىنى ھېس قىلىپ، سېلىشتۇرۇش، سىناق قىلىش ئارقىلىق پاكىتلىق ئاساسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بولۇپمۇ تېۋىپلەر ئۇزاق يىللىق كەسپىي تەجرىبىسى ھەم ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئوزۇقلۇق ئىلمى دورىگەرلىك ئىلمىگە ئاساسلىنىپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى، يېگەندىن پەيدا بولۇۋاتقان كېسەللىكلەرگە قارىتا جۇۋاز يېغى، سۇ تۈگمەن ئۇنى قاتارلىق بىر قىسىم تەبىئىي يېمەكلىك ۋە خۇرۇچلارنى بۇيرۇپ ئىستېمال قىلدۇرۇش ئارقىلىق ئاشقازان، يۇقىرى قان بېسىم، تېرە كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاپ ساقايتتى.

جۇۋازچى، زاۋۇتچى ھەم پېشقەدەم تېۋىپلەر بىلەن ئەھۋاللىشىش ئارقىلىق، جۇۋاز يېغى بىلەن زاۋۇت يېغى ئوخشاشلا ياغ بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ياغ تارتىش جەريانى ئۇسۇلى ئوخشىمايدىغانلىقىنى، ياغنىڭ تەبىئىتى، خىمىيەلىك قۇرۇلمىسى، ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن سالامەتلىككە بولغان تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى قايىل قىلارلىق ئاساس ۋە پاكىتلار ئارقىلىق چۈشەندۈردى.

جۇۋاز — تەبىئىي ماتېرىيالدىن ياسالغان قۇرۇلما بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوقنىڭ ئايلىنىشى ئارقىلىق ياغلىق داندىن ياغ تارتىپ چىقىرىدۇ. يوكنىڭ يۇمشىشىغا ئەگىشىپ ئوقنى ئالماشتۇرۇش، بېسىمنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق، يوك ئېزىلىپ يۇمشاپ ياغ تەبىئىي ئايرىلىپ ئايلىنىپ پىشىپ چىقىدۇ. بۇ ۋاقىتتىكى ياغ بىلەن كۇنجۇرىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئادەمنىڭ بەدەن تېمپېراتۇرىسى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش چىقىدۇ. دېمەك جۇۋاز يېغى كۆيۈپ كەتمەي تەبىئىي چىقىدۇ. جۇۋازچىلارنىڭ دېيىشىچە، جۇۋازدا بىر جۇۋازلىق شۆكنى تاسقاپ پاكىزلاپ، بىر، جىلىڭ سۇدا نەمدەپ بىر ئىككى سائەت دۈملىگەندىن كېيىن جۇۋازغا قۇيۇپ ئۈچ سائەت ئەتراپىدا ھەيدەپ پىشۇرۇپ تارتىدىكەن. ياغقا چۈشكەندە يەنە ئۈچ جىلىڭ سۇنى قۇيۇپ ھەيدەيدىكەن. بۇ جەرياندا نەمدىگەن، ياغقا قۇيغان سۇ ھەم ياغنىڭ لېيىنى ياغنىڭ ئورنىدا كۇنجۇرىدە ئۆزگە تارتىپ ئېپقىلىپ، پىشقان ساپ سۈزۈك ياغنى چىقىرىپ بېرىدىكەن. شۇڭا جۇۋاز كۇنجۇرىسى يۇمشاق سۇلۇق چىقسا، زاۋۇت كۇنجۇرىسى قاتتىق قۇرۇق چىقىدىكەن. ياغ

تارتىش جەريانىدا جۇۋاز قىزىمىغاچقا ياغنىڭ شىرىسى كۆيۈپ كەتمەي تەبىئىي چىقىدىكەن. جۇۋاز يېغىنى چۆچۈتكەندە ھەر بەش كىلو ياغدىن تۆت سە (50 گىرام) خورايدىكەن.

زاۋۇتنىڭ پۇتۇن قۇرۇلمىسى تۆمۈر بولغاندىن باشقا، ياغ تارتىش ئۇسۇلى، جەريانى ئوخشاش بولمايدىكەن. يۇك بىر تەرەپتىن قويۇپ بىر تەرەپتىن يۇقىرى بېسىم بىلەن ياغ چۈشكەچكە، ياغ ئېلىنىپ پىشماي خام چىقىدىكەن ھەم زاۋۇت قىزىپ ياغنىڭ شىرىسى كۆيۈپ قۇۋۇتتى، تەمى قالماي تەبىئىتىمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدىكەن. يۇكنىڭ تەركىبىدىكى سۇ، لاي قاتارلىقلار ياغ بىلەن بىللە چۈشۈپ كەتكەچكە كۆنجۈرىسى قۇرۇق، قاتتىق چىقىدىكەن. زاۋۇت يېغىنى چۆچۈتسە ھەر بەش كىلودىن بىر يېرىم كىلو خوراپ كېتىدىكەن. ئۇزاق مەزگىل ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ زاۋۇتىدا ئىشلىگەن بىر ئىشچىنىڭ دېيىشىچە: چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى ياغ تارتىش زاۋۇتلىرىدا يۇك ھەم ياغ 120 سېلسىيە گىرادۇسلۇق يۇقىرى تېمپېراتۇرا بىلەن بىر نەچچە ئىش ھالقىسىدا مەلۇم ۋاقىت بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن. كىچىك تىپتىكى ياغ تارتىش زاۋۇتلىرىنىڭ تېمپېراتۇرىسىمۇ 80 ـ 100 سېلسىيە گىرادۇستىن تۆۋەن بولمايدىكەن، بۇنداق يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا ياغنىڭ كۆيۈپ شىرىسى قالماسلىقى ھەم تەبىئىتىنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشى تەبىئىي ئەھۋال ئىكەن.

ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز تارىختىن بېرى، تۆمۈرگە تەگكەن نەرسىنىڭ تەبىئىتى سوغۇققا ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ئۇ ئادەمگە پايدا قىلمايدۇ، دەپ قاراپ كەلگەن. شۇڭا ئۇيغۇر تېبابىتىدە تارىختىن بېرى خام دورىلىرىنى تۆمۈرگە يېقىن ئەكەلمەي تاش ھاۋانچىدا سوقۇشنى تەشەببۇس قىلىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تېبابىتىدە جۇۋاز يېغى ئاشقازاننى ياخشىلاپ ئىشتىھانى ئاچىدۇ. قاننى تازىلاپ قان ـ تومۇرلارنى راۋانلاشتۇرىدۇ ھەم بەدەندىكى يەلنى ھەيدەپ رېماتىزىم، ئۇستىخان ئاغرىش قاتارلىق كېسەللەرگە مەنپەئەت قىلىدۇ دەپ قارايدۇ. ئىلگىرى ئۇيغۇر رايونىدا مېدىتسىنا ئىلمى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان بولغاچقا، بەدەنگە چىققان تۈرلۈك جاراھەت، زىدە، قوتۇر، تەمرەتكە، قىچىشقاق، سوغۇق يارا قاتارلىق تۈرلۈك تاشقى جاراھەت ھەم پۇت ـ قول، بوغۇم ئاغرىقى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى يەرلىك ئۇسۇلدا داۋالىغان. بۇ كېسەللەرگە قارىتا كېسەلنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن ھەر خىل يۈكتىن تارتىلغان خاس جۇۋاز يېغىنى ئىستېمال قىلدۇرۇش، جاراھەت ئورنىغا سۈۋاش ئارقىلىق داۋالاپ ساقايتىپ كەلگەن. جۇۋاز يېغىنى كېسەللىك ئورنىغا، جاراھەتكە سۈۋىسا بەدەنگە سىڭىپ كېسەلگە شىپا بولغان. زاغۇن يېغىنى سوغۇق يارا... قان بۇزۇلۇش كېسەللىكلىرىنى داۋالاشقا، زاراڭزا يېغىنى سوغۇق يەل، رەھمە يىلى (راك) كېسەللىكلىرىنى داۋالاشقا، قوغۇن ئۇرۇقى يېغىنى سوغۇق يەل كېسەللىكلىرىگە قارىتا داۋالاشقا ئىشلىتەكەن، ھەتتا كېسەل ھايۋانلارغىمۇ كېسەللىك ئەھۋالىغا ئاساسەن ھەر خىل جۇۋاز يېغى ئىچكۈزۈش، جاراھەتىگە سۈۋاش ئارقىلىق كېسەلنى داۋالىغان. شاپتۇل مېغىزى يېغىنىڭ ئىسمى «چاچياغ» بولۇپ، ئۇنى چېچىغا سۈۋىغان قىز ـ چوكانلارنىڭ چېچى قارا، قويۇق، پارقىراق، يۇمشاق ئۆسۈپ تېقىمغا چۈشىدىكەن.

ئىلگىرىكىدىن قازان ئېشى ئېتىپ كەلگەن كونا ئاشپەزلەرنىڭ دېيىشىچە، بۇرۇن بىر چارەك گۇرۇنجگە بىر جىڭ جۇۋاز يېغى قويۇپ قويۇقئاش (پولۇ) ئەتسەك گۇرۇنجە ياغنى ئۆزىگە تولۇق ئېلىپ ئۆزلەش، تېتىملىق، يېيىشلىك ئاش بولىدىكەن. ئۇنى يېسە ئېغىزى تاتلىق سۇلۇق تۇرىدىكەن ھەم ئاشقازاننى ياخشىلاپ قۇۋۋەتلەيدىكەن. ھازىرقى زاۋۇت يېغىدىن بىر چارەك گۇرۇنجگە ئۈچ جىڭ قۇيسىمۇ گۇرۇنجە ياغنى ئۆزىگە ئالماي ياغنىڭ بىر قىسمى قازاننىڭ ئۇلىغا چۆكۈۋالسا، بىر قىسمى قازاننىڭ ئۈستىگە لەيلىۋالىدىكەن. بۇنىڭ بىلەن ئاش ياغسىز، تەمسىز، يېيىشسىز بولۇپلا قالماي ئۇنى يېگەنلەرگە زىيان قىلىپ ئېغىزنى قۇرۇتۇپ ئاچچىق قىلىپ ئاشقازاننى بۇزىدىكەن. قورۇما قورۇسا كۆكتات ياغنى ئۆزىگە ئالماي، سۇيىدە لەيلەپ تۇرۇۋالىدىكەن.

دېمەك، يۇقىرىقى ئاساسلار خەلقىمىز ئەمەلىي تۇرمۇش جەريانىدا جۇۋاز بىلەن زاۋۇتتىن ئىبارەت ئىككى خىل ياغ تارتىش ئۇسكۇنىسىدە تارتىلغان ياغنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى، سۈپىتى ھەم ئىستېمال قىلغاندىن كېيىنكى سالامەتلىككە بولغان تەسىرى جەھەتتىن يەكۈنلەپ چىققان ئەمەلىي تۇرمۇش تەجرىبە ھەم ئىلمىي پاكىتلار بولۇپ ھازىرقى زامانىۋى تۇرمۇشىمىزدىمۇ زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتى مۇھاجىرلار ئىشخانىسى پېنسىيونېرى)

ئۇيتاغلىقلارنىڭ مال سويۇش، مېھمانلارغا گۆش تارتىش ئادىتى

داۋۇتجان سەيدىن

ئۇيتاغلىقلار مېھماندوست بولۇپ مېھماننى ئەزىزلەيدۇ، ئۇلۇغلايدۇ. مېھمان بولۇپ كەلگەن ھەرقانداق كىشىگە ئالاھىدە تەۋەززۇ قىلىدۇ، ئىززەت-ئىكرام بىلدۈرىدۇ. ئۇيتاغدا كىشىلەر ئۆيىگە مېھمان چاقىرسا مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن جانلىق مال سويۇپ، گۆش تارتىپ مېھمان ئۇزىتىدۇ. چاقىرىلغان مېھماننىڭ ئاز-كۆپلۈكى ياكى ساھىبخانىنىڭ ئائىلە شارائىتىغا ئاساسەن ئادەتتە بىرەر پاقلان، ئېرىك (پىچىۋېتىلگەن قوچقار)، قوچقار ياكى ئوغلاق. سەركە (ئەركەك ئۆچكە) قاتارلىق ئاتىغان جانلىقنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرسىتىپ تۇرۇپ فاتىھە قىلدۇرىدۇ. مېھمانلار قائىدە بويىچە قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن ئۆي ئىگىسى قوينى سويۇپ پىشۇرىدۇ.

ئۇيتاغلىقلار ئەۋلادمۇئەۋلاد چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن بولغاچقا مال سويۇش، گوش مۇچىلاش ۋە مېھمانلارغا گوش تارتىش قاتارلىق جەھەتلەردە بىر قاتار قائىدە-يوسۇن ۋە ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيتاغلىقلارنىڭ مال سويۇش قائىدىسى

1- كانارغا (ئاسقۇغا) ئېسىش

2- مۇچىلاش

مۇچىلاش — ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە گۆشنى قائىدىلىك، ئۆلچەملىك پارچىلاشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيتاغلىقلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىقنى ئاساس قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەن بولغاچقا ماللارنىڭ گۆشنى مۇچىلاش ۋە مېھمانلارغا گۆش تارتىشتا

بىر قاتار قائىدە-يوسۇن ۋە ئۆرپ-ئادەتلەرنى شەكىللەن-دۈرگەن بولۇپ بۇ قائىدە-يوسۇنلارنى نەزىر-چىراغ، توي-تۆكۈن، بەزمە-مەشرەپ ۋە تۈرلۈك مېھماندارچىلىق-لاردا ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ئويتاغلىقلار ھەرقانداق مالنىڭ گۆشىنى 16 مۇچا قىلىپ پارچىلايدۇ، 16 مۇچا تۆۋەندىكىچە:

1) يانباش، يانپەش پەش گۆشى
2) قارچىغا
3) توقماق ئىلىك
4) ھوشۇقلۇق ئىلىك
5) دولى
6) مقىر ئىلىك (قاشقا ئىلىك)
7) قىرى ئىلىك (سۇ كېچەر)
8) بۇقانا

يۇقىرىقى سەككىز مۇچا بىر جۈپتىن بولغاچقا بىر مالدىن جەمئىي 16 مۇچا گۆش پارچىلىنىدۇ. ئادەتتە كالا، بىيراق (قويىنىڭ قۇيرۇق مېيى) بويۇن-سىيەر قاتار-لىقلار مۇچا ھېسابلانمايدۇ، لېكىن كالىلا، بىيراق (قۇيرۇق ماي) مېھمانلارغا تارتىلسا باشقا مۇچا گۆش قوشۇلۇپ تارتىلىدۇ.

مېھمانلارغا گۆش تارتىش قائىدىسى

ئويتاغدا مېھمانلار سورۇندا يېشىغا قاراپ ئولتۇرى-دۇ، يەنى چوڭلار باشتا، كىچىكلەر ئاياغدا ئولتۇرىدۇ. يېشى كىچىكلەر چوڭلارنىڭ بېشىغا ئۆتۈپ ئولتۇرۇۋالسا ئەيىب بولىدۇ. ئادەتتە كۆنلۈك، ئايلىق چوڭ بولسىمۇ «ئاش ئاقساقلى» دېيىلىپ كىچىكلەرنىڭ بېشىدا ئولتۇرۇ-شى كېرەك. شۇڭا ئويتاغدا «ئورنۇڭنى بىلىپ ئولتۇر» دەيدىغان ماقال بار. ئادەتتە ھۆرمەتى چوڭ، يۇرت كاتتى-سى ياكى موللا ئالىم كىشى بولسا ئاقساقاللار ئىززەتلەپ «پەش»تە ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىدۇ. «پەش» — ئاق-ساقالنىڭ يېنىدىكى تۆرگە يېقىن ئورۇندۇر، شۇڭا پەشتە ئولتۇرغان كىشىگە ئاقساقاللار قاتارىدا گۆش تارتىلىدۇ.

ئويتاغلىقلار مېھمانلارغا قوي سويسا ئالدى بىلەن بېغىر قۇيرۇق تارتىدۇ، مېھمانلار بېغىر قۇيرۇقنا ئېغىز تېگىپ بولغاندىن كېيىن لېگەنلەردە گۆش تارتىلىدۇ.

بىر مۇچا گۆش بىر تاۋاققا قويۇلىدۇ. ئادەمنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ بىر مۇچا گۆش تۆت-ئالتە كىشىگە تار-تىلىدۇ. ئويتاغلىقلار ئادەتتە باش ئاقساقالغا ياكى ئەزىز مېھمانغا بىيراق (قوينىڭ قۇيرۇق مېيى)نى تارتىدۇ. بىيراق ماي بولغاچقا يانباش قوشۇلىدۇ. ئاياللارنىڭ بېشى-غا قارچىغا گۆش باش قىلىپ تارتىلىدۇ، ئەگەر ئەر-ئايال-لار بىر داستىخاندا ئولتۇرغان بولۇپ، باشتا بېشى چوڭ ئاياللار ئولتۇرغان بولسا بىيراق گۆش يەنى باش تاۋاق ئاق باشلىق ئايال مېھمانغىمۇ تارتىلىدۇ.

سورۇندا قىرغىز كىشى ئاقساقال بولسا قىرغىزلار-نىڭ ئادىتى بويىچە كالىلا (قوينىڭ چوقىسىغا قارچىغا) قوشۇپ تارتىلىدۇ. مېھمانغا تۆش گۆش تارتىشقا بولماي-دۇ، تۆت گۆش تارتىش — مېھمانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغان-لىق، مېھماننى كەمسىتكەنلىك، ھاقارەتلىگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئويتاغدا:

«مەردلىك قىلىپ قوي سويدۇڭ،
ئىتلىق قىلىپ تۆش تارتتىڭ» دەيدىغان ماقال بار.

(ئاپتور: ئاقتۇ ناھىيەلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى، 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھوزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزغا، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

پۇرىغلى خۇش پۇراق،
قىزىلگۈلۈم سىز.
قۇشلىغلى قولۇمدىكى،
جان قۇرغۇيۇم سىز.
كاككۇك بولۇپ سايراپ ئالاي،
تېرەكىڭىزدە.
بېلىق بولۇپ ئوينىۋالاي،
يۈرەكىڭىزدە.

ماڭا تىكەن بولادۇ،
بىر تۇغقانىم دېگەنگە.
دەرد بىلەن ئەلەم تارتتىم،
كۆيگەنىمنى بىلگەنگە.
ئانچىلىك زۇلۇم سالماڭ،
چىراي ئاچىپ كۈلگەنگە.

قىلماسمەن خىيانەتنى،
ئۆلگۈچەمدە گۈل ئايىم.
سېنىڭ ئۈچۈن تەسەددۇق،
ئالدىمدىكى قوي-مالىم.

سەن يارىمنى دەپ كەلدىم،
ئۆز مەلەمدىن چاراغا.
ئاخشام دېگەن گەپلەرىڭ،
تەگدى مېنىڭ يارامغا.
بىر كۆرمەكنىڭ ھەسرىتى،
قويدى يۈزمىڭ بالاغا.

تۈن-كېچە تۇشۇپ كەتتىم،
مەلەڭدىكى خەندەككە.
نېمە داۋا بولاركىن،
يۈرەكتىكى بۇ دەردكە.
كېچە ئۇيقۇم كەلمەي،
ئاخشام ئېيتقان شۇ گەپكە.

چەكمىسەم بولار ئىدى،
تاماكا ئەجەب ئاچچىق.
ئىبرىقتىكى لاي سۇدەك،
ئۆتۈپ كەتمىسۇن ياشلىق.
بىكار ئويناپ يۈرگەنىم،
يارىم ئۆزۈڭدىن باشلىق.

ئاخشام بارسام ئۆيۈڭگە،
ئوت كۆيۈپ ئوچاقىڭدا.
سېنى قىلغان ئىشلىرىڭ،
ھەممىسى قورساقىمدا.
بېلىق بولۇپ ئوينايمەن،
يار سېنىڭ قۇچاقىڭدا.

مېنى ھېسابقا ئالساڭ،
مۇرادىمغا يېتەرمەن.
پەرۋانىدەك چۆرگۈلۈپ،
ئالدىن توغرا ئۆتەرمەن.
مەلىكەم رۇخسەت قىلسا،
بۆلەك شەرگە كېتەرمەن.

قاغىلار چىللاشىدۇ،
توغراقنىڭ سايەسىدە.
مەنمۇ ئويناۋالاي،
گۈلۈمنىڭ مەللەسىدە.

يارنى قولۇمغا ئالاي،
كۆيۈكنىڭ بانەسىدە.

قىزىل گۈلۈم كەلگۈدەك،
يوللىرنى سۈپۈرەي.
يارنىڭ يۇمشاق بويۇغا،
چار ئىلاندەك يۆرگىلەي،
قەس قىلادۇ بۇ ئەللەر،
دۈشمەنلىرىم كۆرمىگەي.

قىزىلگۈل سياقىڭنى،
نەمگە تىرىپ ئۈندۈرەي.
بىردەم ئولتۇر قاشىمدا،
مەن كۆزۈمگە سىڭدۈرەي.
دوستۇمدىن تولا دۈشمەن،
قانداق ئاچىلىپ كۈلەي.

ئىرادەم بولغان بولسا،
كېتەر ئىدىم يول بىلەن.
كۆيۈشۈپ ئۆتۈشۈپتۇ،
زوھراخان تاھىر بىلەن.
بېلىڭنى مەھكەم باغلا،
كارىمىز يوق خەق بىلەن.

ئىشكىڭنىڭ ئالدىدا،
كۈندە قۇرۇمايدۇ قار.
ئاق، جېنىم سەندىن بۆلەك،
بۇ ئالەمدە نېمەم بار.
ئويۇن ئويناپ كۈلگەلى،
ئەسلي ئالەم زامان تار.

ئارامىمىزنى يىراق دەپ،
يارىم بولمىغىن دەمدەم.
غېرىب كۆڭلۈم ئېچىلسۇن،
يانىمدا ئولتۇر بىردەم.
قىزىلگۈلۈم قىز تۇغساڭ،
ئېتىنى قوي «ئېقدەم»

ئۆيۈمدە تولا ياتىپ،
زېرىكىپ كەتتى ئادەم.
ئاتاڭ ئۆلگەنگە ئوخشاش،
ئەجەب تۇتسەن ماتەم.
سەنسىز قانداق كۈلىمەن،
چىرايلىقىم زېۋۇدەم.

يارىم بىلەن ئىككەيلەن،
بىللە ماڭدۇق باغلىقتا.
دۆڭگە چىقىپ قارىسام،
كۆزۈم چۈشتى ياغلىقتا.
ئوت كۆيۈك يامان ئىكەن،
كۈلگەنىم يوق شادلىقتا.

خاتۇنۇڭ كۈنلەپ سېنى،
مېنى ساڭا قاتماسا.
ئىچىم كۆيەدۇ ساڭا،
تېخى ئورنۇڭدا ياتماساڭ.
قولۇمغا كېلەر بولساڭ،
كەلتۈرۈپلا ماختاسام.

قولۇمغا كېلەر بولساڭ،
كەلتۈرۈپلا ماختاسام.
تاھىر بىلەن زوھرەدەك،
ئايرىلماي ساختاسام.
ياش باللانىڭ ئىچىدە،
قارا دەپ ياراتماساڭ.

دەرەخلەر ساغىرىپتۇ،
كۈز بولغانغا ئوخشايدۇ.
كۆزۈمدىن ئاققان ياشىم،
ئەمدى قاچان توختايدۇ.
غېرىبلىقىمنى بىلىپ،
يارىم كۈندە يوخلايدۇ.

«لوپنۇر خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدىن تەييارلاندى.

تەييارلىغۇچى: نۇرنىسا باقى

مېھماندارچىلىق ئادەتلىرىمىزدىكى ئۆم - ئىناقلىق

ئەلقەمجان رۇستەم ئەلقۇت

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن مېھماندوست، سەنئەتخۇمار خەلق، خەلقىمىزدە مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر خەلقى «مېھمان كەلسە رىزقىنى ئېلىپ كېلىدۇ»، «مېھمان كەلسە بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قۇچاق ئېچىپ قىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئېلىپ چىقىدۇ، يوقنى دەرھال تەييارلايدۇ.

ئۇلۇغ ئالىمىمىز مەھمۇد كاشغەرىيمۇ مېھماندوستلۇق ھەققىدىكى ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىمىز توغرىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» دېگەن شاھانە ئەسىرىدىمۇ «كۆركەم، چىرايلىق تونۇڭنى ئۆزۈڭ كەي، تاتلىق ئېشىڭنى باشقىلارغا بەر، مېھماننى ئىززەتلە، شۆھرىتىڭنى ھەممىگە يايسۇن» دېسە، ئۇلۇغ بوۋىمىز يۇسۇف خاس ھاجىپمۇ شاھانە ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا مېھمانى ياخشى كۈتۈش مەدەنىيەت ئەنئەنىمىز ھەققىدە مۇنداق دېگەن «قىچىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى، قىچىرغىن، ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى، سىلىپ كۆرپە، داستىخان، قاچا تازا قىل، يېمەك-ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىللىغىن».

دېمەك، خەلقىمىزدە ئەزەلدىن چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادىپىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ ئەزىزلەپ كۈتىدۇ. مېھماننى ئەڭ ئېسىل، ياخشى تاماق، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى، ئات-ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ.

خەلقىمىزدە مېھماننى ئەزىز بىلىپ، قىزغىن كۈتۈۋالىدىغان ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۇزاق تارىخقا ۋە ئۆزگىچە ئادەتكە ئىگە. ھەرقانداق ئائىلىگە مېھمان كەلگەن ھامان ئۇنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ، ئالدى بىلەن سىنچاي بىلەن كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ، ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ. چايدىن كېيىن، ياز بولسا ھۆل مېۋە-چېۋە كەلتۈرىدۇ ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ، مېھمان خالىغان تاماقنى ئېتىدۇ. ئەگەر مېھمان تۈزۈت قىلىپ بۇيرۇماي تۇرۇۋالسا، ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار، مەسىلەن، كاۋاپ، پېتىر مانتا، بولاق مانتا، پولۇ، ئۈگرە، چۆچۈرە، لەڭمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرىنى تاللاپ ئېتىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كۆپ ھاللاردا مېھمان تامىقى جۈپ بولۇپ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۈگرە شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ بىللە ئېتىلىدۇ.

خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى مېھمان كۈتۈش ئادىتىدە يەنە، ئەگەر مېھمان تۈن كېچىدە كېلىپ قالسىمۇ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق ئېشى دەپ، ئۈگرە، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئېتىپ كۈتۈۋېلىش ئەنئەنىسى بار. چاقىرىلغان مېھمانلار ئايال بولسا ياخشى كۈتۈشتىن تاشقىرى مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ، مانتا قاتارلىق تاماقلارنى يوللۇق تۇتىدۇ. يەنە مېھمانلارغا پىششىق گۆش بىلەن نان يوللۇق تۇتۇش، ئەڭ بولمىغاندىمۇ ئىككى نان بىلەن ئاق يول تىلەپ يوللۇق تۇتۇش ئادىتى بار. خەلقىمىزنىڭ مېھمان كۈتۈش مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە يەنە بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلسە بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلىرى مېھمان ئالدىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن كىرىپ قىزغىن كۆرۈشكەندىن كېيىن، نۆۋەت بىلەن بۇ مېھمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئېسىل ئادەتلىرى بار. تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىرەر خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ، بۇ ئادەت بولۇپمۇ يېزىلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. قىسقىسى، «تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر، تاپالمىغىنى چۈجە-خوراز» دېگەندەك، ھەر بىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ، مېھماندىن ھېچ نەرسىسىنى ئايىماي، ساخاۋەت بىلەن داستىخان سېلىپ تولىمۇ قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، مانا بۇ خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۆزئارا ئىجىل-ئىناق، ئىتتىپاق ئۆتۈش، دوستلۇقنى قەدىرلەش، ھەمكارلىشىپ ئورتاق ئالغا بېسىشتىكى ئېسىل مەدەنىيەت دۇردانىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(ئاپتور: يەكەن ناھىيەلىك 4-ئوتتۇرا مەكتەپتە)

خەلقىمىزدە ئەنئەنىۋى ساپالچىلىق

ئەلقەمجان رۇسۇل ئەلشات

ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) ـــ ئۇيغۇرلاردا ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ھۈنەر كەسىپلەرنىڭ بىرىدۇر، ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ تارىخى ئۇزاق، مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرىمۇ ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى گەۋدىلىك بولغان ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) قول ھۈنەر مەدەنىيىتىمۇ قەدىمدىن تارتىپ تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، نەپىس ھەم ھۈنەر-سەنئەت جەھەتتە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرنى گەۋدىلەندۈرگەن ئاساستا، ساپالچىلىق كەسپى دىيارىمىزدا خېلىلا يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن.

ساپال بۇيۇملار ئەڭ دەسلەپتە ئاساسەن قۇم ئارىلاش سېغىز توپا بىلەن ياساشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ رەڭگى قىزىل، قوڭۇر ۋە سۇر رەڭلىك، ئاز بىر قىسىملىرى ئاندا-ساندا كۆل رەڭ ساپال بۇيۇملار بولۇپ، ئاساسەن نەقىشسىز، ئاز بىر قىسىملىرى بولسا دولقۇنسىمان، نۇرسىمان سىزىقلىق شەكىلدە ياسالغان. ئاز ساندىكى ساپال بۇيۇملىرىغا ئىچ ئويما دولقۇنسىمان سىزىق، دۈگىلەك سىزىق، يايسىمان سىزىق ۋە ئارىلاشما جۇغلانما نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

1. ئۇيغۇر ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) كەسپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى

ئۇيغۇر ساپالچىلىق قول ھۈنەر مەدەنىيىتى توغرىسىدا تارىخى ۋە يازما خاتىرىلەردە ئاساسەن دېگۈدەك ئېنىق يازما مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك. ساپال بۇيۇملارنىڭمۇ قايسى دەۋرلەردىن باشلاپ ياسىلىشقا باشلىغانلىقى توغرۇلۇقمۇ ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن. لېكىن، دۇنياۋى

تارىخىي ئەسەر «رەۋزە تۇسساپا»دا: « 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەن مەملىكتىنىڭ باي دۆۋە دېگەن يېرىدىن 500 كۈپ ئالتۇن تېپىلغان، چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلادلىرى بۇ ئالتۇنلارنى تالىشىپ ئۇرۇشقان» دەپ بايان قىلىنغان. بۇ ھەقتە يەنە خاتىرىلەنگەن: ئەينى ۋاقىتتىكى ئالتە شەھەر خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى مىرزا ئابابەكرى بايلىق تېپىش مەقسىتىدە يەكەن كونىشەھەرنى پۈتۈنلەي قازدۇرۇپ، بىر نەچچە يۈز كۈپ كوزىلارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈش جاۋاھىراتلارنى تاپقان دېگەن ئۇچۇرلاردىكى كۈپ ۋە كوزىلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن، دىيارىمىزدا ساپال بۇيۇملارنى ياساش ۋە ئىشلىتىش شۇ ۋاقىتلاردىلا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردىلا ياسىلىشقا باشلىغانلىقى ۋە ئىشلىتىلگەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردىن باشلاپ، كۈپ ۋە كوزا قاتارلىق ساپال بۇيۇملارنى ياساش بىلەن بىللە، يەنە كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەڭ ئىشلىتىدىغان كومزەك، چەينەك، ھېجىر پىيالە، ھېجىر قاچا، ساپال كۇرۇشكا، ئېۋرىق، ئېدىش، گۈلدان (لوڭقا)، تەشتەك (يامچاق)، چىراغدان (قاراچىراغ) ۋە سىياھدان (سىياھ قۇتىسى) قاتارلىقلارمۇ ياسىلىپ، خەلق تۇرمۇشىدا كەڭ تۈردە ئىشلىتىلگەن، ئۇلارنىڭ ياسىلىشى نەپىس ۋە چىرايلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا گىل، سېغىز، قۇم ۋە لاك (بوياق) قاتارلىقلار مۇھىم خام ئەشيا قىلىنغان، ئاندىن لاي ئېتىلىپ كاللەك قىلىپ ياساپ، ساپال بۇيۇملارنىڭ نۇسخىسىنى تەييارلاپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن مەخسۇس ساپال بۇيۇملارنى پىشۇرۇش خۇمدىنىدا پىشۇرۇپ چىقارغان. ئۇنىڭدىن كېيىن قوپال يەرلىرىنى قۇم بىلەن سۇرۇپ سىلىقلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئاندىن يەنە ھەر خىل نەقىشلەرنى لاكلاپ ياساپ چىقىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، بۇ خىل ساپال بۇيۇملارنىڭ ياسىلىشى ئۆزگىچە مىللىي ئۇسلۇب ۋە ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىدە گەۋدىلەندۇرگەن بولۇپ، ئىشلىتىشكە تولىمۇ ئەپلىك ۋە پۇختا، چىدامىلىق بولغان. بۇ ساپال بۇيۇملاردىن ئىدىشلارغا ئاشلىق قاچىلانغان، كۈپلارنى سۇ قاچىلاشقا ئىشلەتكەن، كومزەكلەرنى ئالتۇن جاۋاھىرات ۋە ئۇرۇقلۇق ئاشلىق دانلىرىنى ساقلاشقا، باشقا ساپال بۇيۇملارنى بولسا كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇمى قىلىپ ئىشلەتكەن.

2. ئۇيغۇر ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) قول ھۈنەر مەدەنىيىتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) قول ھۈنەر مەدەنىيەت كەسپى تۆۋەندىكىدەك روشەن تۆت چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە:

1) ئۇسلۇبى ئاددىي ـ ساددا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇيغۇر ئۇستىلار ياسىغان ساپال بۇيۇملارغا سىزىلغان رەسىملەردە قەدىمكى خەلق سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ، ئۇنىڭغا نەقىش قىلىنغان بىر ـ ئىككى تال ئوت ـ چۆپلەر ۋە گۈللەر نەپىس ۋە روشەن كۆرۈنۈشى بىلەن كىشىنى بەكمۇ جەلپ قىلىدۇ ۋە زوقلاندۇرىدۇ، يەنە بىر روشەن خاسلىقى ئىدىشلارنىڭ 20 سانتىمېتىر يېرىگە توپا رەڭ بېرىلسە، ئۇنىڭ ئۇستۈن تەرىپىگە بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بىر خىل رەڭدىكى بىر قانچە سىزىقلار سىزىپ قويۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن روشەن ھالدا قەددىمىي تۈس چىقىپ تۇرىدۇ.

2) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگى خىلمۇخىل، يېقىشلىق بولىدۇ. مەسىلەن، جىگەر رەڭ، سېرىق رەڭ، يېشىل رەڭ ۋە توق يېشىل رەڭدىن ئىبارەت بولىدۇ، بۇ خىل رەڭلەر پەقەتلا قوغۇشۇن، مىس، قىزىل توپا، ئاق تاش، قارا تۆمۈر ئۇۋۇندىسى قاتارلىق مىنېرال ماددىلاردىن يەرلىك ساپ ئۇسۇل بىلەن پىششىقلاپ ئىشلىنىدۇ، كۇلالچىلار مىستىن سۇس يېشىل، توق يېشىلرەڭ پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ، ئۇلارنىڭ رەڭ ئىشلەشتىكى چېۋەرلىكى شۇ يەردىكى ئارىلاشتۇرۇلغان ماتېرىياللاردىن نىسبەتەن ناھايىتى يۇقىرى بولىدۇ، ئۇستىلار رەڭ بېرىپ بولغان سايمانلارنى خۇمدانغا سېلىپ ئۈچ، تۆت سائەت تۇرغۇزىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ساپال بۇيۇملارنىڭ جۇلاسى ۋە نەپىسلىكى كىشىنى تولىمۇ مەپتۇن قىلىدۇ.

3) ئۇيغۇر كۇلالچىلار بارلىق ساپال بۇيۇملارنى ئاساسەن دېگۈدەك قول بىلەن ئىشلەيدۇ، شۇنداقتىمۇ شەكلى تۈز، ياسىلىشى چىرايلىق، چوڭ ـ كىچىكلىك ئۆلچىمى ئوخشاش، دىيامېتىرى پەرقسىز بولىدۇ. ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى ئېستېتىك قىممەتكە ئىگە بولۇپ، قول ھۈنەرسەنئىتىدە كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ، ئۇيغۇر كۇلالچىلارنىڭ خام ئەشيا خۇرۇچى لاي بولۇپ، ھەر خىل نەپىس بۇيۇملارنى لايدىن ياساپ ئۇنى جۇلالاندۇرالايدۇ. مەسىلەن، ئۆۋرىقنىڭ چەپچىكى، قورساق، بويۇن، بوغۇز، ئېغىز،

قاپقان دېگەنلەر بىر ـ بىرلەپ ئىشلىنىپ، ئاندىن بىر ـ بىرد-
گە كىرىشۈرۈلۈپ، بىر پۈتۈن ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ.

4) ئۇيغۇر ساپال بۇيۇملىرى خەلق تۇرمۇشىنىڭ
كۆپ خىل ئېھتىياجىدىن چىقىش ئىقتىدارىغا ئىگە. مەسى-
لەن، كۇلالچىلار لايدىن رەڭلىك تەخسە، چىنە، ھېجىر،
تاۋاق، پىيالە، قارا چىراغ، تۇۋە (جاك)، كوزا، ئاپقۇر،
ئاپتۇۋا، چىلاپچا، ئىۆرىق، ھەر خىل قونچاق، ھەيكەل،
تەشتەك، كۇب قاتارلىق كۆپ خىل بۇيۇملارنى ياسايدۇ،
بۇلار پۇختا، چىداملىق ۋە سىپتا بولۇپ، كىشىنىڭ مەيلىنى
تارتىپ تۇرىدۇ، بۇنداق ياسالغان ھەرقانداق بۇيۇم
روشەن مىللىي تۈس ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنى ئۆزىگە
مۇجەسسەملىگەن بولىدۇ.

3. ئۇيغۇر ساپالچىلىق (كۇلالچىلىق) قول ھۈنەر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسى

دىيارىمىزدا ساپال بۇيۇملارنىڭ ئۈزلۈكسىز ياسىلى-
شى ۋە كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشى ھەمدە ساپال بۇيۇملار
قول ھۈنەر تېخنىكىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىشى نە-
تىجىسىدە، ئۇيغۇر ساپالچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەس-
پىمۇ دەسلەپتىكى ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىش
ئەمگىكىدىن تەدرىجىي ھالدا ئايرىلىپ چىقىپ، جەمئىيەتتە
يېڭى بىر ئىشلەپچىقىرىش تارماق قوشۇنى بولۇپ شەكىل-
لەنگەن. يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە ساپالچىلىق
كەسپى تېز تەرەققىي قىلىپ، ساپالچىلىق ھۈنەر ماھارىتىنى
ئىگىلىگەن بىر تۈركۈم ئۇستىلار قوشۇنى بارلىققا كېلىپ،
قول سانائەت ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىساد-
نىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكى توغرىسىدا بىرئاز
مەلۇماتلارمۇ قالدۇرۇلغان. دېمەك، ئەينى دەۋرلەردىن
باشلاپلا، ساپال بۇيۇملارنى ياسىغۇچى ئۇستىلار ئومۇمەن
(كۇلالچى ئۇستا»لار دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇلار ئەينى
دەۋرلەردىن باشلاپلا مەخسۇس بىر ئەمگەكچىلەر قاتلىمى
بولۇپ شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر ساپالچىلىق قول ھۈنەر مە-
دەنىيىتىمۇ ئەنئەنىۋى قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم
بىر تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىپ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي، ئىقتى-
سادىي تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئورۇننى
ئىگىلىگەن، شۇنداقلا ساپالچىلىق قول ھۈنەر مەدەنىيىتىدە
ساپال بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيەسىمۇ يۇ-
قىرى، مەھسۇلاتلارنىڭ تۈر ۋە خىللىرى كۆپ، ئىشلىتى-
لىش دائىرىسىمۇ كەڭ بولغان، بۇنىڭ بىلەن ساپال بۇيۇمە-
لار كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئېھتىياجىنى قاتە-
داشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئەڭ مۇھىم زۆرۈر تۇرمۇش
بۇيۇملىرى بولۇپ قالغان ھەمدە ئاساسىي جەھەتتىن
خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈندىلىك ئېھتىياجىنى قامداپ
كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ساپال بۇيۇملارنىڭ ياسىلى-
شى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ بارغان ۋە قول سانائەت ئىش-
لەپچىقىرىشىدىكى باشقا تۈرلەرنىڭمۇ تېز راۋاجلىنىشىنى
زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. تالاي يىللارنىڭ ئۆتۈ-
شى بىلەن، ھازىرقى دەۋرگە كەلگەندە فارفۇر بۇيۇملار
ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە زامانىۋىلىشىشىغا ئە-
گىشىپ، دىيارىمىزنىڭ ساپالچىلىق كەسپىگە تەۋە خېلى
كۆپ ساندىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەش تەدرىجىي ھالدا
قېپقېلىپ، ئاساسەن كۇپ، ئىۆرىق، يامچاق، كوزا قاتار-
لىق بىر قانچە خىللا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما
مىللىي ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشى ۋە سەيلە ـ ساياھەت ئىشلىرى-
نىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىر تۈركۈم يوقىلىش
گىردابىغا بېرىپ قالغان تۈرلەر يەنە قايتىدىن جانلىنىپ ۋە
بارلىققا كېلىپ، ۋارىسلىرىمۇ تەدرىجىي كۆپىيىشكە قاراپ
يۈزلەنمەكتە. زاماننىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشىپ، كۇلال-
چىلىق كەسپىدىكى ساپال بۇيۇملارنى سىرلاش، ھەل
بېرىش، گۈل نەقىشلىرىنى كۆپەيتىپ يەنىمۇ سىپتىلاشتۇ-
رۇش كەسپىمۇ بارا ـ بارا تەرەققىي قىلىشقا يۈزلىنىۋاتىدۇ،
بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ جەۋ-
ھىرى بولغان يەرلىك ساپال بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكى-
سىمۇ سان ۋە سۈپەت جەھەتتە يېڭى بۆسۈشلەرنى بارلىققا
كەلتۈرۈپ، سەيلە ـ ساياھەت ۋە سودا ـ سېتىق ئىشلىرىنى
تەرەققىي قىلدۇرۇشتا يەنە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئايلانماق-
تا، ھازىرقى يېڭى تارىخىي شارائىتتىمۇ، ئۇيغۇر ساپالچى-
لىق قول ھۈنەرۋەنلىك كەسپىنىڭ تەرەققىياتى بارا ـ بارا
يەنە زور يۈكسىلىشلەرگە ئېرىشىپ، تاكى ھازىرغىچە
يەنىلا خەلق تۇرمۇشىدا كەڭ ئىشلىتىلىش رولىغا ئىگە بو-
لۇشتەك ھاياتىي كۈچىنى ساقلاپ كەلمەكتە، شۇنداقلا
تۈرلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ، ياسىلىشى تېخىمۇ نەپىس
ۋە چىداملىق بولۇپ، خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز
قامداپ كەلمەكتە. شۇڭا ساپالچىلىق قول ھۈنەر مەدەنىيى-
تىگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىل-
دۇرۇش يەنىلا چەكسىز ھاياتىي كۈچكە ئىگە.

(ئاپتور: يەكەن ناھىيەلىك 4 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە)

قومۇل قىيقاس بېيىتلىرى ھەققىدە

پاتىگۈل نىياز

قومۇل ئۇزاق تارىخى، ئۆزىگە خاس جۇغراپىيەلىك
ئورنى، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ماس ھالدا
فولكلور مىراسلىرى مول يۇرت ھېسابلىنىدۇ. ئاشۇ
فولكلور مىراسلىرى ئىچىدە ئۆزىنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى
موللۇقى، ئوي-پىكىر ئىپادىلەشتىكى ئەپچىللىكىنىڭ يۇقى-
رىلىقى بىلەن قومۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا تا بۈ-
گۈنكى كۈندىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان رولىنى جارى
قىلدۇرۇپ كېلىۋاتقان بېيىت-قوشاقلار بار. ئەنە
شۇلارنىڭ ئىچىدىكى مۇھىم بىر تۈر قومۇل قىيقاس
بېيىتلىرىدۇر.

قىيقاس — چۇقان سېلىش، سۈرەن سېلىش مەنىسىدە
بولۇپ، قىيقاس بېيىتلىرى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئەۋجە-
نى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش ياكى قىزىپ ئەۋجىگە چىق-
قاندا قوشاق شەكلىدە ئېيتىلىدىغان سۆز ئويۇنى. قەدىم-
دىن تارتىپ مەشرەپ-يىغىلىشلاردا ئومۇمىيۈزلۈك
مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، پەقەت قومۇلدىكى ئۇيغۇرلار-
نىڭ «كۆك مەشرىپى»، «قار مەشرىپى»، «توي مەشرە-
پى»، «نورۇز مەشرىپى» قاتارلىق مەشرەپلىرىدىلا تا بۈ-
گۈنگىچە ئۈزۈلمەي داۋام قىلىپ كەلگەن.

قىيقاس بېيىتلىرى — مەشرەپنىڭ كەيپىياتىنى جانلاندۇ-
رۇش، مەشرەپ ئەھلىنى قىزغىن كەيپىياتقا يېتەكلەش،
قىزىقچىلىق قىلىش ۋە ھەر خىل مەزمۇنلاردا مەشرەپ
ئەھلىنى تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. قىقاس بېيىتلىرىنى
ئېيتقۇچى «قىيقاسچى» دېيىلىدۇ. ئادەتتە مەشرەپ كۆلە-
مىگە قاراپ قىقاسچىلار بىر ياكى ئۈچتىن ئارتۇقمۇ بولى-
دۇ. مەشرەپتە قىيقاسچى بىر قولىدا داستىخان سېلىنغان لې-
گەننى ئېگىز كۆتۈرۈپ قىيقاس بېيىتلىرىنى ئېيتىدۇ. بەزى-
دە قىيقاسچىنىڭ ئىلھامى كەلگەندە قولىغا بۆكى ياكى قول
ياغلىقى ۋە ياكى قۇرۇق قول پۇلاڭلىتىپمۇ قىقاس توۋلاي-
دۇ. سورۇن ئەھلى قىيقاسچىغا ماسلىشىپ، ھەر تىنىقتا بىر
«قىيقاس» توۋلاپ كەيپىياتنى تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈ-
رىدۇ. نەتىجىدە ھەر بىر مەشرەپ ئەھلى قىيقاس بېيىتى

ئارقىلىق مەشرەپنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىگە ئايلىنىدۇ.

قومۇل قىيقاس بېيىتلىرىنىڭ مەزمۇنى رەڭدار بولۇپ مەشرەپنىڭ ئالاھىدىلىكى، مەزمۇنى ۋە سورۇن ئەھلىگە قاراپ ئېيتىلىدۇ. شۇڭا قىيقاس بېيىتلىرىنى مەزمۇن جەھەتتىن مۇنداق بىر قانچە تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

1. مەدھىيە مەزمۇنىدىكى قىيقاس بېيىتلىرى. بۇ تۈردىكى قىيقاسلاردا مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغۇچىنىڭ سېخىيلىقى، مەشرەپ ئەھلىنىڭ شادلىقى، ھېيىزلارنىڭ قىزغىنلىقى، يۇرتنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشلەر، بەختىيار زامان مەدھىيەلىنىدۇ. بۇ مەشرەپ ئەھلىنىڭ مەشرەپ ئۇيۇشتۇرغۇچى ۋە خەلق سەنئەتكارلىرىغا بولغان ھۆرمىتى، بەختىيار دەۋرگە مىننەتدارلىقى ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق:

مېھمانلىرىمىز قاملاشقان، (ھە!) چاچلىرىنى تاراشقان. (ھە!)
تاماشىغا كەلگۈچە، (ھە!) ئەينەكلەرگە قاراشقان. (ھە!)
تاماشىغا كېلىپ، (ھە!) سەكرەپ - سەكرەپ ئويناشقان. (ھە!)
قاقشالمۇ قاقشال، چاھارباغدا قاقشال،
توي ئىگىسى نەغمىچىلەرنىڭ بېشىدىن،
بىر توپ تاۋار ئۆرۈپتۇ.
ھە!، خالايىق، بارىكاللا، قىيقاس!
گۈل ئېچىلسا گۈلىستان، (ھە!) گۈل سولاشسا زىمىستان. (ھە!)
ئوينۇپىلىڭلار ئاغىنىلەر، (ھە!) بارار يېرىمىز قەبرىستان. (ھە!)
ناخشا ئېيتقان ھېيىزلارغا، ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارغا ھەشقاللا.
ھە! يىگىتلەر، بارىكاللا. قىيقاس!
ئىسلاھاتنىڭ دەۋرىدە، (ھە!) ئەجەبمۇ كەڭرى زامانلار. (ھە!)
راسا ئۇسسۇل ئويىندى، (ھە!) مەسسە كەيگەن مومايلار. (ھە!)
ھە!، خالايىق، بارىكاللا، قىيقاس!

2. ھەجۋىي قىلىش مەزمۇنىدىكى قىيقاس بېيىتلىرى. بۇ قىيقاس بېيىتلىرىدا كىشىلەر ئارىسىدىكى ناچار خاھىش، ئىللەت، بەتقىلىقلىق، ئەدەپسىزلىكلەر ھەجۋىي قىلىش ئارقىلىق مەسخىرە قىلىنىدۇ، بۇ ئارقىلىق مەشرەپ تەرتىپى كۈچەيتىلىدۇ، مەشرەپ ئەھلىگە ئىبرەت بېرىلىدۇ. ئالايلۇق:

مەن بىر ئەر ئىدىم، (ھە!) بۇرۇتۇمنى تولغىغان. (ھە!)
قالپىقىمنى قىرلىغان، (ھە!) مۇنۇربەگنى دورىغان. (ھە!)
بىرسىنىڭ كېپەكنى يۆلەتمەي كۆتۈرىدىغان، (ھە!)
كەسلەنچۈككە يۈگەن سالماي مىنىدىغان. (ھە!)
قاقشالمۇ قاقشال، چارباغدا قاقشال، (ھە!)
ئۇسسۇل ئوينىغانلار قىزىلگۈلگە ئوخشار، (ھە!)
ئۇسسۇل ئوينىمىغانلار يۆگەي گۈلگە ئوخشار. (ھە!)
ھە! يىگىتلەر بارىكاللار قىيقاس.
بېشىمدىكى دوپپامنىڭ، تىرناقچە كەشتىسى بار. (ھە!)
ئورنىدىن تۇرغان كىشىنىڭ بىزنى تاشلاپ كەتكۈسى بار. (ھە!)
ھە! خالايىق، بارىكاللا، قىيقاس!

3. تەربىيە مەزمۇنىدىكى قىيقاس بېيىتلىرى. بۇ قىيقاس بېيىتلىرى «بالاڭنى مەكتەپكە بەر، مەكتەپتىن چىقسا مەشرەپكە بەر» دېگەن ئاتىلار سۆزىگە ياندىشقان. بۇ خىل قىيقاس بېيىتلىرىدا چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ھېكمەتلەر، تەربىيەلەر قىيقاسچىلار ئارقىلىق مەشرەپ ئەھلىگە جاكارلىنىدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا بۇ بېيىتلەر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ. ئالايلۇق:

ئۆيۈڭ ئۆي بولسا، قىغىڭ ئالتۇن بولۇر. (ھە!)
ئۆيۈڭ بۇزۇلسا، پۇلۇڭ خازاڭ بولۇر. (ھە!)
بۇنىڭغا ئىشەنمىسەڭ، كۆنۈڭ يامان بولۇر. (ھە!)
ھە! يىگىتلەر، بارىكاللا، قىيقاس!
بىلىملىك ئاسمانغا چىقىپتۇ، (ھە!)
بىلىمسىز ساماندا يېتىپتۇ. (ھە!)
ئېغىر ئىشنى ئوڭ قول قىلسا، (ھە!)
ئالتۇن ئۈزۈكنى سول قول سېپتۇ. (ھە!)
ئۆلۈم يىغىسى بىلەن قىزىپتۇ، (ھە!)
توي نەغمىسى بىلەن قىزىپتۇ، (ھە!)
بىلگەنلىرى ساز چېلىپتۇ. (ھە!)
بىلمىگەنلەر چاۋاك. (ھە!)
ھە! يىگىتلەر، بارىكاللا، قىيقاس!
ئىناق ئەر - خوتۇن پاراغەتتە، (ھە!) ئۇرۇشقاقلار قىيامەتتە. (ھە!)
باللىرى رىيازەتتە، (ھە!) تۇغقانلىرى خىجالەتتە. (ھە!)
قوشنىلىرى شىكايەتتە. (ھە!)
ھە! يىگىتلەر، بارىكاللا، قىيقاس!

قومۇل قىيقاس بېيىتلىرى ئۇيغۇر بېيىت - قوشاقلىرى بىلەن ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسىمۇ، يەنە ئۆزىنىڭ تۆۋەندىكىدەك روشەن ئالاھىدىلىكى بار:

1. قىيقاس بېيىتلىرى بوغۇم، مىسرا تۈزۈلۈشى

جەھەتتىن ئانچە چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، قىيقاس بېيىتلىرى تۈزۈلۈش شەكلى جەھەتتىن چاچما شېئىرلارغا ئوخشايدىغان بولۇپ، قەدىمىي شېئىرىي شەكىلگە تەۋە ھېسابلىنىدۇ.

ئالايلۇق:

ئۈستەڭ چاپساڭ چوڭقۇر چاپ، (ھە!) ياش باللار ئوينىسۇن. (ھە!)
يىگىتلەر ئويناپ كەتسە، (ھە!) جوگانلار كولۇپ كەتسۇن. (ھە!)
ھە! يىگىتلەر، بارىكاللا، قىيقاس!
ئېرىقىڭدا سۇ ئاقىدۇ، (ھە!) سۈزۈك ئاقمىسا لاي ئاقىدۇ. (ھە!)
ياش ۋاقتىڭدا ئوينىۋالمىساڭ، (ھە!) قېرىغاندا كىم ساڭا باقىدۇ. (ھە!)
باشقىلار ساڭا باققان بىلەن، (ھە!) نەدە ئويۇن ساڭا ياقىدۇ. (ھە!)

دېمەك، قومۇل قىيقاس بېيىتلىرى تۇراق جەھەتتە پەرقلىق بولۇپ، قاپىيە جەھەتتىن مۇكەممەل قاپىيەلەنمىسىمۇ، تەبىئىي ھالدا كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدىغان ئاھاڭدارلىق ۋە گۈزەللىكى بار.

2. قومۇل قىيقاس بېيىتلىرىنىڭ يۇمۇرىستىك ئالاھىدىلىكى ئەڭ كۈچلۈك بولىدۇ. ئالايلۇق:

پولۇنى كۆرۈڭ پادىشاھ بولدى،
بەش يۈز ئەسكەرنى باشلاپ. ھە!
مانتىنى كۆرۈڭ ئەلەم بولدى،
قالپىقنى قىرلاپ. ھە!
بەنشىنى كۆرۈڭ دورغا بولدى،
قالپىقى قىلدىن يوغان. ھە!
ھېسىپ قالدى كېيىن مەنسىپى،
تايىن بولمىغان. ھە!
ھە، كۆپچىلىك، بارىكاللا، قىيقاس!
پاقا تېرەككە چىقتى،
قۇيرۇقى شاختا،
بوزتونغا كىمخاب ياقا،
قوتۇر ئېشەككە ئالتۇن تاقا،
قاقشالمۇ قاقشال،
چاھار باغدا باخشال.
ھە، كۆپچىلىك، بارىكاللا، قىيقاس!

دېمەك، قومۇل قىيقاس بېيىتلىرىنى قومۇل خەلق بېيىت-قوشاقلىرى ئىچىدىكى باشقا تۈردىكى بېيىت - قوشاقلارغا سېلىشتۇرغاندا، يۇمۇرىستىك ئالاھىدىلىكى ئەڭ كۈچلۈك بولۇپ، كىشىگە زور ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ.

قومۇل قىيقاس بېيىتلىرىدا ئەنئەنىۋى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەردىن سىمۋول، ئوخشىتىش، سېلىشتۇرۇش، مۇبالىغە، جانلاندۇرۇش قاتارلىقلارمۇ دەل جايىدا قوللىنىلىدىغان بولۇپ، بۇ قىيقاس بېيىتلىرىنىڭ جەلپكارلىقنى ئاشۇرغان.

ئالايلۇق:

مەن بىر ئەر ئىدىم، بارنى يوق قىلىدىغان،
ئەتىدىن-كەچكىچە تېكىنىڭ ئىشىچە لاي قىلىدىغان،
كەسلەنچۈككە يۈگەن سالماي مىنىدىغان،
تاغنى كۆتۈرۈپ، ئوڭدىسىغا ئۆرۈپ ئاتىدىغان.
قاقشالمۇ قاقشال، چاھار باغدا باخشال.
ھە! خالايىق، بارىكاللا، قىيقاس!

يۇقىرىقى قىيقاس بېيىتتە مۇبالىغە قوللىنىلغان بولۇپ، لاپ ئۇرۇش ئارقىلىق قىيقاس بېيىتنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقان.

ئالمىنى ئىرغاڭلىتاي، شاپتۇلنى شىلدىرلىتاي،
تارتىنىپ تۇرغان جۇۋانغا ئوت يېقىپ يالدىرلىتاي.
سەپ قويىدۇقمۇ سەپ قويىدۇق، چىنە تەخسىگە سەپ قويىدۇق،
كۆڭۈللەرگە كەلمىسە چاقچاقلارغا سەپ قويىدۇق.
ھە!، يىگىتلەر، بارىكاللا، قىيقاس!

قومۇل قىيقاس بېيىتلىرى ئۇيغۇر خەلق بېيىت - قوشاقلىرى ئىچىدىكى تۈزۈلۈش، مەزمۇن، ئېيتىلىش - ئورۇنلىنىش جەھەتلەردە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، توپلاش، يىغىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئەھمىيەتكە ئىگە تۈر ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قومۇل خەلق بېيىتلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي سۈپىتىدە قومۇل مەشرەپ - ئولتۇرۇشلىرىنىڭ ئاۋۇندۇرغۇچىسى بولۇپ، مەشرەپ سورۇنلىرىدا ئېجىل-ئىناقلىق، بىر پۈتۈنلۈكنىڭ ھەقىقىي ئەمەلگە ئېشىشىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋاستىگە ئايلانغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. مۇھەممەد زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى نەشرى.

2. ئېلى ئىسمائىل: «قومۇل نەزمىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991 - يىلى نەشرى.

3. ئايشەم ئەخمەت قاملى: «قومۇل- مۇقام مەشرەپلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2015 - يىلى نەشرى.

4. زۇمرەت غايىپار: «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2012 - يىلى نەشرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى ئاسپىرانتى)

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路716号文联大楼14层）
电话：(0991)4554017 传真：(0991)4559756
发行：乌鲁木齐市邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一连续出版物号：CN65—1130/I
国际标准连续出版物号：ISSN1004—3829
代号：58-60 广告许可证号：6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
国外发行：中国图书进出口总公司
印刷：新疆日报社印务中心
邮编：830001 定价：6.00元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road, Chaoyang District, P.O.Box88, Beijing 100020, PR China
E—Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر،
14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax: 0991- 4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E - mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040